

Αναστάσιος Α. Παπάς

Μιχαήλ Παπαγεωργίου ο Σιατιστεύς: Ο λόγιος δάσκαλος του 18^{ου} αιώνα και το συγγραφικό του έργο

Μιχαήλ, δ.ιδ.α. Γεωργίου,

Θεσσαλονίκη 2015

Αναστάσιος Α. Παπάς

**Μιχαήλ Παπαγεωργίου ο Σιατιστεύς:
Ο λόγιος δάσκαλος του 18^{ου} αιώνα
και το συγγραφικό του έργο**

Θεσσαλονίκη 2015

Μιχαήλ Παπαγεωργίου ο Σιατιστεύς:
Ο λόγιος δάσκαλος του 18ου αιώνα και το συγγραφικό του έργο

ISBN: 978-960-93-7041-7

Copyright © 2015 Αναστάσιος Α. Παπάς

Μακέτα Εξωφύλλου: Αναστάσιος Παπάς

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμιά διατύπωση και χωρίς ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Πάντως, κατά το Ν. 2121/1993 και τη διεθνή σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο (ηλεκτρονικό, μηχανικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο), τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του συγγραφέα.

Στην Τατιάνα και τον Αργύρη...

Πίνακας περιεχομένων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	15
ΜΕΡΟΣ Α΄ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ: ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ....	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ	21
1. Γενικά	21
2. Η Σιάτιστα.....	21
3. Η οικογένεια του Μιχαήλ Παπαγεωργίου	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ	25
1. Η παιδεία στην εποχή του Μιχαήλ Παπαγεωργίου	25
1.1. Η παιδεία το 18ο αιώνα.....	25
1.2. Παράγοντες διαμόρφωσης της παιδείας	28
1.3. Ζητήματα παιδείας στην εποχή του Μιχαήλ Παπαγεωργίου.....	31
1.3.1. Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός.....	32
1.3.2. Το γλωσσικό ζήτημα.....	34
2. Η μόρφωση του Μιχαήλ Παπαγεωργίου	36
2.1. Τα πρώτα γράμματα στη Σιάτιστα	36
2.2. Μετάβαση στα Γιάννενα -Ανώτερες σπουδές	40
2.2.1. Η κατάσταση της εκπαίδευσης στα Γιάννενα.....	40
2.2.2. Η φοίτηση κοντά στον Ευγένιο Βούλγαρη	43
2.3. Μετάβαση στο εξωτερικό -Ανώτατες σπουδές.....	46
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄ Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ	49

1. Δάσκαλος στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές.....	49
1.1. Σιάτιστα –Σέλιτσα.....	49
1.2. Μελένικο.....	50
2. Δάσκαλος στις ελληνικές παροικίες της Αυστροουγγαρίας	52
2.1. Γενικά για τις ελληνικές κοινότητες	52
2.2. Η διδασκαλική δράση	59
3. Επιφανείς μαθητές	61
ΜΕΡΟΣ Β΄ Η ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ	
.....	65
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ	
ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ	67
1. Γενικά	67
2. Το βιβλίο στα χρόνια της τουρκοκρατίας.....	67
3. Παραγωγή και διακίνηση του βιβλίου	69
4. Εκδοτικά κέντρα του ελληνικού βιβλίου	73
4.1. Η τυπογραφία στη Βενετία	73
4.2. Η τυπογραφία στη Βιέννη.....	75
4.3. Η τυπογραφία στη Βούδα και την Πέστη	77
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ	
.....	79
1. Γενικά	79
2. Εκδοθέντα έργα.....	80
2.1. Διδακτικά εγχειρίδια	80
2.1.1. <i>Αλφαβητικὸν Βιβλιάριον</i>	81

2.1.2. Εἴσοδος ῥαδία εἰς τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν.....	82
2.1.3. Ἀλφαβητάριον Γερμανικὸν	84
2.1.4. Λεξικὸν Ρωμαϊκογερμανικὸν.....	85
2.1.5. Τὸ Μέγα Ἀλφαβητάριον	86
2.1.6. Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς γερμανικῆς γλώσσης.....	91
2.1.7 Ἀλφαβητάριον Μικρὸν.....	96
2.1.8. Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος τῶν ἀρχαρίων τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης.....	97
2.2. Επιστολιμαία διατριβὴ σχετικὰ με το τροπάριο της Πεντηκοστής.....	99
2.3. Επιγράμματα – ηρωελεγεία.....	100
2.4. Επιμέλεια – Προλογισμὸς ἔργων	105
3. Ανέκδοτα ἔργα.....	107
3.1. Γερμανικὴ Γραμματικὴ	107
3.2. Κατὰ Καλβινιστῶν καὶ λουθηρανιστῶν περὶ ἐπικλήσεως τῶν ἀγίων, περὶ προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων, τῶν λειψάνων, τοῦ σταυροῦ καὶ ἄλλων τινων ἀναγκαίων	108
3.3. Επιστολιμαίαι διατριβές.....	109
3.3.1. Ἀπάντησις εἰς τοὺς τοῦ Κολλαρίου συλλογισμοὺς τοῦ βασιλικοῦ βιβλιοφύλακος περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἀγίου πνεύματος	109
3.3.2. Ἀπόκρισις πρὸς τὴν ἐπενεχθεῖσαν αὐτῷ ἐρώτησιν περὶ τοῦ ἀπολυτικίου: «τὴν σπουδὴν σου τῇ κλήσει κατάλληλον ἐργασαμένη φερώνυμε».	110
3.4. Επιγράμματα	110
3.5. Ηρωελεγεία	112

3.6. Διάφοροι λόγοι.....	112
3.7. Μεταφράσεις.....	112
3.8. Διάφορες επιστολές.....	113
4. Η συμβολή του Μιχαήλ Παπαγεωργίου στη βιβλιοπαραγωγή της Δυτικής Μακεδονίας	113
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ	115
1. Συγγραφικά ενδιαφέροντα	115
2. «Δείγματα γραφής» έργων του Μιχαήλ Παπαγεωργίου.....	115
2.1. <i>Το Μέγα Αλφαβητάριον</i>	116
2.2. <i>Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς γερμανικῆς γλώσσης</i>	121
2.3. <i>Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος τῶν ἀρχαρίων τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης</i>	131
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	145
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	149
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	163
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	165

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με το βίο και το έργο του Μιχαήλ Παπαγεωργίου ασχολήθηκα στα πλαίσια των μεταπτυχιακών μου σπουδών στο Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ. Θυμάμαι, ότι, όταν συζητούσαμε με την επιβλέπουσα καθηγήτρια κ. Ευαγγελία Αμοιρίδου το θέμα της διπλωματικής εργασίας μου, το ενδεχόμενο να καταπιαστώ με κάποιο λόγο της γενέτειράς μου, Σιάτιστας, φάνταζε πολύ ελκυστικό. Τελικά, η επιλογή του Μιχαήλ Παπαγεωργίου επικράτησε, καθώς μας ένωνε κι άλλο ένα κοινό χαρακτηριστικό, η ιδιότητα του δασκάλου.

Το πόνημά μου φιλοδοξεί να καταστήσει γνωστότερη την προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Παπαγεωργίου και να αναδείξει την σημασία του, όχι μόνο στην επιστημονική κοινότητα αλλά και στους συντοπίτες μου Σιατιστινούς, οι οποίοι, εκτός από εκείνους που ασχολήθηκαν με την ιστορία του τόπου μου, οι περισσότεροι φαίνεται να μη γνωρίζουν πολλά για το Μιχαήλ Παπαγεωργίου και για την προσφορά του.

Το βιβλίο διαρθρώνεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος γίνεται μια προσπάθεια αναψηλάφησης των κυριότερων σταθμών του βίου του Μιχαήλ Παπαγεωργίου. Οι άμεσες πληροφορίες είναι λιγοστές και δεν επαρκούν για να σχηματίσει κανείς ολοκληρωμένη εικόνα για τον βίο και το έργο του. Με την συνδρομή των έμμεσων πληροφοριών, ωστόσο, φωτίζονται ικανοποιητικά αρκετές πτυχές του. Έτσι, για παράδειγμα, μέσα από την γενικότερη κατάσταση της παιδείας στην εποχή του προσεγγίζονται οι συνθήκες, κάτω από τις οποίες μορφώθηκε και εργάστηκε ως δάσκαλος. Μέσα από τις πληροφορίες σχετικά με τις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού προσεγγίζεται η απόφασή του να μεταναστεύσει στην Μεσευρώπη, όπου έζησε και δραστηριοποιήθηκε στο υπόλοιπο της ζωής του.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου αναπτύσσεται η συγγραφική δραστηριότητα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, η οποία ήταν σαφώς επικεντρωμένη σε βιβλία εκπαιδευτικής χρήσης. Για να κατανοηθεί το μέγεθος της συμβολής του στη βιβλιοπαραγωγή της τότε τουρκοκρατούμενης Ελλάδας, γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην παραγωγή και διακίνηση του βιβλίου εκείνη την εποχή στην τυπογραφία της Διασποράς. Τέλος, αφού παρουσιαστεί το σύνολο του έργου του, παρατίθενται «δείγματα γραφής» από τα βιβλία που υπήρχαν διαθέσιμα σε φυσική ή ψηφιακή μορφή.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσοι συνέβαλαν στην πραγματοποίηση της παρούσης μελέτης, και συγκεκριμένα τους καθηγητές μου στη Θεολογική Σχολή κι ιδιαίτερα την κ. Ευαγγελία Αμοιρίδου, τον τέως διευθυντή της Μανούσειας Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Σιάτιστας, κ. Παναγιώτη Μάνιο και το προσωπικό αυτής, τον πνευματικό μου πατέρα, κ. Εφραίμ Τριανταφυλλόπουλο, ο οποίος συνεχώς με παρότρυνε να εντρυφήσω στα Θεολογικά, και τέλος την οικογένειά μου, καθώς σεβάστηκε τις επιθυμίες μου, κατανόησε την απομόνωσή μου και, επιπλέον, με στήριζε καθ' όλο το διάστημα της έρευνας και της συγγραφής της εργασίας μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου ήταν λόγιος δάσκαλος του 18^{ου} αιώνα. Η εποχή που έζησε ήταν εποχή δύσκολης επικοινωνίας και δυσκολότερης μόρφωσης με αποτέλεσμα να μην έχουν μείνει πολλά ίχνη, για να τη γνωρίσουμε καλύτερα. Οι λίγες πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας αφορούν σε μικρό αριθμό σημαντικών προσώπων εκείνης της περιόδου. Μολονότι, δε, στην εποχή μας έχουμε άνεση να κάνουμε έρευνες, τα κατάλοιπα του παρελθόντος που αφορούν στον Μιχαήλ Παπαγεωργίου παραμένουν δυσεύρετα και λιγοστά, με αποτέλεσμα να δυσκολευόμαστε μέχρι και σήμερα να διευκρινίσουμε διάφορες λεπτομέρειες της ζωής του και να σχηματίσουμε βέβαιη άποψη για την προσωπικότητα και τη δραστηριότητα του λογίου. Στο παρόν σύγγραμμα γίνεται προσπάθεια να συγκεντρώσουμε και να συνδέσουμε τις λίγες και διάσπαρτες πληροφορίες, που μπορέσαμε να συλλέξουμε, ώστε να διαμορφωθεί μια πληρέστερη εικόνα για το Σιατιστινό λόγιο. Δυστυχώς, παρά την προσπάθεια ανεύρεσης των έργων που εκδόθηκαν, δε στάθηκε δυνατή η εύρεση όλων. Περιοριστήκαμε, έτσι, στις πρωτότυπες εκδόσεις, που βρήκαμε στη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σιάτιστας, και σε ψηφιοποιημένα αντίγραφα άλλων βιβλιοθηκών στο διαδίκτυο.

Ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου ήταν πολυσχιδής προσωπικότητα, δάσκαλος, ιεροκήρυκας, συγγραφέας, με γνώσεις φιλοσοφίας, θεολογίας, αρχαίας ελληνικής, γερμανικής και λατινικής γλώσσας κι ενταγμένος σε κύκλους μορφωμένων της Διασποράς. Παρά το γεγονός ότι η προσφορά του δεν μπορεί να κριθεί αμελητέα, στις εργασίες που αναφέρονται σε λογίους της ίδιας περιόδου, αυτός σπάνια συμπεριλαμβάνεται. Επιπλέον, παρά τον αυξημένο αριθμό μελετών για τους λογίους της εποχής του, για τον ίδιο δεν έγινε συγκεκριμένη μελέτη, με αποτέλεσμα να εξακολουθεί να παραμένει σχεδόν άγνωστος.

Τις περισσότερες πληροφορίες για το Μιχαήλ Παπαγεωργίου μας παρέχει ο γνωστός λόγιος Γεώργιος Ζαβίρας στο έργο του *Νέα Έλλάς ή Έλληνικόν Θέατρον*¹, ο οποίος, κατά καλή συγκυρία, είναι ανιψιός και μαθητής του. Κατά συνέπεια, οι βασικές πληροφορίες που μας παρέχει για τη ζωή και το έργο του θείου και δασκάλου του, αν

¹ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς ή Έλληνικόν Θέατρον*, έκδοθέν υπό Γεωργίου Π. Κρέμου, ανατύπωση, Α' έκδοσης 1872 (Επιμέλεια - Είσαγωγή - Εύρετήριον Τάσου. Αθ. Γριτσόπουλου, Αθήναι 1972, σσ. 461-463.

και ελάχιστες, θεωρούνται ασφαλείς, ή, τουλάχιστον, δεν έχουν μέχρι τώρα ανατραπεί ή διορθωθεί. Μάλιστα, στο εσώφυλλο του βιβλίου *Januae Linguarum Reseratae Aureae Vestibulum* του Κομένιου², που χάρισε ο ίδιος ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου στον Γ. Ζαβίρα, είχε ήδη καταγραφεί με ημερομηνία 25 Ιουλίου 1764 το προσχέδιο της βιογραφίας του πρώτου, που συμπεριλήφθηκε μαζί με τις βιογραφίες άλλων λογίων της τουρκοκρατίας στο έργο που εξέδωσε έναν αιώνα περίπου αργότερα (1872) ο Γ. Κρέμος³. Οι διάσπαρτες πληροφορίες που βρίσκουμε σε άλλους μελετητές για τον Μιχαήλ Παπαγεωργίου είτε αναπαράγουν αυτές του Γ. Ζαβίρα είτε προσθέτουν λίγα και επουσιώδη στην έρευνα, με αποτέλεσμα να προβαίνουμε πολύ συχνά σε υποθέσεις και λογικά συμπεράσματα, τα οποία περιμένουν επιβεβαίωση ή απόρριψη⁴.

Σημαντική συμβολή στην έρευνα είχαν άλλοι μελετητές. Ο Π.Β. Πάσχος⁵ εξέδωσε την ανέκδοτη επιστολή του Μιχαήλ Παπαγεωργίου προς τον Αθανάσιο Στίρια, σχετικά με το τροπάριο της Πεντηκοστής και την έκφραση «Θέσπιν κατεβρόντησε», όπου γίνεται μια σοβαρή προσπάθεια σκιαγράφησης του Σιατιστινού λογίου. Ο Κ.Θ. Δημαράς⁶, προβάλλει τα έργα εκείνα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου και ιδιαίτερα την έκδοση του *Προχείρου και εύπορίστου διδασκάλου τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς γερμανικῆς γλώσσης*, τα οποία βοήθησαν την εκμάθηση της γερμανικής γλώσσας, την εποχή που άρχισε η στροφή των λογίων προς τα γερμανικά έναντι των γαλλικών. Ο Γ. Λάιος⁷ προσθέτει στην έρευνα επί πλέον στοιχεία για τους πιθανούς απογόνους του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, καθώς και μια πληροφορία που αφορά στην

² Βλ. και Εικόνα 25 στο Παράρτημα Εικόνων.

³ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, ἐκδοθέν ὑπὸ Γεωργίου Π. Κρέμου, Ἀθήνησι 1872.*

⁴ Ο Κ. Σάθας, *Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453–1821)*, Ἀθῆναι 1868, σσ. 524–526., αναφερόμενος στη ζωή και το έργο του Μιχαήλ Παπαγεωργίου δεν προσθέτει κάτι καινούριο, Ο Π. Αραβαντινός, *Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς τουρκοκρατίας*, Ἰωάννινα 1960, σ. 124, φαίνεται ὅτι συγχέει το Μιχαήλ Παπαγεωργίου με τον Μιχαήλ ιερέα τον εκ Σιατίστης, πρόσωπο υπαρκτό μεν ἀλλὰ ὄχι το αὐτό. Ο Αραβαντινός διαφοροποιεῖται ἀπὸ τις αναφορές τόσο του Γ. Ζαβίρα ὅσο και ἀπὸ αὐτές που βρίσκουμε στο: Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία ἤτοι Κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὁμιλουμένην ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, μὲ βιβλιογραφικὰς καὶ κριτικὰς σημειώσεις περὶ τῶν ἀξίων λόγου συγγραμμάτων, συντεθεῖς ὑπὸ Ἀνδρέου Παπαδοπούλου Βρετοῦ*, Τόμος Β', Ἀθήνα 1854, σ. 315.

⁵ Π.Β. Πάσχος, «Ερμηνευτικά της υμνογραφίας, Α' (Μιχ. Παπαγεωργίου, εἰς το «θέσπιν κατεβρόντησε»», *Επιστημονικὴ Επετηρίδα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, ἐν Ἀθήναις 1996, σ. 325–359.

⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 2002, σσ. 287–288.

⁷ Γ. Λάιος, *Ἡ Σιάτιστα καὶ οἱ ἐμπορικὸὶ οἶκοι Χατζημιχαήλ καὶ Μανούση (17^{ος}–19^{ος} αἰ.)*, *Θεσσαλονίκη* 1982, σ. 86. Αναφορές στον Μιχαήλ Παπαγεωργίου βρίσκουμε καὶ στὶς σελίδες 64, 65, 87 καὶ 105.

ληξιαρχική πράξη θανάτου του. Ο Φ. Ζυγούρης⁸ διασώζει την πληροφορία ότι ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου έχει εκδώσει το 1766 το *Αλφαβητικόν Βιβλιάριον*, πληροφορία που δεν τη βρίσκουμε πουθενά αλλού κι, αν εξακριβωθεί, θα είναι πολύ σημαντική, καθώς το σύγγραμμα αυτό θα αποτελεί πλέον το πρώτο σωζόμενο ελληνικό έντυπο αλφαβητάριο. Ο Ν. Ψημμένος, με αφορμή τη μελέτη του Π.Β. Πάσχου, που προαναφέραμε, ασχολείται με την αρχαιογνωσία του λογίου⁹, ενώ σε άλλο άρθρο του αποτιμά τον Μιχαήλ Παπαγεωργίου ως φορέα του νεοελληνικού Διαφωτισμού, που βοήθησε στη μετακένωση των νεωτερικών ιδεών που διακινούνταν στην Ευρώπη προς την ορθόδοξη Ανατολή¹⁰. Με τη συμβολή του Μιχαήλ Παπαγεωργίου στο νεοελληνικό Διαφωτισμό ασχολείται και ο J. A. Caravolas¹¹, ο οποίος επαινεί τον ίδιο και το συγγραφικό έργο του, ιδιαίτερα αυτό που αφορά στη διδασκαλία της γερμανικής γλώσσας¹².

⁸ * Φ. Ζυγούρης, *Ιστορικά σημειώματα περί Σιατίστης και λαογραφικά αυτής*, [Επιμέλεια Θεοδώρα Ζωγράφου-Βώρου], Σιάτιστα 2010, σ. 248.

⁹ Ν. Ψημμένος, «Η αρχαιογνωσία του Μιχαήλ Παπαγεωργίου», *Εφημερίς* 317 (2013).

¹⁰ Ν. Ψημμένος, «Η συμβολή των Σιατιστέων στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Η Σιάτιστα μπροστά στο 2000. Προβλήματα και προοπτικές. Α' Αναπτυξιακό Συνέδριο Δήμου Σιάτιστας, 19-21 Αυγούστου 1994*, Σιάτιστα 1995, σσ. 17-35.

¹¹ J. A. Caravolas, *Histoire de la didactique des langues au siècle des Lumières. Précis et anthologie thématique*. Presses de l' Université de Montréal-Gunter Narr Verlag, Montréal/Tübingen 2000, σσ. 239-244.

¹² Σχετικά με την υπόλοιπη βιβλιογραφία, κρίνουμε απαραίτητο να παραθέσουμε τους συγγραφείς και τα έργα τους που, όπως διαπιστώσαμε κατά την έρευνά μας, κάνουν αναφορά στο Σιατιστινό λόγιο. Ο παρακάτω κατάλογος, ίσως όχι πλήρης, ελπίζουμε να συμβάλλει στην έρευνα και να αποτελέσει βοήθημα για επόμενους ερευνητές (Σημ.: Η παράθεση ακολουθεί αλφαβητική ταξινόμηση με κριτήριο το όνομα του συγγραφέα):

I. Αποστόλου, *Ιστορία της Σιατίστης*, Αθήναι 1929, σ. 63, 49. * Μ. Γεδεών, «Ιστορία από σκυβάλων. Άθροισμα πρώτον – αποικίαν», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 36 (1916), σσ. 111 -112. * Του ιδίου, *Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα 1976, σ. 12. * Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τόμος Δ'. Τουρκοκρατία 1669-1812. Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους*, σ. 220. * Γ. Γεωργαλάς, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Δ' (Συμπλήρωμα), σ. 454. * Α. Γιομπλάκης, *Η Εράτυνα*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 150-151. * Α. Δάρδας, *Σιάτιστα Αδούλωτη*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 21 (και σημ. 25). * Του ιδίου, *Η εκπαίδευση στη Δυτική Μακεδονία κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας ως αυτοάμυνα του ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 88-89 και σσ. 93-94. * Α. Δημητράκοπουλος, *Ορθόδοξος Έλλάς ήτοι περί των Έλλήνων των γραψάντων κατά Λατίνων και περί των συγγραμμάτων αυτών*, Έν Λειψία 1872, σ. 188. * Τ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. Α', Αθήναι 1936, σ. 137 και 147. * Φ. Ζυγούρης, *Ιστορικά σημειώματα περί Σιατίστης και λαογραφικά αυτής*, [Επιμέλεια Θεοδώρα Ζωγράφου-Βώρου], Σιάτιστα 2010, σσ. 245-248 και σσ. 214, 237, 239, 433, 489, 490, 491. * Χ. Καπνουκάγιας - Γ. Γεωργαλάς, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΚΑ', σ. 751. * Λ. Κούγιας, «Η εκπαίδευση στην Γεράνεια», *Σιατιστέων Μνήμη, Λεύκωμα Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. Α157-159. * Γ. Λυριτζής, *Αι Μακεδονικά Κοινότητες της Αυστροουγγαρίας επί Τουρκοκρατίας*, Κοζάνη 1952, σ. 41 και σ. 46. * Α. Μέγας, «Συμβολή στην Βιβλιογραφία της Σιάτιστας» *Σιατιστέων Μνήμη, Λεύκωμα Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. Β1-24. * Γ. Μέγας, «Τα αρχοντικά της Σιάτιστας», *Σιατιστέων Μνήμη, Λεύκωμα Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. Α80. * Ε. Μοάτσος, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΙΘ', σ. 562. * Ν. Μουτσόπουλος, *Τα αρχοντικά της Σιάτιστας*, ΑΠΘ,

Λαμβάνοντας υπόψη τα όσα αναφέρουν οι προαναφερθέντες μελετητές, αλλά όχι μόνον αυτά, θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να ανασυνθέσουμε λεπτομέρειες για το βίο του Μιχαήλ Παπαγεωργίου προσθέτοντας όσα στοιχεία ανακαλύψαμε στην πορεία της έρευνας και να επισημάνουμε τα σημεία εκείνα, τα οποία θα αναδείξουν την ιδιαίτερη αξία του συγγραφικού του έργου.

Θεσσαλονίκη 1964, σσ. 33,35 και 56. * Γ. Μπόντας, «Λόγιοι, συγγραφείς και επιστήμονες εκ Σιατίστης», *Εφημερίς*, 3 (1960). * Του ιδίου, «Ο Σιατιστινός Δάσκαλος Μιχαήλ Παπαγεωργίου (1727-1796)», *Ελμειακά*, 52 (2004), σσ. 73-77. * Θ. Νάτσινας, «Οι Μακεδόνες Πραγματεντάδες εις τας χώρας Αυστρίας και Ουγγαρίας», *Θεσσαλονίκη* 1939, σσ. 57-58. * Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία ήτοι Κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὀμιλουμένην ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν γλῶσσαν, μὲ βιβλιογραφικὰς καὶ κριτικὰς σημειώσεις περὶ τῶν ἀξίων λόγου συγγραμμάτων, συντεθεῖς ὑπὸ Ἀνδρέου Παπαδοπούλου Βρετοῦ*, Τόμος Β', Αθήναι 1854, ὁ.π. σ. 315 με αναφορές στις σελίδες 66, 75, 94 και 132. * Χ.Πούλιος, «Κατάλογος των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Μακεδόνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς εθνεγερσίας», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, 4 (1911), σ. 172, αρ. 22. * Του ιδίου, «Σύντομος έκθεσις περὶ τῆς εν Μακεδονία καταστάσεως των γραμμάτων, ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κων/πόλεως μέχρι των ἀρχῶν τῆς ΙΘ' εκατονταετηρίδος», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, 4 (1911) 203. * Σ. Σπεράντσας, *Οι Ἕλληνες γιατροὶ Λογοτέχνες (ἀπὸ τὴν ἀλωση τῆς Πόλης ως τὰ σήμερα)*, Αθήναι 1961, σ. 78. * Μ. Στρακαλής, *50 ἔτη Ἐλευθερίας*, Σιάτιστα 1962, σσ. 121-122. * Μ. Χατσιούλης, *Ἐξι αἰῶνες ζωῆς ἐκατὸ χρόνια ἐλευθερίας*, *Συνοπτικὴ ιστορικὴ ἀναδρομὴ*, Σιάτιστα 2012, σ. 115, καθὼς και σσ. 55,57, 59, 101.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ: ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

1. Γενικά

Ο Ζαβίρας¹³, ανιψιός εκ μητρός του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, μας πληροφορεί ότι ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου γεννήθηκε στις 26 Φεβρουαρίου του 1727 στη Σιάτιστα. Την εποχή αυτή ο χώρος των Βαλκανίων είχε ήδη βιώσει αρκετές αλλαγές σε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό και μορφωτικό επίπεδο και βρισκόταν αντιμέτωπος με μια νέα κατάσταση, η οποία χαρακτηριζόταν από περισσότερη ελευθερία, περισσότερη παιδεία και περισσότερες ευκαιρίες πλουτισμού. Η Σιάτιστα, ο τόπος που γέννησε το λόγιο-δάσκαλο, είχε αρχίσει να διαμορφώνεται ως σημαντικό πνευματικό και οικονομικό κέντρο στην περιοχή. Η πνευματική άνοδός της συνέπεσε με την οικονομική άνθηση των εμπορών της, οι οποίοι είχαν αρχίσει να δραστηριοποιούνται εντός και εκτός των συνόρων της μικρής αυτής κωμόπολης και να συσσωρεύουν πλούτο. Η συγκυρία αυτή συντέλεσε ώστε να διευκολυνθεί η Εκκλησία στην ίδρυση ανώτερου σχολείου, στο οποίο φοιτούσαν νέοι που διδάσκονταν από ονομαστούς δασκάλους.

2. Η Σιάτιστα

Η Σιάτιστα, πόλη χτισμένη σε υψόμετρο 944 μ., βρίσκεται στις παρυφές του όρους Βέλια, φυσικώς οχυρωμένη, καθώς περιτριγυρίζεται από γυμνούς ορεινούς όγκους. Μολονότι υπάρχουν ενδείξεις ότι υπήρξε ως οικισμός από την αρχαιότητα, μιας και βρέθηκαν αρχαίοι τάφοι κι άλλα αρχαιολογικά τεκμήρια κοντά στο λόφο του Προφήτη Ηλία¹⁴, ως πόλη είναι γέννημα των μεταβυζαντινών χρόνων, τότε που μόνο στα ορεινά μέρη θα μπορούσε να αναπτυχθεί ελεύθερα η κοινωνική ζωή των υπόδουλων Ελλήνων¹⁵. Η πρώτη γνωστή της ονομασία, με την οποία αναφέρεται στον κώδικα της Μονής της Ζάβορδας, ήταν «Καλύβια»¹⁶ και μαρτυρεί ότι τον πυρήνα του αρχικού

¹³ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς*, ό.π., σ. 461.

¹⁴ Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι* ό.π., σ.10.

¹⁵ Γ. Μέγας, «Τα αρχοντικά της Σιάτιστας», *Σιατιστέων Μνήμη, Λεύκωμα Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. Α80.

¹⁶ Βλ. σχετικά Μ. Χ. Χατζηγιάννου, *Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία. Ο κώδικας αρ. 201 της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας*, Αθήνα 2000.

συννοικισμού αποτέλεσαν μερικές ποιμενικές καλύβες¹⁷. Γύρω στις αρχές του 15ου αιώνα, όταν, μετά τη νίκη των Τούρκων στο Κοσσυφοπέδιο (1389), οι Κονιάροι¹⁸ κατέλαβαν τα πεδινά μέρη της περιοχής, οι κάτοικοι προτίμησαν να εγκαταλείψουν τα χωριά τους και να καταφύγουν σε ορεινά κρησφύγετα¹⁹. Η Σιάτιστα δέχτηκε και τους κατοίκους του Σισανίου, που ήταν και έδρα της ομώνυμης Μητρόπολης²⁰, όταν οι Τούρκοι το κατέστρεψαν και απαγχόνισαν το μητροπολίτη τους²¹. Η ασφάλεια που παρείχε η γεωγραφική θέση της αλλά και τα γεγονότα των επόμενων αιώνων, που ανάγκαζαν τους πληθυσμούς να μετακινούνται, ευνόησαν την ανάπτυξή της.

Καθώς ο πληθυσμός της πόλης αυξανόταν, άλλαζε και η σύνθεσή του, δεδομένου ότι σιγά σιγά εγκαθίσταντο και κάτοικοι από την Ήπειρο, τη Θεσσαλία, την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, τη Μοσχόπολη, το Σούλι²² και χάρη στη φυσική οχυρή της θέση και στη δύναμη του χρήματος κατόρθωσε να βιώσει μια σχετική ανεξαρτησία. Η Σιάτιστα άρχισε να αποκτά άλλη δυναμική κυρίως από τα τέλη του 17ου αιώνα, όταν άρχισε να μετατρέπεται σε σπουδαίο κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου. Η αυγή του 18^{ου} αιώνα ταυτίζεται με την αρχή μιας περιόδου ακμής, όπου οι Σιατιστινοί έμποροι, κυνηγώντας το όνειρο, αποφάσισαν να φύγουν από τον κλειστό και απομονωμένο ορεινό τόπο τους και να αναζητήσουν καλύτερη τύχη για τους ίδιους και τις οικογένειές τους στα σημαντικότερα εμπορικά, οικονομικά και πνευματικά κέντρα της εποχής. Οι πραγματευτάδες της μετέφεραν γούνες, υφάσματα, κρασιά και άλλα προϊόντα, στις αγορές της Ιταλίας, της Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης. Το εμπόριο απέφερε πολλά κέρδη, τα οποία οι Σιατιστινοί τα επέστρεφαν και τα επένδυναν στη γενέτειρα. Τότε άρχισαν και υψώνονται τα αρχοντικά της, από τη μια

¹⁷ Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σ.10.

¹⁸ Κονιάροι ονομάζονταν οι έποικοι από το Ικόνιο της Μ. Ασίας, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στις περιοχές της Μακεδονίας, μετά τη νίκη των Τούρκων στο Κοσσυφοπέδιο το 1389, με σκοπό να αντισταθούν στο ντόπιο χριστιανικό πληθυσμό, εδραιώνοντας την τουρκική κατοχή.

¹⁹ Α. Δάρδας, *Η ίδρυση και η λειτουργία του Τραμπαντζείου Γυμνασίου Σιατίστης με τη Συμβολή της Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1997, σ.2.

²⁰ Ο Α. Δάρδας, *Η Επισκοπή-Μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης*, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 32-33 αναφέρει ότι η μεταφορά της έδρας από το Σισάνι στη Σιάτιστα έγινε την περίοδο που ο Ζωσιμάς έγινε αρχιεπίσκοπος Αχρίδος, δηλ. την περίοδο 1795-1799 για το λόγο ότι το Σισάνι άρχισε να παρακμάζει ενώ η Σιάτιστα είχε καταστεί το κυριότερο και ασφαλέστερο αστικό κέντρο της περιοχής. Για την επισκοπή Σισανίου, που υπαγόταν στη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης αρχικά και σχημάτισε μητρόπολη με τη Σιάτιστα στη συνέχεια. Βλ. ενδεικτικά και Ι. Αναστασίου, «Βιβλιογραφία των Επισκοπικών καταλόγων του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως και της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής*; τόμ. 22, παράρτημα 25, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1979, σ. 335. και Μ. Χ. Χατζηιωάννου, *Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών*, ό.π., σσ. 39-42.

²¹ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 100.

²² Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σ. 11 και Ι. Αποστόλου, *Ιστορία της Σιατίστης*, Αθήναι 1929, σ. 13.

ως ανάγκη προστασίας των οικογενειών των εμπόρων, που έμεναν πολύ καιρό χωρίς τον άντρα-προστάτη αλλά και από την άλλη ως ένδειξη - επίδειξη πλούτου και ευμάρειας. Η οικονομική άνθιση ήταν επόμενο να φέρει και την άνθιση των γραμμάτων και της παιδείας, αφού την εποχή αυτή έχουμε το κίνημα του Διαφωτισμού στη Δύση, με τον οποίο έρχονται σε επαφή οι απόδημοι Σιατιστινοί. Η φροντίδα των αποδήμων για την παιδεία ανήγαγε γρήγορα την πόλη και σε σπουδαίο πνευματικό κέντρο, καθώς, ήδη από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, λειτουργούσε στη Σιάτιστα ανώτερη Σχολή, ενώ η σημαντική βιβλιοπαραγωγή της την έφερε στην πρώτη θέση των πόλεων της Δυτικής Μακεδονίας²³.

3. Η οικογένεια του Μιχαήλ Παπαγεωργίου

Ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου ανατράφηκε σε οικογένεια με λευιτική παράδοση, αφού τόσο ο πατέρας του Γεώργιος, όπως άλλωστε ο παππούς του αλλά και πολλοί άλλοι πρόγονοί του ήταν ιερείς²⁴. Το επώνυμό του συνδέεται με την ιδιότητα του πατέρα του. Δεδομένου μάλιστα ότι εκείνη την εποχή η ύπαρξη ενός μόνο ιερέα στην πόλη ήταν πολύ πιθανή, το γεγονός αυτό θα αποτελούσε ισχυρό χαρακτηριστικό, ώστε να διαφοροποιήσει το Μιχαήλ από τους υπόλοιπους συνονόματους του. Έτσι, δίπλα στο βαπτιστικό όνομα (Μιχαήλ) προστέθηκε το επώνυμο που αποτελούνταν από το ιερατικό αξίωμα του πατέρα του (παπᾶ) και το πατρώνυμο σε πτώση γενική (Γεωργίου)²⁵. Στα έργα του υπογράφει ως «Μιχαήλ παπᾶ Γεωργίου ὁ Σιατιστεὺς», αλλά σήμερα αναφέρεται ως Μιχαήλ Παπαγεωργίου.

Για τη μητέρα του, την «Παπαγιώργινα», δεν έχουμε πληροφορίες ως προς την καταγωγή της. Η μόνη πληροφορία που έχουμε γι' αυτήν είναι του Ζυγούρη, ο οποίος, χωρίς να επικαλείται κάποια πηγή αναφέρει ότι είχε διαθέσει το σπίτι της, για να μαθαίνουν γράμματα οι νέοι. Τη συγκεκριμένη πληροφορία την κρίνει ως επισφαλή η επιμελήτρια της έκδοσης²⁶.

²³ Ε. Αμοιρίδου, «Η συμμετοχή των Δυτικομακεδόνων στην εκδοτική δραστηριότητα κατά τη διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας», *Διεθνές Συνέδριο Η Δυτική Μακεδονία κατά τους Χρόνους της Τουρκικής κυριαρχίας με έμφαση στους Δυτικομακεδόνες Αποδήμους στις Βαλκανικές Χώρες (15ος αι. έως το 1912)*, Σιάτιστα από 3–1/4/2001, σ.2. Σημ.: Την πρόσβαση στην ανακοίνωση, η οποία έγινε στο Συνέδριο, αλλά δε συμπεριλήφθηκε στα πρακτικά, την επέτρεψε η συγγραφέας.

²⁴ Ο Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σ. 461 αναφέρει: «Μιχαήλ παπᾶ Γεωργίου υἱὸς Γεωργίου ιερέως, οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ ἐκ μιᾶς μακρᾶς καὶ ἀδιακόπου σειρᾶς πολλῶν ιερέων ἀπόγονος».

²⁵ Για την παραγωγή των επαγγελματικών επωνύμων βλ. και Κ. Ντίνα, *Κοζανίτικα επώνυμα (1759-1916)*, Κοζάνη 1995, σ. 86.

²⁶ Ο δάσκαλος και συγγραφέας Φ. Ζυγούρης, *Ιστορικά σημειώματα περί Σιατίστης*, ό.π., σ. 239, συγκράτησε όσα έλεγε η παράδοση, τα συγκέρασε με την εποχή του και αναφέρει συγκεκριμένα: «Στη

Η οικογένειά του αποτελούνταν επιπλέον από την αδερφή του Αγνή²⁷, τη μητέρα του λογίου Γεώργιου Ζαβίρα και τους αδερφούς του Ιωάννη και Κωνσταντίνο Παπαγεωργίου²⁸, οι οποίοι «έζησαν και απέθαναν στο Κέτσκεμετ της Ουγγαρίας, ο πρώτος την 18^η Ιανουαρίου 1818 σε ηλικία 80 ετών και ο δεύτερος στις 20 Ιανουαρίου 1823 σε ηλικία 91 ετών»²⁹. Απόγονοι του Μιχαήλ Παπαγεωργίου πρέπει να θεωρηθούν και οι Γεώργιος Papp³⁰, ο οποίος διακρίθηκε ως δάσκαλος στο σχολείο του Κέτσκεμετ και εξέδωσε αναγνωστικό στην Ουγγρική γλώσσα³¹ και πιθανότατα κι ο Απόστολος Πάππ, που γεννήθηκε και πέθανε στο Κέτσκεμετ³². Στην πόλη αυτή αναφέρονται απόγονοι του Μιχαήλ Παπαγεωργίου μέχρι πρόσφατα³³.

Σιιάτιστα ύστερα από τα 1700 η στοιχειώδης εκπαίδευση γίνονταν, όπως γνωρίζουμε από την παράδοση, στο σπίτι της Παπαγεώργινας από αυτήν την ίδια –μητέρα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, του συντάκτη και εκδότη του πρώτου Ελληνικού Αλφαβηταρίου». Για την πληροφορία αυτή εκφράζονται επιφυλάξεις από την επιμελήτρια της έκδοσης του βιβλίου, κ. Θεοδώρα Ζωγράφου-Βώρου καθώς με την υποσημείωση 13, σημειώνει: «Παπαγεώργινα: Σε τετράδιο σημειώσεών του ο Φ.Ζ. την αναφέρει όχι ως μητέρα αλλά ως απόγονο του Μ. Παπαγεωργίου, που είναι και πιθανότερο, αν φυσικά υπάρχει συγγενική σχέση. Πάντως, αποδεικτικό στοιχείο της σχέσης τους δεν έχουμε και το όνομα μόνο δεν είναι αρκετό. Ο Ι. Αποστόλου, *Ιστορία της Σιατίστης*, Αθήναι 1929, σ. 55, αναφέρει κάποια «Παπαγεώργαινα, διδασκάλισσα ιδιωτικού σχολείου», η οποία έδρασε, όμως, κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, χωρίς αναφορά κάποιας συγγενικής σχέσης. Πρβλ. Α. Σπύρου, «Η Δημοτική Εκπαίδευσις της Χώρας», *Λεύκωμα Σιατιστέων Μνήμη*, ό.π., σ. Α159.

²⁷ Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σ. 66.

²⁸ Ό.π., σ. 64.

²⁹ Βλ. σχετικά Prosser Piroška, «Görögök sírfeliratai Magyar temetőkben» *Magyar-Görög Tanulmányok*, 19 (1942).

³⁰ Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σ. 64.

³¹ E. Horbath, *Ουγγρο-Ελληνική βιβλιογραφία*, Βουδαπέστη 40, σ. 56.

³² Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σ. 64.

³³ Ο Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., τ. Δ', σ. 220, αναφερόμενος στο Μιχαήλ Παπαγεωργίου μας διασώζει την πληροφορία ότι απόγονοί του «ζουν ακόμη και σήμερα στο Kecskemet της Ουγγαρίας». Καθότι η έκδοση του συγκεκριμένου βιβλίου πραγματοποιήθηκε το 1976, μας επιτρέπει να το θεωρήσουμε ως terminus ante quem.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ

1. Η παιδεία στην εποχή του Μιχαήλ Παπαγεωργίου

Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τη συνεισφορά του δασκάλου Μιχαήλ Παπαγεωργίου και τη σημασία του έργου του, θα πρέπει να γνωρίσουμε την κατάσταση της παιδείας της εποχής του και τις δυσκολίες ή τις ιδιαιτερότητες που αυτή παρουσίαζε. Επειδή, δε, η εποχή που έδρασε ταυτίζεται με την εποχή που εκδηλώθηκε το πνευματικό ρεύμα του νεοελληνικού Διαφωτισμού, το οποίο σηματοδότησε την αλλαγή στη σκέψη, στη νοοτροπία και, εν τέλει, στη συνείδηση του Ρωμιού και οδήγησε στην προαγωγή του Ελληνισμού, θα αναφερθούμε εκτενώς και σ' αυτό.

1.1. Η παιδεία το 18ο αιώνα

Με το λυκόφως του 17^{ου} αιώνα είχε αρχίσει η αναγέννηση στο χώρο της παιδείας, η οποία συνεχίστηκε με πιο έντονους ρυθμούς και το 18^ο αιώνα, την εποχή δηλαδή που γεννήθηκε κι έζησε ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου. Η εκπαίδευση, έτσι όπως άρχισε να διαμορφώνεται ύστερα από πάνω από δυο αιώνες στασιμότητας και απραξίας, μολονότι δεν ήταν σε επίπεδο που θα το θεωρούσαμε ικανοποιητικό, είχε τα εξής ποιοτικά χαρακτηριστικά³⁴:

1) Την ίδρυση πολλών καλά οργανωμένων σχολείων μέσης βαθμίδας, στα οποία διδάσκονταν και μαθήματα ανωτέρου επιπέδου, 2) την παγίωση ενός προγράμματος σπουδών, κορμό του οποίου αποτελούσαν τα μαθήματα που απέβλεπαν στην καλή εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής και των δογμάτων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, 3) την ανέγερση ειδικών διδακτηρίων, 4) τη μεγάλη αύξηση του αριθμού των μαθητών, 5) την εμφάνιση πολλών αξιόλογων λογίων που έδρασαν όχι πια ως μεμονωμένοι δάσκαλοι, αλλά ως καθηγητές και διευθυντές συγκροτημένων σχολών και 6) την εκτύπωση και

³⁴ Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 59.

κυκλοφορία ολοένα και περισσότερων σχολικών εγχειριδίων, είτε αυτά αποτελούσαν πρωτότυπες συγγραφές, είτε ήταν μεταφράσεις ξένων έργων στην ελληνική.

Καθώς η εκπαίδευση συγκεντρώνει όλες τις υπάρχουσες πνευματικές δυνάμεις, οι εκπρόσωποί της κατευθύνουν αναγκαστικά τη συγγραφική τους διάθεση προς διδακτικά έργα και το πρόγραμμα της διδασκαλίας έχει τη δυνατότητα να ανανεώνεται και να πλουτίζεται αδιάκοπα. Όπως προκύπτει από τις πηγές, από την άλωση και μετά, στα ελάχιστα σχολεία που λειτούργησαν στις υπόδουλες ελληνικές χώρες, η εσωτερική διάρθρωση και τα αναλυτικά προγράμματα ήταν τελείως άγνωστα³⁵. Στα σχολεία τώρα, που ίδρυν με δαπάνες τους οι πλούσιοι Φαναριώτες κι έμποροι των παροικιών του εξωτερικού³⁶, οι φωτισμένοι δάσκαλοι φρόντιζαν «να εισαγάγουν τις νέες ιδέες που γνώριζαν ευρύτατη διάδοση στην Ευρώπη και να προσαρμόσουν τα προγράμματά τους στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό στα ευρωπαϊκά πρότυπα»³⁷. «Η απουσία κάθε αρχής η οποία να ελέγχει και να καθοδηγεί τις σχολές συντέλεσε ώστε η προσωπικότητα και μόνο του δασκάλου να δίνει χαρακτήρα και περιεχόμενο στη σχολή. Επόμενο είναι, λοιπόν, ο έλεγχος για οποιοδήποτε πνευματικό ζήτημα τις περισσότερες φορές να αρχίζει και να λήγει με την εκπαίδευση»³⁸.

Η εκπαίδευση παρεχόταν συνήθως, σε τρεις κύκλους γνώσεων. Ο πρώτος, ο κατώτερος, παρείχε τη στοιχειώδη μόρφωση και συνήθως ήταν ανεξάρτητος. Ο δεύτερος, ο μέσος, παρείχε την ελληνοπαιδεία, δηλαδή την τεχνολογία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας (γραμματική-σύνταξη-κείμενα). Ενδεχομένως, ο κύκλος αυτός μπορούσε να αποτελέσει προέκταση του πρώτου, ανάλογα με τις δυνατότητες που προσέφερε η σχολή. Κανονικά όμως ήταν συνδεδεμένος με τον τρίτο, του οποίου αποτελούσε προπαρασκευαστικό τμήμα³⁹. Ο τρίτος και ανώτερος αυτός κύκλος παρείχε τη μελέτη της φιλοσοφίας και των επιστημών.

³⁵ Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*, ό.π., σ. 328.

³⁶ Τ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά Σχολεία από αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τ. Α', σσ. LXXIX-LXXX.: «...εἴτα δὲ σχολεῖα εἰδικὰ κτίρια τῇ ἀνεπιείκῃ, σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι, ἀνοχὴ τῶν κρατούντων πρὸς τοῦτο προδιατιθεμένων ὑπὸ ἰσχυόντων Ἑλλήνων, ἀνωτέρων τοῦ Κράτους λειτουργῶν, οἷον μεγάλων διερμηνέων, ἢ διερμηνέων τοῦ στόλου καὶ ἡγεμόνων εἴτα τῶν παραδυναβίων ἡγεμονιῶν, ἤρχισαν νὰ διαλύωσι τὸ παχυλὸν τῆς ἀμαθείας σκότος τὸ ἐπὶ τῆς ἐλληνίδος γῆς ἐξαπλωθέν, μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Βυζαντίου. Πάντως δὲν ἦσαν ὡς ἔδει τὰ σχολεῖα».

³⁷ Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*, ό.π., σ. 336.

³⁸ Α. Αγγέλου, *Πλάτωνος Τύχαι, Η λόγια παράδοση στην τουρκοκρατία*, Ερμής, [ανατύπωση], Αθήνα 1985, σ. 13.

³⁹ Α. Αγγέλου, «Η Εκπαίδευση», *Των Φώτων Β'. Όψεις του νεοελληνικού διαφωτισμού*, Αθήνα 1999, σσ. 391-392.

Αναλυτικότερα, στον πρώτο κύκλο ανήκαν τα «κοινά σχολεία» ή «σχολεία των κοινών και ιερών γραμμάτων». Ο μικρός αριθμός των μαθητών που φοιτούσαν σ' αυτά επέτρεπε τη λειτουργία τους σε χώρους που εξυπηρετούσαν τις στοιχειώδεις ανάγκες. Έτσι, τα όποια διδακτήρια δεν είχαν τη μορφή με την οποία τα γνωρίζουμε σήμερα, αλλά επρόκειτο για κάποια οικήματα τα οποία «ἦσαν μικρὰ καὶ ταπεινὰ ἐν μὲν ταῖς μεγαλοπόλεσι παρὰ τοῖς μητροπολιτικοῖς μεγάροις, ἐν δὲ ταῖς κωμοπόλεσι παρὰ τοῖς χωρίοις, παρὰ τοῖς ιεροῖς ναοῖς καὶ ταῖς παρακειμέναις Μοναῖς»⁴⁰. Ως διδακτικά εγχειρίδια χρησιμοποιούνταν ορισμένα λειτουργικά βιβλία, όπως η *Οκτώηχος*, το *Ψαλτήρι*, το *Ωρολόγιο*, το *Ευχολόγιο*, το *Πεντηκοστάριο*, το *Τριώδιο* κ.ά.⁴¹ με τα οποία οι μαθητές μάθαιναν τα βασικά, δηλαδή ανάγνωση, γραφή και αριθμητική. Το ρόλο του διδάσκοντα στα κοινά σχολεία αναλάμβαναν αρχικά οι ιερείς ή μοναχοί κι αργότερα δάσκαλοι χωρίς τυπικά προσόντα. Σε μια περίοδο που οι ανάγκες για διδακτικό προσωπικό αυξάνονταν με γρήγορους ρυθμούς, οι δάσκαλοι των κοινών σχολείων χρειάζονταν να διαθέτουν μόνο ουσιαστικά προσόντα, ήτοι κύρος και εμπειρία, αν και σε πολλές περιπτώσεις απουσίαζαν ακόμη κι αυτά. Η αδυναμία πολλών δασκάλων να ανταποκριθούν στο ρόλο τους δεν προβλημάτιζε ούτε τον εκπαιδευτικό κόσμο ούτε την κοινωνία. «Το παραδοσιακό σχήμα, το οποίο μοιάζει να κληρονομήθηκε από το Βυζάντιο, θα περάσει πολύς καιρός για να αμφισβητηθεί»⁴². Οι αντιπαιδαγωγικές μέθοδοι, τα βιβλία που ήταν μακριά από το κέντρο ενδιαφέροντος των παιδιών και σε γλώσσα ακατάληπτη δεν ήταν δυνατόν να έχουν αποτελέσματα. «Το Αλφαβητάριο ως έκδοση θα αργήσει να κάνει την εμφάνισή του. Το πρώτο ονοματισμένο κυκλοφορεί μόλις το 1771»⁴³ και είναι το *Μέγα Αλφαβητάριον* του Μιχαήλ Παπαγεωργίου.

Η μέση κι ανώτερη εκπαίδευση παρεχόταν στα «ελληνικά σχολεία» που έφεραν διάφορα ονόματα: Ακαδημία, Λύκειον, Μουσείον, Ελληνομουσείον, Παιδαγωγείον, Φροντιστήριον, Ομακόϊον, Γυμνάσιον, Σχολείον, Σχολή⁴⁴. Σε ό,τι αφορά το αναλυτικό πρόγραμμα των σχολείων της δεύτερης βαθμίδας, από τις πηγές γνωρίζουμε ότι στον κύκλο των αρχαρίων («πρωτοπείρων») διδάσκονταν τα «γραμματικά», ενώ στον κύκλο

⁴⁰ Τ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., τ. Α', σσ. LXXXI.

⁴¹ Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*, ό.π., σ. 329 και Α. Κουμαριανού, Λ. Δρούλια, E. Leyton, *Το ελληνικό βιβλίο 1476-1830*, Αθήνα 1986, σσ.75-95.

⁴² Α. Αγγέλου, «Η Εκπαίδευση», *Των Φώτων Β'*, ό.π., σ. 450.

⁴³ Ό.π., σ. 450.

⁴⁴ Τ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., τ. Α', σ. LXXXI.

των προχωρημένων «τὰ τῆς κυκλοπαιδείας μαθήματα»⁴⁵, που το περιεχόμενό τους αποτελεί τον κορμό της εκπαιδευτικής πράξης⁴⁶. Όταν κάποιος μαθητής ολοκλήρωνε τους δύο κύκλους σπουδών της μέσης βαθμίδας, αποκτούσε στη συνέχεια το δικαίωμα να παρακολουθήσει σε ορισμένα «ελληνικά σχολεία» τα «τελειότερα μαθήματα», δηλαδή φιλοσοφία και θεολογία, στα οποία από τα τέλη του 17ου αιώνα και μετά θα προστεθούν τα μαθηματικά⁴⁷. Αργότερα, κάτω από την επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού, ανάπτυξη θα γνωρίσουν οι θετικές επιστήμες⁴⁸. Τα σημαντικότερα ελληνικά ανώτερα σχολεία λειτούργησαν στην Κωνσταντινούπολη (Πατριαρχική Σχολή), το Άγιο Όρος (Καθολικό Σχολείο, Αθωνιάδα Σχολή), τη Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα, την Πάτμο (Πατμιάδα), την Άρτα, τη Χίο, τη Δημητσάνα, τη Βέροια, τη Σμύρνη (Ευαγγελική Σχολή), την Κύπρο, την Τραπεζούντα την Αδριανούπολη, την Αθήνα (Σχολή Επιφανίου και Σχολή Ντέκα), τη Ρόδο, τα Άγραφα, τη Μοσχόπολη (Νέα Ακαδημία)⁴⁹. Ανώτερα ελληνικά σχολεία λειτουργούσαν επίσης στην Ιταλία και στα Ρουμανικά πριγκιπάτα (Βουκουρέστι, Ιάσιο).

1.2. Παράγοντες διαμόρφωσης της παιδείας

Αρχικά η όποια παιδεία παρέχόταν στους υπόδουλους ήταν υπόθεση της Εκκλησίας, του μόνου θεσμού της βυζαντινής παράδοσης που έμεινε σχεδόν άθικτος⁵⁰. Η Εκκλησία είχε αναλάβει την αποστολή να διατηρήσει την ταυτότητα του Γένους και να εξασφαλίσει με διάφορους τρόπους την επιβίωση και την ανάκαμψή του⁵¹. Στοιχεία πολλά σχετικά με τη λειτουργία σχολείων δεν υπάρχουν, για να βοηθήσουν την έρευνα, όμως γνωρίζουμε ότι την περίοδο μετά την άλωση όσα σχολεία λειτουργούσαν

⁴⁵ Ο Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*, ό.π., σ. 330 κ.ε. μας πληροφορεί ότι με τον όρο «γραμματικά» εννοούσαν τη γραμματική και το συντακτικό της αρχαίας ελληνικής, που διδάσκονταν με βάση τα κλασικά εγχειρίδια του Θεόδωρου Γαζή ή του Κωνσταντίνου Λάσκαρη. Αντικειμενικός σκοπός της διδασκαλίας στον κύκλο αυτόν ήταν η μύηση των μαθητών στην «τέχνη τοῦ ὀρθῶς λέγειν καὶ γράφειν διὰ τῆς τῶν Θεῶν φωνῆς». Στον επόμενο κύκλο διδάσκονταν τα παρακάτω μαθήματα: 1) αρχαία ελληνικά, 3) ρητορική, 3) λογική.

⁴⁶ Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήναι 1993, σ. 211.

⁴⁷ Σχετικά με τα μαθηματικά ο Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*, ό.π., σ. 333, αναφέρει ότι προτέθηκαν στα τέλη του 17ου και τις αρχές του 18ου αιώνα, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως η διδασκαλία τους καθιερώθηκε επίσημα από τότε σε όλα τα «ελληνικά σχολεία».

⁴⁸ Ό.π., σ. 211.

⁴⁹ Βλ. σχετικά Τ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., τ. Α', σσ. LXXX-LXXXI και Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*, ό.π., σσ. 60-167, καθώς και Πίνακα 1, σ. 306.

⁵⁰ Π. Γ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία: Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Αθήνα 2000, σ. 62.

⁵¹ Ό.π., σ. 47.

συστήνονταν κάτω από την προστασία της και η υποτυπώδης εκπαίδευση παρέχόταν από κληρικούς⁵². Καθώς η θρησκεία αποτελούσε τον κύριο ενοποιητικό παράγοντα των υποδουλωμένων χριστιανών⁵³, η διατήρηση της θρησκευτικής συνείδησης των υποδούλων ήταν ο πρωταρχικός στόχος της Εκκλησίας, τουλάχιστον τις πρώτες μετά την άλωση δεκαετίες, ενώ η παιδεία δεν αποτελούσε προτεραιότητα. Γι' αυτό και οι όποιοι πόροι είτε του Πατριαρχείου είτε των λίγων δωρητών δεν επαρκούσαν ή δεν κατευθύνονταν προς την εκπαίδευση, αλλά, όπως ήταν φυσικό, κατέληγαν στην ίδρυση ή τη συντήρηση μοναστηριών κι εκκλησιών⁵⁴.

Επιπλέον, δε θα πρέπει να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι από τους κόλπους της Εκκλησίας προήρθαν δύο γεγονότα που αποτέλεσαν σταθμό στα εκπαιδευτικά πράγματα των δύο πρώτων αιώνων μετά την άλωση: Πρώτον η ίδρυση της Πατριαρχικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης, η οποία «εγένετο ή γεραρά Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή μετὰ τῶν θυγατέρων αὐτοῖς προστατευομένη αἰείποτε ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας»⁵⁵ και δεύτερον η απόφαση της Συνόδου του 1593 που συγκάλεσε ο Πατριάρχης Ιερεμίας Β΄ ο Τρανός, σύμφωνα με την οποία οι κατά τόπους μητροπολίτες και επίσκοποι επιφορτίστηκαν με τη φροντίδα ίδρυσης και λειτουργίας σχολείων στην περιφέρειά τους⁵⁶. Έτσι, κατά τα μέσα του 16ου αιώνα εμφανίζονται υποτυπωδώς

⁵² Η G. Buckler, «Η Βυζαντινή Εκπαίδευση», *Βυζάντιο-Εισαγωγή στο Βυζαντινό πολιτισμό* (επιμ. Ν.Η. Baynes - Η. St. Moss), Αθήνα 1986, σ. 314, αναφερόμενη στην παιδεία κατά τα βυζαντινά χρόνια θέλει την Εκκλησία να ασκεί έλεγχο στα της εκπαίδευσης κατά τους τέσσερις περίπου τελευταίους αιώνες. Αναφέρει συγκεκριμένα ότι «από τον καιρό των Κομνηνών μέχρι και την πτώση της αυτοκρατορίας η δημόσια εκπαίδευση, ακόμα κι όταν προβλεπόταν απ' το κράτος, σε μεγάλο βαθμό ελεγχόταν από την Εκκλησία και το Πατριαρχείο της».

⁵³ Υπενθυμίζεται ότι στο ποίμνιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου συγκαταλέγονταν κι άλλοι λαοί Ορθοδόξων, όπως Σλάβοι, Βούλγαροι, Ρουμάνοι κλπ. Η εδώ αναφορά της δραστηριότητας της εκκλησίας επιμερίζει το έργο της επί του «ελληνικού» ποιμνίου της.

⁵⁴ Μ. Γεδεών, *Παιδεία και πτωχεία παρ' ἡμῖν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας*, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1893, σσ. 17-18: «Ἴσως ὀλίγος ὑπῆρχε παρ' ὀλίγοις πλοῦτος, ἀλλ' οὗτος ἢ ἐκρύπτετο ἢ κατεσπαταλάτο εἰς ἱδρυσιν καὶ προικισμὸν μικρῶν καὶ μεγάλων μοναστηρίων, κυρίως κατὰ τὸν Ιζ' καὶ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, ἀφαιρούμενος οὕτως εἰπεῖν ἀπὸ τῶν σχολείων, ἅτινα συνεπῶς ἐλεινὰς ἐκέκτηντο προσόδους. [...] Ἡ συντήρησις τῶν ἐκκλησιῶν καὶ ἡ προσήλωσις προσοδοφόρων κτημάτων εἰς μονὰς τῆς Ἀνατολῆς μετὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα μέγα μέρος ἀπερρόφα τοῦ πλούτου, ὃν ὁ διαθέτης ἢ δωρητὴς ἠγγόνει ὅτι προτιμότερον ἦν εἶπερ ἔδιδε πρὸς ἱδρυσιν μικρᾶς σχολῆς. Οἱ τῶν τοιούτων μονῶν ἱδρυταὶ ἔπρεπε πρὸς τοῦτο νὰ νοθετηθῶσι δεόντως, ἀλλὰ δυστυχῶς οὐδεὶς πρὸς τοῦτο παρώρμα...».

⁵⁵ Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περί τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ αλώσεως μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ΙΘ) ἑκατονταετηρίδος ἐν Κωνσταντινὸν 1867*, σ. 35. Βλ. σχ. καὶ Τ. Γριτσόπουλου, *Πατριαρχικὴ μεγάλη τοῦ γένους Σχολή*, Ἐν Ἀθήναις 1911.

⁵⁶ Στα πρακτικά της συνόδου, την οποία συγκάλεσε το Φεβρουάριο του 1593 ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιερεμίας Β΄ ο Τρανός με πρόταση του Πατριάρχη Αλεξανδρείας Μελετίου Πηγά, έχει καταγραφεί η ακόλουθη απόφαση: «Κανὼν ἑβδομος: Ὁρίσεν ἡ ἅγια Σύνοδος ἕκαστον ἐπίσκοπον ἐν τῇ ἑαυτοῦ παροικίᾳ φροντίδα καὶ δαπάνην τὴν δυναμένην ποιεῖν, ὥστε τὰ θεῖα καὶ ἱερὰ γράμματα δύνασθαι διδάσκεσθαι· βοηθεῖν δὲ κατὰ δύναμιν τοῖς ἐθέλουσι διδάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις, ἐὰν τῶν ἐπιτηδείων χρειαν ἔχουσιν». Βλ. σχετικά: Τ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, ὁ.π., τ. Α΄,

οργανωμένα σχολεία. «Επρόκειτο βέβαια για ελάχιστα σχολεία με μικρό σχετικά αριθμό μαθητών, κυρίως κληρικών, στα οποία διδάσκονταν συνήθως μαθήματα μέσου επιπέδου και σε σπάνιες περιπτώσεις ανωτέρου»⁵⁷.

Κατά την περίοδο που εξετάζουμε, λοιπόν, η Εκκλησία φαίνεται ότι αρχίζει να ενδιαφέρεται περισσότερο για την εκπαίδευση, καθώς ο ρόλος της στη συνείδηση των Ελλήνων αλλά και η κοσμική εξουσία, της οποίας ήταν φορέας, την καθιστούσε ως έναν από τους ισχυρούς παράγοντες, που μπορούσαν να διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στα της παιδείας. Τα σχολεία την περίοδο αυτή πολλαπλασιάζονται τόσο στην ηπειρωτική Ελλάδα όσο και στα νησιά⁵⁸, ενώ οι Έλληνες λόγιοι - οι περισσότεροι κληρικοί - προσπαθούν να εισαγάγουν και να διαδώσουν τις επιστημονικές γνώσεις που επικρατούν στην Ευρώπη, προκαλώντας μάλιστα πολλές φορές την αντίδραση των πιο συντηρητικών, που συνέχιζαν να εμμένουν με φανατισμό στα πατροπαράδοτα και να ακολουθούν, συχνά με εμμονική πίστη, τη βυζαντινή παράδοση⁵⁹.

Μολονότι όμως η θέση της Εκκλησίας ήταν πλεονεκτική, νέες δυνάμεις άρχισαν να δραστηριοποιούνται στο χώρο της παιδείας. Από το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα άρχισε, να γίνεται αισθητή η παρουσία μιας ισχυρής πολιτικά και οικονομικά τάξης, αυτής των Φαναριωτών. Οι Φαναριώτες είχαν σημειώσει σπουδαίες επιδόσεις στο εμπόριο και στα επιστημονικά επαγγέλματα. Η οικονομική ευμάρεια που απέκτησαν τους επέτρεπε να μορφωθούν στη Δύση και να σταδιοδρομήσουν ως λόγιοι, πράγμα που τους έδωσε τη δυνατότητα να αναλάβουν την καθοδήγηση της ανώτερης ελληνικής εκπαίδευσης και να καταλάβουν αξιώματα στην πατριαρχική αυλή⁶⁰. Λόγω της γλωσσομάθειάς τους και της υψηλής τους μόρφωσης, ανήλθαν στο αξίωμα του «Μεγάλου Διερμηνέα», το οποίο και κατείχαν συνεχώς σχεδόν επί δύο αιώνες. Το γεγονός ότι από νωρίς εντάχθηκαν σε ένα συγκεκριμένο σχήμα σκέψης και ήθους είχε ως αποτέλεσμα να διαμορφώσουν και τα πλαίσια μέσα στα οποία θα κινούνταν η

σ. 235, Κ. Σάθας, *Βιογραφικόν σχεδιάσμα περί του πατριάρχου Ιερεμίου Β' (1572-1594)*, Εν Αθήναις 1870, σ. 91 και Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β', σ. 305.

⁵⁷ Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*, ό.π., σ. 45.

⁵⁸ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία 1453-1669, Οι ιστορικές βάσεις της Νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας*, τόμος Β', Θεσσαλονίκη 1976, σ.311.

⁵⁹ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία 1669-1812, Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους*, τόμος Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 312.

⁶⁰ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1996, σσ. 32-33.

απαραίτητη παιδεία που έπρεπε να λάβει κάποιος, ώστε να μπορέσει να ενταχθεί στον κύκλο τους.

Εκτός όμως από τους Φαναριώτες, άλλη μια τάξη αρχίζει να αναδύεται στις αρχές του αιώνα και να σχηματοποιείται με αργούς ρυθμούς. Πρόκειται για την τάξη των εμπόρων, οι οποίοι άρχισαν να δραστηριοποιούνται όχι μόνο στα εμπορικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και προς τις νέες αγορές των παραδουνάβιων περιοχών και των χωρών της Κεντρικής Ευρώπης. Οι νέοι προορισμοί προέκυψαν ύστερα από μια σειρά ευνοϊκών στρατιωτικών, πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων, οι οποίες συνέβαλαν στη σταθεροποίηση της διαταραγμένης εσωτερικής κατάστασης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με την ισχύ που έδινε στους εμπόρους ο πλουτισμός και εξαιτίας της ελεύθερης συνείδησης που αυτοί είχαν διαμορφώσει στο εξωτερικό, έδειξαν έντονο ενδιαφέρον για τη διάδοση των γραμμάτων και τη σύσταση σχολείων με το σύστημα της ευεργεσίας⁶¹, συμβάλλοντας έτσι στην ανανέωση της παιδείας.

Οι δύο αυτές τάξεις συνέβαλαν σημαντικά στη διαμόρφωση και σχηματοποίηση της παιδείας της εποχής τους καθώς αποτέλεσαν τους φορείς του ρεύματος της κοινωνικής, πνευματικής και πολιτισμικής αλλαγής, που συντελέστηκε τα επόμενα χρόνια με το κίνημα του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

1.3. Ζητήματα παιδείας στην εποχή του Μιχαήλ Παπαγεωργίου

Την εποχή που έζησε ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου κυριαρχούσε στην Ευρώπη ο Διαφωτισμός, ο οποίος δεν αποτελούσε ένα φιλοσοφικό σύστημα, αλλά έναν νέο τρόπο σκέψης που εξέφραζε τη χειραφέτηση του ευρωπαϊκού πνεύματος από τα δεσμά της μεσαιωνικής κοσμοθεωρίας. Στόχευε στην απαλλαγή της ανθρώπινης σκέψης από το σκότος της αμάθειας, της πλάνης, της άγνοιας και της προκατάληψης με την επικράτηση του ορθού λόγου, του κριτικού πνεύματος και του ελεύθερου στοχασμού⁶². Έδινε βαρύτητα στην αγωγή, κήρυττε την ανεξιθρησκία και το σεβασμό της αξιοπρέπειας του ανθρώπου. Ως πολιτική στάση ο Διαφωτισμός αντιμαχόταν το δεσποτισμό, το φανατισμό, τη μισαλλοδοξία την κοινωνική αδικία και ενστερνιζόταν

⁶¹ Χ. Τζήκας, *Θέματα Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (Σημειώσεις και Κείμενα)*, Θεσσαλονίκη 2010, σ.10.

⁶² Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ.13.

τα ιδεώδη της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφосύνης των ανθρώπων και των λαών⁶³.

1.3.1. Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός

Ο Διαφωτισμός μεταδόθηκε μέσω των παροικιών και στον υπόδουλο ελληνισμό, με κάποια όμως καθυστέρηση, λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών που επικρατούσαν στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές. Ο «νεοελληνικός Διαφωτισμός», όπως ονομάστηκε, προέκυψε από τον ευρωπαϊκό με τη μεγάλη όμως και βασική διαφορά ότι ο ελληνισμός πέρασε στην περίοδο του Διαφωτισμού χωρίς να θητεύσει στην Αναγέννηση⁶⁴. Βέβαια, ίσως κάτι τέτοιο να ήταν περιττό, αφού ο ελληνισμός δε χρειαζόταν να «ανακαλύψει», όπως η Δύση, την ελληνική κλασική αρχαιότητα, καθώς αυτός αποτελούσε τη φυσική συνέχειά του. Πάντως, όπως και στον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό έτσι και στον νεοελληνικό, ιδέες όπως αυτές της ελευθερίας, της δικαιοσύνης, της ανεξιθρησκίας, κάτω από το πρίσμα του ορθολογισμού, αποσκοπούσαν στο φωτισμό των Ελλήνων, ώστε αυτοί να απαλλαγούν από κάθε μορφή εξουσίας και να διεκδικήσουν την ανεξαρτησία τους. Ο φωτισμός θα μπορούσε να γίνει μέσω της παιδείας κι γι' αυτό το λόγο το βάρος άρχισε να δίνεται στην ίδρυση σχολείων, στην έκδοση βιβλίων και στη μελέτη θετικών επιστημών οι οποίες μάλιστα προσπαθούσαν να συνδεθούν με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία.

Μια εμφανής διάσταση της διαδικασίας της πνευματικής αλλαγής ήταν η γεωγραφική κατανομή στον οθωμανοκρατούμενο ελληνικό χώρο αλλά και έξω απ' αυτόν. Οι περιοχές στις οποίες πρωτοφάνηκαν τα σημάδια της πολιτισμικής ανανέωσης ήταν τα Ιόνια νησιά, οι παραδουνάβιες ηγεμονίες και το τρίγωνο που σχηματίζεται από τα Ιωάννινα, τη Θεσσαλονίκη και τις πόλεις της Βορειοδυτικής Μακεδονίας (Κοζάνη, Καστοριά, Σιάτιστα) φτάνοντας μέχρι τη Μοσχόπολη. Προέκταση της γεωγραφικής βάσης του ελληνικού Διαφωτισμού συνιστούσαν τα μεγάλα κέντρα ακμής του ελληνικού στοιχείου: η Βενετία, τα λατινοκρατούμενα νησιά και τα νησιά του Αιγαίου. Τέλος, στην Ανατολή μπορούμε να αναφέρουμε τη Σμύρνη και τις βόρειες ακτές της Μαύρης Θάλασσας, με κέντρο την Οδησό⁶⁵.

⁶³ Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*, ό.π., σσ. 13-14.

⁶⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 26.

⁶⁵ Πιο αναλυτικά για την κατανομή βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 27 και Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σσ. 71-74.

Η επίδραση του νεοελληνικού Διαφωτισμού γίνεται αισθητή από την στιγμή που γίνονται πιο πυκνές οι σχέσεις με τη Δύση και ως χρονική αφετηρία μπορούμε να θεωρήσουμε το 1750 (μεταξύ 1709 και 1774). Όπως αναφέρει κι ο Κ.Θ. Δημαράς⁶⁶ το αρχικό όριο προσδιορίζεται με την ανάθεση σε ελληνικά χέρια των παριστρίων ηγεμονιών, όπου δημιουργούνται ισχυροί ημιανεξάρτητοι πυρήνες δεκτικότητας των δυτικών πολιτισμικών στοιχείων και το τελικό όριο αναφέρεται στη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή με την οποία ξεκίνησε ο νέος ελληνισμός. Σ' αυτή την πρώιμη φάση γίνονται εμφανείς οι πρώτες ανολοκλήρωτες αναζητήσεις της ορθολογικής κοσμοθεωρίας. Πρώιμοι φορείς του ανανεωτικού πνεύματος θεωρούνται ο Μεθόδιος Ανθρακίτης, ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, ο Αντώνιος Κατήφορος κι ο μαθητής του Βικέντιος Δαμοδός. Οι μεγάλοι διανοητές, ο Ευγένιος Βούλγαρης κι ο Νικηφόρος Θεοτόκης, που «εισήγαγαν στην ελληνική παιδεία τις προϋποθέσεις της φιλελεύθερης σκέψης»⁶⁷ μαζί με το Νικόλαο Ζερζούλη απαρτίζουν τους εκπροσώπους της πρώτης και πλήρως συνειδητής γενιάς του Διαφωτισμού.

Από το 1774 (Συνθήκη Κιουτσούκ-Καϊναρτζή) μέχρι και το ξέσπασμα της επανάστασης του 1821, ο νεοελληνικός Διαφωτισμός διανύει την ώριμη φάση του και εμφανίζονται οι επόμενες δυο γενιές εκπροσώπων του. Η μία (δεύτερη γενιά) σχηματίστηκε από μαθητές του Βούλγαρη: τον Ιώσηπο Μοισιόδακα, το Χριστόδουλο Παμπλέκη κι άλλους ελάσσονες. Εξέχουσα μορφή της γενιάς αυτής αποτελεί ο Δημήτριος Φωτιάδης-Καταρτζής, ο λαμπρότερος εκπρόσωπος του φαναριώτικου Διαφωτισμού⁶⁸. Ο Καταρτζής πρότεινε την ουσιαστική μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης συμβάλλοντας στη θεμελίωση της επιστήμης της Παιδαγωγικής, που μόλις τότε εμφανιζόταν στην Ευρώπη, ασκώντας παράλληλα έντονη κριτική τόσο στις αντιπαιδαγωγικές μεθόδους των δασκάλων της εποχής, όσο και στο πρόγραμμα και το περιεχόμενο των διδασκόμενων μαθημάτων.

Την άλλη (τρίτη γενιά) αποτελούσαν οι μαθητές του Μοισιόδακα και του Καταρτζή, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς και ο Δανιήλ Φιλιππίδης, ο Ρήγας Βελεστινλής⁶⁹

⁶⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σσ. 26-27.

⁶⁷ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 71.

⁶⁸ Ό.π., σ.76.

⁶⁹ Ο Λ. Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα 2003, σσ. 439-442, γράφει: «Ο Ρήγας, όπως η δράση του μας φανερώνει, αναζητούσε εναγωνίως κάθε τρόπο, κάθε δίαυλο που θα του έδινε την δυνατότητα να επικοινωνήσει με τους σε δεινή θέση ευρισκόμενους συμπατριώτες του. Γι' αυτό και ξεκινάει από τις πιο απλές και πρακτικές μορφές πληροφόρησης, που είναι η προφορική ζύμωση και προπαγάνδα ή η

και ο Κωνσταντίνος Σταμάτης, που μαζί με άλλους λογίους συνέθεταν την παραδουνάβια ομάδα. Η ελληνική διάνοηση της Βιέννης αποτελούσε προέκταση της ομάδας αυτής, ενώ δυο ακόμη κύκλοι, ο ένας στο Παρίσι γύρω από τον Αδαμάντιο Κοραή και ο άλλος στα Ιωάννινα γύρω από τον Αθανάσιο Ψαλίδα, ολοκληρώνουν την εικόνα της ώριμης φάσης του Διαφωτισμού⁷⁰. Η ειδοποιός διαφορά της νέας κατάστασης που διαμορφώνεται στην παιδεία εκφράζεται πλέον με την πεποίθηση ότι «δεν προσφέρει πλέον μόνο γνώσεις, αλλά επιδιώκει να διαμορφώσει ανθρώπινες συνειδήσεις»⁷¹.

1.3.2. Το γλωσσικό ζήτημα

Ένα από τα σπουδαιότερα προβλήματα που καλούνταν να αντιμετωπίσει ο Διαφωτισμός ήταν το πρόβλημα της αγωγής και κατ' επέκταση του γλωσσικού οργάνου που θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί για τη συγγραφή και διδασκαλία των βιβλίων. Στο θέμα της γλώσσας στο νεοελληνικό Διαφωτισμό δύο σαφείς τάσεις «ξεκινημένες ουσιαστικά από την ίδια πνευματική και ψυχική διάθεση, καταλήγουν σε δυο γλωσσικές θεωρίες εκ διαμέτρου αντίθετες»⁷². Από τη μια βρίσκονταν οι «δημοτικιστές», όπως οι Ρήγας Βελεστινλής, ο Δημήτριος Καταρτζής, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, ο Αθανάσιος Χριστόπουλος, ο Ιωάννης Βηλαράς, ο Διονύσιος Σολωμός κ. ά., οι οποίοι θεωρούσαν ότι η πνευματική αναγέννηση δεν πρόκειται να πετύχει, αν δεν καθιερωθεί ως όργανο της καθολικής παιδείας η ζωντανή, όσο γίνεται πιο κοντά στην καθομιλουμένη γλώσσα. Από την άλλη οι «αρχαϊστές», όπως οι Άνθιμος Γαζής, Νεόφυτος Δούκας, Νικηφόρος Θεοτόκης, Παναγιώτης Κοδρικάς κ.ά., οι οποίοι πρόβαλλαν το επιχείρημα ότι, για να αναγεννηθεί ο ελληνισμός και να αποκτήσει την προγονική δόξα, θα πρέπει να παραμείνει πιστός στην αρχαία ελληνική γλώσσα, τη μόνη που μπορεί να εκφράσει τις τέχνες και τις επιστήμες σε αντίθεση με την εθνική, που είναι χαλασμένη, χυδαία και βάρβαρη. Στο δίλημμα της προαγωγής των ζωντανών γλωσσών και ιδιαιτέρως των εθνικών ιδιωμάτων ή της συνέχισης της χρήσης των

απαγγελία με συνοδεία αυλού (συμβολικός τρόπος) επαναστατικών τραγουδιών, για να καταλήξει στο χειρόγραφο σημείωμα, την ανακοίνωση και τη διαφήμιση μέσω εφημερίδας ή βιβλίου και να φτάσει στην ανώτερη μορφή μαζικής εκδόσεως - σε μεγάλο για την εποχή του αριθμό αντιτύπων - βιβλίων, φυλλαδίων, εικόνων και χαρτών, έντυπου με δύο λόγια επικοινωνιακού υλικού, μέσα στο οποίο συνυπάρχουν - πέραν της κυρίως ύλης - στοιχεία πληροφόρησης, διαφήμισης και προπαγάνδας».

⁷⁰ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ.77.

⁷¹ Α. Αγγέλου, «Η Εκπαίδευση», *Των Φώτων Β'*, ό.π., σ. 405.

⁷² Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 316.

νεκρών γλωσσών, που ως τότε αποτελούσαν το μοναδικό μέσο αγωγής, ο Αδαμάντιος Κοραής, ο σημαντικότερος εκπρόσωπος του νεοελληνικού Διαφωτισμού⁷³ αντέταξε τη «μέση οδό», την καθιέρωση, δηλαδή ενός κατανοητού γλωσσικού ιδιώματος, που δανειζόταν στοιχεία από την αρχαία ελληνική αλλά και την καθομιλουμένη της εποχής του⁷⁴. Βέβαια η γλώσσα του λαού θα έπρεπε πρώτα να «καθαριστεί», δηλαδή να απαλλαγεί από ξένες λέξεις, οι οποίες θα αντικαθίσταντο από αρχαίες ελληνικές ή νεόπλαστες λέξεις. Η άποψη αυτή, όπως ήταν φυσικό, είχε ως αποτέλεσμα να συγκεντρώσει τα πυρά και από τις δυο παρατάξεις⁷⁵. Ο Κοραής ήταν ο εμπνευστής της «μετακένωσης», έννοιας που εξέφραζε την ανάγκη να ευθυγραμμίσει ο ελληνισμός την παιδεία του με την παιδεία της υπόλοιπης Ευρώπης. Ο Κοραής είχε συνδέσει, επίσης, «αναπόσπαστα στη συνείδησή του τα κλασικά γράμματα και την ελευθερία»⁷⁶. Δεν είχε καμία αμφιβολία ότι, εάν έφερνε τους συμπατριώτες του σε στενότερη επαφή με τις ηθικές αρχές των ένδοξων προγόνων εφοδιάζοντάς τους με εκδόσεις των κλασικών, που ο ίδιος ετοίμαζε με πάθος και φιλολογική ακρίβεια, τη μία μετά την άλλη, θα μπορούσε να υποτάξει την αμάθεια⁷⁷. Ο Κοραής εργάστηκε με ζήλο και για τον εκσυγχρονισμό της νεοελληνικής παιδείας, κάνοντας ρηξικέλευθες προτάσεις και υποδεικνύοντας για την ίδρυση σχολείων, τη μετάκληση δασκάλων, την υιοθέτηση ευρωπαϊκών διδακτικών μεθόδων, τη μετάφραση και συγγραφή κατάλληλων εκπαιδευτικών βιβλίων κ.ά.⁷⁸.

Μετά την επανάσταση του 1821 δημιουργήθηκαν εντελώς άλλες συνθήκες, που επηρέασαν τον πνευματικό τομέα. Όσοι ανήκαν στον πνευματικό κύκλο του Κοραή, όπως ο Κωνσταντίνος Κούμας, επάνδρωναν τα νέα σχολεία και μετέφεραν το μήνυμα των νέων ιδεών σε όλο τον ελληνικό κόσμο⁷⁹. Άλλοι πάλι, όπως ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ή ο Νεόφυτος Βάμβας, «μέσα σε περισπασμούς τους οποίους επιβάλλει η

⁷³ Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*, ό.π., σ. 364.

⁷⁴ Κ. Ντίνας, «Ο νεοελληνικός διαφωτισμός και το γλωσσικό ζήτημα», *Πρακτικά Πανελληνίου συνεδρίου Νεοελληνικός Διαφωτισμός του Ινστιτούτου Βιβλίου και Ανάγνωσης*, Κοζάνη 8-10.11.1996, Κοζάνη 1999, σσ. 331-349.

⁷⁵ Α. Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985, σ. 99.

⁷⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σσ. 335-347.

⁷⁷ Μ. Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 2003, σσ. 189-190.

⁷⁸ Κ. Μαλαφάντης, «Η πολλαπλή συμβολή του Διαφωτισμού στη διαμόρφωση της νεοελληνικής παιδείας», *ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ «Με το βλέμμα στραμμένο στο Μέλλον Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης: Είκοσι χρόνια δημιουργίας και προσφοράς στην Επιστήμη, την Εκπαίδευση και την Κοινωνία»*, Αθήνα 2000, σ. 406.

⁷⁹ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 77.

ανάγκη να συγκροτηθεί το νέο Κράτος τρέπονται προς αρχές που απομακρύνονται ολοένα και περισσότερο από την διδασκαλία του Κοραή, και στις οποίες συνδυάζονται ο αυξανόμενος νεοκλασικισμός με την αυστηρή τήρηση των θρησκευτικών παραδόσεων, σε βάρος του άλλου στοιχείου του ελληνικού Διαφωτισμού, δηλαδή της δυτικής επίδρασης»⁸⁰.

Έτσι, το κίνημα του νεοελληνικού Διαφωτισμού, που ξεκίνησε και στη συνέχεια υιοθετήθηκε με ενθουσιασμό από τις ομάδες των εμπόρων και των διανοούμενων που ήρθαν σε επαφή με τη Δύση και τις ιδέες της «Φωτισμένης Ευρώπης», προσπάθησε να αποτελέσει την εναλλακτική πρόταση για την πνευματική και κατ' επέκταση την εθνική απελευθέρωση του ελληνισμού, χωρίς ωστόσο να κατορθώσει να βρει απήχηση στα πλατιά κοινωνικά στρώματα, τα οποία τον υποδέχτηκαν με καχυποψία ή εχθρότητα. Στερούμενος, κατά συνέπεια, του κοινωνικού ερείσματος παρέδωσε τη θέση του στο ρομαντικό ελληνισμό.

Στο γλωσσικό ζήτημα ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου δεν πήρε θέση - άλλωστε δεν ήταν θεωρητικός του Διαφωτισμού - αλλά, στα συγγράμματά του διακρίνουμε τη χρήση της δημώδους γλώσσας. Προτίμησε να χρησιμοποιεί την «απλή ελληνική», αφού έτσι θα μπορούσε να επικοινωνήσει με το κοινό στο οποίο στόχευε, δηλαδή την πλατιά λαϊκή βάση, η οποία είτε αγνοούσε ανάγνωση και γραφή είτε ερχόταν πρώτη φορά σε επαφή με τη γερμανική γλώσσα. Στα έργα, όμως, που προλόγισε, προβάλλει ως αρχαιογνώστης και εξαιρετικός χειριστής της αρχαίας γλώσσας, αλλά δε θα πρέπει να ξεχνούμε ότι απευθύνεται σε ειδικό – εγγράμματο κοινό. Στα επιγράμματα ή ηεροελεγεία, τέλος, που βρίσκουμε σε έργα άλλων η χρήση της αρχαίας γλώσσας δε θα πρέπει να μας ξενίζει, καθότι ήταν επιβεβλημένη.

2. Η μόρφωση του Μιχαήλ Παπαγεωργίου

2.1. Τα πρώτα γράμματα στη Σιάτιστα

Η ιστορία της εκπαίδευσης της Σιάτιστας την περίοδο της τουρκοκρατίας παρουσιάζει δυσκολίες, επειδή απουσιάζουν οι πηγές οι οποίες θα διευκόλυναν το έργο του ερευνητή. Επομένως, μια πρώτη εικασία που θα μπορούσαμε να κάνουμε είναι ότι και στη Σιάτιστα επικρατούσε η ίδια κατάσταση με τις υπόλοιπες υποδουλωμένες

⁸⁰ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 22.

περιοχές, η οποία χαρακτηρίζεται από την απουσία κάθε μορφής συστηματικής εκπαίδευσης⁸¹. Ωστόσο, η ύπαρξη ανώτερης σχολής στη Σιάτιστα από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα αφήνει περιθώριο να υποθέσουμε ότι μπορεί και να υπήρχε κάποιο υποτυπώδες σχολείο της στοιχειώδους εκπαίδευσης, κάτι όμως που μέχρι σήμερα δεν έχει επιβεβαιωθεί.

Από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα η κατάσταση στα της παιδείας στη Σιάτιστα φαίνεται ότι αλλάζει. Απόδειξη γι' αυτό αποτελεί η εμφάνιση Σιατιστινών λογίων και βιβλιογράφων⁸². Σημαντικότατο ρόλο στην αναβάθμιση της παρεχόμενης παιδείας έπαιξε η λειτουργία σχολής, που αναφέρεται με την ονομασία «σχολή Ζωσιμά», «σχολή Σιάτιστας» ή «φροντιστήριον Ἑλληνικῶν μαθημάτων»⁸³. Η ίδρυσή της πρέπει να αναζητηθεί την περίοδο που μια μεγάλη μορφή, ο Ζωσιμάς (μέσα 17^{ου} αιώνα - 1746) είχε τεθεί επικεφαλής της Μητροπόλεως Σισανίου⁸⁴. Οι περισσότεροι μελετητές που ασχολήθηκαν με το θέμα συμφωνούν στο ότι η σχολή ιδρύθηκε στα τέλη του 17^{ου} αιώνα⁸⁵. Ως *terminus ante quem* θα πρέπει να θεωρηθεί το 1706, που ο λόγιος και εγκωμιαστής του Ζωσιμά, Ναουσαίος περιηγητής, Αναστάσιος Μιχαήλ την αναφέρει

⁸¹ Ο Ι. Αποστόλου, *Ιστορία της Σιατίστης*, ό.π., σ. 55, σημαντικός ιστοριογράφος της ιστορίας της Σιατίστης, από το έργο του οποίου αντλούμε πολλές πληροφορίες, επισημαίνοντας τη δεδομένη έλλειψη γραπτών πηγών για την εκπαιδευτική κατάσταση στη Σιάτιστα το 18ο αιώνα, αναφέρει τα παρακάτω: «Οὐδέν σημεῖον γραπτὸν ἔχομεν περὶ τῶν σχολείων τῆς κατωτέρας ἐκπαιδεύσεως τῆς εποχῆς τοῦ 1700-1800. Δυνάμεθα ὅμως νὰ εἰκάσωμεν ὅτι ταῦτα θὰ ἦσαν μικρὰ καὶ ταπεινὰ διευθυνόμενα ὑπὸ τῶν ἱερέων τῆς πόλεως οἵτινες εἰς τὴν οἰκίαν τῶν ἢ εἰς τὸν νάρθηκα τῆς Ἐκκλησίας ἐδιδάσκοντο ὑπὸ τὸ ἀμυδρὸν τῆς Κανδήλας φῶς εἰς τοὺς νεαροὺς παῖδας μαζί με τὸ ψαλτήρι καὶ τὸ φτωήχι (ὀκτώηχος)».

⁸² Αναφερόμαστε στον βιβλιογράφο Γεώργιο Παπαδόπουλο και στον Ιβηρίτη ιερομόναχο Κυπριανό. Βλ. σχετ. και Α. Δάρδας, *Η ίδρυση και λειτουργία του Τραμπαντζείου*, ό.π. σσ. 3-4.

⁸³ Με την ονομασία «φροντιστήριον Ἑλληνικῶν μαθημάτων» αναφέρεται σε πατριαρχικό σιγίλιο του 1818. Βλ. σχ. Κ. Δελικάνης, *Πατριαρχικῶν Ἐγγράφων Τόμος Τρίτος, ἤτοι τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ σωζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὰς Ἐκκλησίας Ρωσσίας, Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, Σερβίας, Ἀχρίδων καὶ Πεκίου* (1564 – 1863) οἷς προστίθεται ἡ-στορική μελέτη περὶ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδων, ἐκ τοῦ Πατρι- αρχικοῦ Συνογραφείου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1905, σσ. 839-846, αρ. 1526. Εκεί παρατίθενται πληροφορίες σχετικά με τη σχολή της Σιατίστης και την επαναλειτουργία της.

⁸⁴ Σύμφωνα με το Α. Δάρδας, *Η Επισκοπή-Μητρόπολη Σισανίου*, σ.13, ο Ζωσιμάς εποίμανε τη Μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης για 60 έτη (1686-1746) με ενδιάμεση προαγωγή δύο φορές σε αρχιεπίσκοπο Αχρίδος (1695-1699 και 1707-1709). Βλ. σχετικά και Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι* ό.π., σσ. 17-40.

⁸⁵ Ο Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι* ό.π., σσ. 21-22 τοποθετεί την ίδρυσή της πριν το 1700 και συγκεκριμένα κατά την περίοδο 1695-1699, που ο Ζωσιμάς ήταν αρχιεπίσκοπος Αχρίδας, άποψη με την οποία συμφωνεί κι ο Α. Δάρδας, *Η Επισκοπή-Μητρόπολη Σισανίου*, σ.36. Ο Τ. Γριτσόπουλος, «Γεώργιος Ζαβίρας, ὁ Σιατιστεύς, θεράπων τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ καὶ τοῦ Κερδῶν», *Πνευματικοὶ ἄνδρες τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 145-146 τοποθετεί την ίδρυση την περίοδο 1686-1694. Ο Δ. Σιάσιος, «Η Σχολή Ζωσιμά», *Σιατιστινά* 7 (1992) 12, αναζητώντας τη χρονολογία ίδρυσης γράφει: «Κατά την άποψή μου, η πιθανότερη χρονολογία για την σύσταση και λειτουργία της σχολής βρίσκεται και στις δύο άπόψεις με κάποιο συγκεκριασμό (σ.σ. οι δύο άπόψεις είναι οι προαναφερθείσες, του Γ. Λάιου και του Τ. Γριτσόπουλου).

στο έργο του *Πυκτάκιον περιηγηματικόν*⁸⁶. Τη σχολή της Σιάτιστας, η οποία, μάλιστα, βρισκόταν υπό την προστασία του Πατριαρχείου, ο Μανουήλ Γεδεών την κατατάσσει ανάμεσα στις παλιότερες σχολές⁸⁷. Ο Ζωσιμάς μερίμνησε για τον εξοπλισμό της με κατάλληλα μέσα, ανέλαβε τη δαπάνη για τη λειτουργία της και επιπλέον φρόντισε να την επανδρώσει με ονομαστούς δασκάλους της εποχής. Μεταξύ αυτών μαρτυρείται ότι την περίοδο 1721-1723 διετέλεσε σχολάρχης ο Μεθόδιος Ανθρακίτης, συνοδευόμενος από μαθητές που αργότερα εξελίχθηκαν σε σπουδαίες πνευματικές μορφές, όπως ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος και ο Σεβαστός Λεοντιάδης⁸⁸. Τα επόμενα χρόνια ανέλαβαν τη σχολαρχία και δίδαξαν κι άλλοι ονομαστοί δάσκαλοι⁸⁹ μεταξύ αυτών και ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου την περίοδο 1752-1755⁹⁰. Στη σχολή συνέρρεαν για να φοιτήσουν νέοι όχι μόνο από τη Σιάτιστα αλλά και από την Καστοριά, τη Θεσσαλονίκη και τη Μοσχόπολη⁹¹. Στα μέσα δε του 18^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα την εποχή που δίδασκε ο Νικόλαος Βάρκοζης η φήμη και η ποιότητα των σπουδών της την είχαν αναγάγει σε «μικρογραφία κάποιου Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου»⁹². Εκτός από τις πρώτες δυο δεκαετίες, που διακοπτόταν από καιρού εις καιρόν το εκπαιδευτικό της έργο, φαίνεται ότι λειτουργούσε συνεχώς από την εποχή του Μεθόδιου Ανθρακίτη μέχρι και το

⁸⁶ Δ. Σιάσιος, «Η Σχολή Ζωσιμά», *Σιατιστινά* 7 (1992) 13.

⁸⁷ Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, Αθήνα 1976, σ. 2. Η ύπαρξη της σχολής μαρτυρείται και στο Γ. Κωνσταντίνου, *Λεξικόν Τετράγλωσσον, Περιέχον δηλαδή τας τέσσαρας ταύτας διαλέκτους, Ελληνικήν, πεζήν, ήτοι απλήν Γραικικήν, Λατινικήν, και Ιταλικήν*, 1801, σ. 8, υπ. (α), ο οποίος μας διασώζει έναν κατάλογο 36 ανώτερων σχολείων που λειτουργούσαν στην οθωμανοκρατούμενη Ελλάδα «καί όπου ἂν ἡ ἡμετέρα διάλεκτος πολιτεύεται καὶ ἡ εὐσέβεια τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας κηρύττεται...».

⁸⁸ Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι* ό.π., σ. 26 και Α. Δάρδας, *Η ίδρυση και η λειτουργία του Τραμπαντζείου Γυμνασίου*, ό.π., σσ. 13-14.

⁸⁹ Εκτός από το Μεθόδιο Ανθρακίτη οι ερευνητές αναφέρουν ότι δίδαξαν ή ανέλαβαν τη σχολαρχία της σχολής: Ο Ηπειρώτης Χρύσανθος Ζιτσαίος, εφημέριος Τρανσιλβανίας (1725-1728);, ο Νικόλαος Σχολάριος (1732-1742), ο Παΐσιος Δήμαρος, μετέπειτα μητροπολίτης Παραμυθίας και Βουθρωτού (1736-1742), ο ιερέας Μιχαήλ από τη Σιάτιστα, ο Γιαννιώτης δάσκαλος Νικόλαος Βάρκοζης (1744;-1749) ο οποίος δίδαξε και σχολάρχησε για μια εξαετία, ο λόγιος δάσκαλος Μιχαήλ Παπαγεωργίου (1752-1755), ο Νικόλαος εξ Ιωαννίνων (αργότερα Νεκτάριος Λιτζάς και Αγράφων), ο ιεροδιάκονος Καλλίνικος Μπάρκοζης εξ Ιωαννίνων (1760-1768), ο Τιμόθεος (1774-1793);, ο μαθητής του Καλλίνικου, ιερέας Κωνσταντίνος Παπανικολάου εκ Σιατίστης (1775-1800), ο Αργύριος Παπαρίζος ο Σιατιστεύς (1806-1821). Για τους διδάσκοντες στη σχολή της Σιάτιστας βλ. σχετικά: Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, ό.π., σσ. 54-55, Τ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., τ. Α΄, σσ. 147-148, Α. Δάρδας, *Η ίδρυση και η λειτουργία του Τραμπαντζείου Γυμνασίου*, ό.π., σσ. 16-26, Ι Αποστόλου, *Ιστορία τῆς Σιατίστης*, ό.π. σσ. 49-51 και Φ. Ζυγούρης, *Ιστορικά σημειώματα περί Σιατίστης*, ό.π., σσ. 243-248.

⁹⁰ Τ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., τ. Α΄, σ. 147. Το έτος 1755 το αναφέρει, πάντως, με επιφύλαξη.

⁹¹ Α. Δάρδας, *Η Επισκοπή-Μητρόπολη Σισανίου*, σ.36, και Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σ. 22.

⁹² Ν. Ψημμένος, «Η συμβολή των Σιατιστέων στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Η Σιάτιστα μπροστά στο 2000*, ό.π., σ. 29.

ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης έστω κι αν κατά περιόδους υπολειτουργούσε⁹³. Η ύπαρξη της σχολής, οι ονομαστοί δάσκαλοι που δίδαξαν σ' αυτήν, οι άντρες που διέπρεψαν στον πνευματικό στίβο με τη διδασκαλία και τα έργα τους δικαιολογούν την άποψη ότι η Σιάτιστα ήταν κατά το 18^ο αιώνα ένα από τα πιο αξιόλογα πνευματικά κέντρα της οθωμανοκρατούμενης χώρας⁹⁴.

Η απουσία ρητής μαρτυρίας για κάτι διαφορετικό, επιτρέπει την υπόθεση ότι ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου έμαθε τα πρώτα γράμματα στην πατρίδα του κοντά στον κληρικό πατέρα του, ο οποίος πιθανόν να προόριζε και τον ίδιο για ιερωμένο, μιας και, όπως προαναφέρθηκε, η οικογενειακή παράδοση ήθελε τα αγόρια να γίνονται κληρικοί. Όταν, όμως, χρειάστηκε να λάβει πιο συστηματική μόρφωση, ο παπα - Γιώργης εμπιστεύτηκε τη μόρφωση του γιου του στον Παΐσιο Δήμαρο⁹⁵, μετέπειτα μητροπολίτη Παραμυθίας και Βουθρωτού, από τον οποίο ο Μιχαήλ «έμαθητεύθη τὰ γραμματικά καὶ ἐγκύκλια γράμματα»⁹⁶.

Ο Παΐσιος καταγόταν από τα Ιωάννινα. Έλαβε ανώτερη μόρφωση στη Μπαλαναία Σχολή των Ιωαννίνων κι όταν ενηλικιώθηκε έγινε κληρικός και δίδαξε για επτά χρόνια, από τα 1736 ως τα 1742⁹⁷, χρονιά που γύρισε στα Ιωάννινα, για να αναλάβει τη διεύθυνση της «Δεύτερης» σχολής (σ.σ. του Επιφανίου) των Ιωαννίνων. Για οκτώ χρόνια διετέλεσε διευθυντής και παράλληλα δίδασκε φιλοσοφία και γραμματική. Αμέσως μετά χειροτονήθηκε επίσκοπος Παραμυθίας και Βουθρωτού, θέση που κατείχε για τέσσερα χρόνια. Όταν παραιτήθηκε από το επισκοπικό αξίωμα έφυγε για τη Μολδαβία και συγκεκριμένα για το Ιάσιο⁹⁸. Λόγω του Ρωσοτουρκικού πολέμου, πήγε στην Ουγγαρία κι από κει, μέσω Βιέννης, κατέληξε στην Κέρκυρα. Το κυριότερο έργο

⁹³ Α. Δάρδας, *Η ίδρυση και η λειτουργία του Τραμπαντζείου Γυμνασίου*, ό.π., σ. 21 και Τ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., τ. Α', σ. 147.

⁹⁴ Την άποψη αυτή ενστερνίζεται και ο Ν. Ψημμένος, «Η συμβολή των Σιατιστέων στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Η Σιάτιστα προστά στο 2000*, ό.π., σ. 30, ο οποίος θεωρεί τη Σιάτιστα ως «έναν από τους πλέον αξιόλογους διαύλους επικοινωνίας του δούλου Γένους ακόμα και προς τα φιλοσοφικά πεπραγμένα της κεντρικής Ευρώπης στα μέσα του 18^{ου} αιώνα».

⁹⁵ Για το βίο και το έργο του Παΐσιου Δήμαρου, βλ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σσ. 506-507, Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή*, ό.π., σ. 51. και Κ. Σάθας, *Βιογραφίαι*, ό.π., σ. 482.

⁹⁶ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σ. 461.

⁹⁷ Ο Α. Δάρδας *Η ίδρυση και η λειτουργία του Τραμπαντζείου Γυμνασίου*, ό.π., σ. 18, υπ. 47 διορθώνει τους Τ. Ευαγγελίδη, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., τ. Α', σ. 147, και Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, ό.π., σ. 54, που μάλλον λανθασμένα αναφέρουν ότι ο Παΐσιος δίδαξε στη Σιάτιστα τα έτη 1761-67, γιατί τότε βρισκόταν στο Ιάσιο.

⁹⁸ Α. Δάρδας, *Η ίδρυση και η λειτουργία του Τραμπαντζείου Γυμνασίου*, ό.π., σ. 18.

του ήταν η επιτομή της λογικής του Κορυδαλλέα, η οποία δεν εκδόθηκε, αλλά σώζεται χειρόγραφο⁹⁹.

2.2. Μετάβαση στα Γιάννενα -Ανώτερες σπουδές

Ήταν συχνό φαινόμενο της εποχής τόσο για τους δασκάλους όσο και για τους μαθητές να μετακινούνται από περιοχή σε περιοχή κι από σχολείο σε σχολείο. Οι μεν δάσκαλοι αναζητούσαν καλύτερες συνθήκες εργασίας ή υψηλότερο μισθό, οι δε μαθητές μετακινούνταν από το ένα σχολείο στο άλλο, για να συμπληρώσουν τις σπουδές τους ή για να μαθητεύσουν κοντά σε ένα σπουδαίο δάσκαλο.

Μολονότι λειτουργούσαν ανώτερες σχολές και στη Σιάτιστα και στην Κοζάνη αυτή την εποχή, το επίπεδο σπουδών τους ή η απουσία κάποιου ονομαστού δασκάλου ίσως αποτέλεσαν λόγους να μη φοιτήσει σ' αυτές, οπότε Μιχαήλ Παπαγεωργίου μετέβη για ανώτερες σπουδές στα Γιάννενα.

2.2.1. Η κατάσταση της εκπαίδευσης στα Γιάννενα

Τα Γιάννενα αποτελούσαν ένα σημαντικό πνευματικό κέντρο, το οποίο φαίνεται από τις πηγές ότι παρουσίαζε εκπαιδευτική δραστηριότητα¹⁰⁰ από την εποχή του Βυζαντίου ακατάπαυστα, ακόμα και μετά την οθωμανική κατάκτηση¹⁰¹. Ιδιαίτερα από τα μέσα του 17^{ου} έως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα τα Γιάννενα αποτελούσαν την πνευματική πρωτεύουσα του υπόδουλου Γένους στα οποία είχε συντελεστεί η λεγόμενη «γιαννιώτικη αναγέννηση»¹⁰².

Όσον αφορά στα εκπαιδευτήρια, ήδη από τα βυζαντινά χρόνια υπήρχαν η σχολή των Δεσποτών (1204) και η σχολή Φιλανθρωπινών (1292) η οποία λειτουργούσε, ακατάπαυστα μέχρι τα μέσα του 17^{ου} αιώνα¹⁰³. Το 17^ο αιώνα συνέβη κάτι

⁹⁹ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σ. 507 και Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις του Γένους*, ό.π., σ. 20.

¹⁰⁰ Για την παιδεία στα Γιάννενα οι πληροφορίες μας προέρχονται από τους: Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*, ό.π. σσ. 88-105, Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, τῶν τε ὁμόρων ἐλληνικῶν καὶ ἰλλυρικῶν χωρῶν διατρέχουσα κατὰ σειρὰν τὰ ἐν αὐταῖς συμβάντα ἀπὸ τοῦ σωτηρίου ἔτους μέχρι τοῦ 1854*, τόμος Β΄, Ἐν Αῤῥῆναις, 1856 και Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις του Γένους*, ό.π., σσ. 275-284, 130-134, 142-143, 182-183, 226-228, Ε. Χρυσοβέργη, *Η συμβολή των ιταλικών πνευματικών και οικονομικών κέντρων στην εκπαιδευτική κίνηση των Ιωαννίνων (15ος – 18ος αι.)*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2011.

¹⁰¹ Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*, ό.π., σ. 89.

¹⁰² Ε. Χρυσοβέργη, *Η συμβολή των ιταλικών πνευματικών και οικονομικών κέντρων*, ό.π. σ. 78.

¹⁰³ Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*, ό.π., σ. 89.

πρωτοποριακό για τα δεδομένα της εποχής και του τουρκοκρατούμενου ελληνικού χώρου: η παιδεία πέρασε στα χέρια των ιδιωτών¹⁰⁴. Στα 1647 ο πλούσιος Γιαννιώτης έμπορος της Βενετίας, Επιφάνιος ο Ηγούμενος¹⁰⁵, διαθέτοντας ένα μεγάλο χρηματικό ποσό, ίδρυσε τη σχολή «Επιφανίου», η οποία κάλυψε το κενό που είχε δημιουργηθεί, όταν διακόπηκε η λειτουργία της σχολής Φιλανθρωπινών. Όταν, κατά τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, ιδρύθηκε και δεύτερο σχολείο στα Γιάννενα, πήρε και την επωνυμία «Μικρά» ή «Δεύτερη» σχολή¹⁰⁶. Το πρόγραμμα σπουδών της ήταν πρωτοποριακό, καθώς, εκτός από τη λόγια παράδοση, διδάσκονταν και «επιστημονικά μαθήματα».

Μια άλλη σπουδαία σχολή, η οποία λειτούργησε το 1676, λίγες δεκαετίες μετά τη σχολή Επιφανίου, ήταν η σχολή του Γκιόνμα ή Γκ(ι)ούμα¹⁰⁷, που ονομάστηκε «Πρώτη»¹⁰⁸ αλλά και «Μεγάλη» σχολή σε αντιδιαστολή με τη σχολή του Επιφανίου. Με σχολάρχη το Μεθόδιο Ανθρακίτη η σχολή αύξησε το κύρος και την ακτινοβολία της κι έγινε ξακουστή σε όλα τα Βαλκάνια. Όταν το 1723 ανέλαβε τη σχολαρχία ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος η σχολή μετονομάστηκε σε «Μπαλαναία σχολή»¹⁰⁹. Με τους Μπαλάνους τα Γιάννενα περνούν στη δεύτερη φάση της «γιαννιώτικης αναγέννησης» χαρακτηριστικό της οποίας είναι η πνευματική οπισθοδρόμηση της παιδείας¹¹⁰.

¹⁰⁴ Ε. Χρυσοβέργη, *Η συμβολή των ιταλικών πνευματικών και οικονομικών κέντρων*, ό.π. σ. 115.

¹⁰⁵ Η προσωνυμία «Ηγούμενος» οφείλεται στο μοναχικό του σχήμα.

¹⁰⁶ Η λειτουργία της άρχισε 10 χρόνια μετά την ίδρυσή της, λόγω της αδυναμίας του ιδρυτή να τη στελεχώσει, και από το 1658 που αναφέρεται ο πρώτος δάσκαλος Σπυρίδων Τριανταφυλλίδης δίδαξαν σημαντικοί δάσκαλοι, όπως ο Λεοντάρης Γλυκής, αδερφός του τυπογράφου Νικολάου Γλυκή, ο Μιχαήλ Μήτρου (μετέπειτα μητροπολίτης Αθηνών Μελέτιος) και Παρθένιος Κατζούλης. Η σχολή Επιφανίου άρχισε να φθίνει, όταν λίγες δεκαετίες αργότερα από την ίδρυσή της άρχισε να λειτουργεί στα Γιάννενα η σχολή Γκιόνμα ή Γκιούμα, την οποία δεν μπόρεσε να ανταγωνιστεί.

¹⁰⁷ Ο Γκούμας, εύπορος Γιαννιώτης έμπορος στη Βενετία ήταν ο ιδρυτής και χρηματοδότης της. Ο πρώτος σχολάρχης, νεωτεριστής Βησσαρίων Μακρής, εισήγαγε καινοτομίες στη μέθοδο τις οποίες συνέχισε και επαύξησε με μεγάλη επιτυχία ο διάδοχός του Γεώργιος Σουγουρφής.

¹⁰⁸ Την ονομασία «Πρώτη» την αναφέρει ο Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*, ό.π., σ. 90, αναφερόμενος στη σχολή Επιφανίου. Όμως άλλοι ερευνητές (Τ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό.π. σ. 156, συγκλίνουν στο ότι «Πρώτη» ονομάζεται η σχολή Γκούμα. ο Π. Αρβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου*, ό.π., σ. 276, αναφερόμενος στη σχολή Γκιούμα αιτιολογεί την ονομασία αυτή ως εξής: «Τῆς σχολῆς ταύτης λαβούσης ἐν τάχει τὸν τίτλον “Πρώτη σχολή τῶν Ἰωαννίνων” διὰ τὴν ἀξιολογότητα τῶν εἰσοδημάτων της...».

¹⁰⁹ Τη σχολαρχία της σχολής Γκούμα ανέλαβε ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος, όταν παραιτήθηκε ο Μεθόδιος Ανθρακίτης, κάτω από την πίεση και τις έντονες αντιδράσεις των αντιπάλων του, οι οποίοι τον κατηγορήσαν για αθεΐα. Έκτοτε, και μέχρι την κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, η διεύθυνση περνούσε σε γόνο της οικογένειας Μπαλάνου. Η σχολή την περίοδο αυτή ταυτίστηκε με το συντηρητισμό και το σχολαστικισμό.

¹¹⁰ Ε. Χρυσοβέργη, *Η συμβολή των ιταλικών πνευματικών και οικονομικών κέντρων*, ό.π. σ. 115.

Λίγο πριν σταματήσει η προβληματική λειτουργία της «Μικράς σχολής», οι Γιαννιώτες μεγαλέμποροι Σίμος και Λάμπρος Μαρούτσης, που δραστηριοποιούνταν στη Βενετία, διέθεσαν ένα μεγάλο ποσό, για να την ανακαινίσουν εκ βάθρων. Η σχολή Επιφανίου μετονομάστηκε προς τιμήν τους σε «Μαρούτσειος» ή «Μαρουτσαία» κι αποτέλεσε «έναν από τους λίγους πνευματικούς φάρους του ελληνισμού στα μαύρα εκείνα χρόνια»¹¹¹. Το πρόγραμμα σπουδών της, σύμφωνα με τις εντολές των ευεργετών, περιλάμβανε γραμματική, αρχαία ελληνική και λατινική γλώσσα, φυσικές επιστήμες και φιλοσοφία, σύμφωνα όμως με τις νέες μεθόδους. Σχολάρχης ανέλαβε ο Ευγένιος Βούλγαρης¹¹², ο «πατριάρχης του ελληνικού Διαφωτισμού»¹¹³, ο οποίος καινοτόμησε στο πρόγραμμα και στη μέθοδο διδασκαλίας. Η Μαρουτσαία σχολή πρόσφερε σημαντικές υπηρεσίες στην πνευματική ανάπτυξη του Γένους όσο καιρό λειτουργούσε¹¹⁴.

¹¹¹ Η φράση ανήκει στον Ν. Μπούλιο, *Θυσίες στο βωμό του Χριστού και της Πατρίδος (Μεγάλοι Εθνικοί Ευεργέτες) Ελεύθερο παιδικό ανάγνωσμα*, Τεύχος Α', Αθήνα 1908, σ. 25.

¹¹² Για το βίο και το έργο του Ευγένιου Βούλγαρη βλ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή λογίων*, ό.π., σσ. 29-33, Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σσ. 290-298, Κ. Σάθας, *Βιογραφίαι*, ό.π., σσ. 566-571, Ανδ. Παπαδόπουλος-Βρετός, *Biographie de l' archeveque Eugene Bulgari : redigee sur des documents authentiques : Suivie d' un ouvrage en latin du meme auteur 1800-1876, De l' Imprimerie de P. A. Sakellarios*, Αθήνα 1860, Α. Στούρζας, *Αναμνήσεις και εικόνες. Ευγένιος Βούλγαρης και Νικηφόρος Θεοτόκης πρόδρομοι της νοητικής και εθνικής εξεγέρσεως της Ελλάδος*, μτφρ. Κ. Σούτσος, Αθήνα 1858, Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2002, Π. Νούτσος, «Ευγένιος Βούλγαρης και Francis Bacon. Τα “νοσοποιά αίτια της δυνάμεως του Γνωστικού” και τα “είδωλα του νου”». *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 22 (1980) 151-161, Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα 1987, Ν. Ψημμένος (επιμ.), *Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, 2 τόμοι, Αθήνα 1988 & 1989, Π. Νούτσος, «Ιστοριογραφικά προβλήματα της νεοελληνικής φιλοσοφίας. Η περίπτωση του Ευγένιου Βούλγαρη», *Δωδώνη* τόμ. ΚΕ (1996) 49-56, Λ. Παπαϊωάννου, *Η σχολή της Κοζάνης και ο Ευγένιος Βούλγαρης*, Θεσσαλονίκη 1989, Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (Επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006. «Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας»*, Αθήνα 2009. Βλ. επίσης και τις Διδακτορικές διατριβές: Μ. Πατηνιώτης, *Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου στον ελληνικό χώρο του 18ου αιώνα. Αρχές της φυσικής φιλοσοφίας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη*, Διδακτορική διατριβή, Διαπανεπιστημιακό Πρόγραμμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας των Επιστημών και της Τεχνολογίας, Αθήνα 2001, Χ. Κολοβού, *Το εκπαιδευτικό έργο του Ευγένιου Βουλγάρεως στον ελλαδικό χώρο*, Διδακτορική διατριβή, Θεολογική Σχολή-Τμήμα Θεολογίας ΕΚΠΑ, Αθήνα 2008, Α. Καλαμάτας, *Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806): σκιαγράφηση των πολιτισμικών αλλαγών και των ιδεολογικών ζυμώσεων στον 18ο αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας Α.Π.Θ 2011.

¹¹³ Φ. Ηλιού, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», *Ιστορία Νέου Ελληνισμού*, ό.π., σ. 18.

¹¹⁴ Ο Αναστάσιος Μοσπινιώτης κι ο Τρύφων Μετσοβίτης, οι οποίοι ανέλαβαν τη σχολαρχία στη συνέχεια δεν μπόρεσαν να καλύψουν το κενό που δημιουργήθηκε με την αποχώρηση του Βούλγαρη. Η σχολή, τελικά έκλεισε, όταν καταλύθηκε η Ενετική Δημοκρατία (1797) και χάθηκαν τα κληροδοτήματα των Μαρουτσαίων, καθώς δεσμεύτηκαν τα χρήματά τους στη Βενετία.

2.2.2. Η φοίτηση κοντά στον Ευγένιο Βούλγαρη

Καθώς η Σιάτιστα επικοινωνούσε με τα Γιάννενα κι αποτελούσε μια γέφυρα που διευκόλυνε τη μετάβαση από τη Μακεδονία προς την Ήπειρο¹¹⁵, ήταν φυσικό να δέχεται την πνευματική ακτινοβολία τους. Ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου μετέβη στα Γιάννενα, πιθανόν, για να λάβει ανώτερη μόρφωση κοντά σε κάποιους από τους πιο ονομαστούς δασκάλους. Από την πληροφορία που μας διασώζει ο Ζαβίρας, ότι «ἐμαθητεύθη τὰ μὲν γραμματικὰ καὶ ἐγκύκλια μαθήματα ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ [...] τὰ δὲ φιλόσοφα ἐν ἰωαννίνοις παρὰ τῷ κλεινῷ εὐγενίῳ τῷ Βουλγάρει τῷ τότε ἐκεῖ σχολάρχῃσαντι»¹¹⁶, συμπεραίνουμε ότι ο Παπαγεωργίου φοίτησε στη Μαρούτσειο (Μαρουτσαία) σχολή των Ιωαννίνων, όπου ευτύχησε να έχει δάσκαλο το σχολάρχη της, τον Κερκυραίο Ευγένιο Βούλγαρη (1716-1806).

Ο Ευγένιος Βούλγαρης, μαθητής του Αντώνη Κατήφορου και πιθανόν του Μεθόδιου Ανθρακίτη¹¹⁷ αποτελούσε μεγάλη φυσιογνωμία της εποχής του. Ήταν γνώστης της ελληνικής, λατινικής, ιταλικής, γαλλικής, ρωσικής και εβραϊκής γλώσσας¹¹⁸, «ανακαινιστής της ελληνικής παιδείας, ορθολογιστής, αλλά και θαυμαστής της εμπειρικής μεθόδου στην έρευνα του φυσικού κόσμου»¹¹⁹. Η προσωπικότητά του, οι ικανότητές του και οι αξιόλογες σπουδές του εκτιμήθηκαν από τους αδερφούς Μαρούτση οι οποίοι τον επέλεξαν ως σχολάρχη στη νεοϊδρυθείσα τότε Μαρουτσαία σχολή. Η επιλογή αυτή τους δικαίωσε, καθώς ο Ε. Βούλγαρης δε δίστασε να εισάγει καινοτομίες στη διδασκαλία του και να ανεβάσει το κύρος της σχολής καθιστώντας την ως ένα νέο πνευματικό κέντρο. Καθότι ανήσυχο πνεύμα και νεωτεριστής, γοητεύτηκε από τις ιδέες των διαφωτιστών, όπως των Λοκ, Λάιμπνιτς και Βολφ και τις μεταλαμπάδευε στους μαθητές του, μέσα από τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών «άνευ ψυχαγωγίας»¹²⁰. Ακολουθώντας τη μέθοδο του εκλεκτισμού επέλεγε από τις νέες

¹¹⁵ Α. Τσοπανάκης, «Το Σιατιστινὸ ἰδίωμα», *Μακεδονικά* 2 (1953) 267.

¹¹⁶ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ὅ.π., σ. 461.

¹¹⁷ Οι μελετητές διαφωνοῦν σχετικά με το, αν ο Μ. Ανθρακίτης ἦταν δάσκαλος του Ε. Βούλγαρη. Βλ. σχ. Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν*, τόμ. Β': Παιδεία, Ἐν Ἀθῆναις, 1870, ὅ.π., σ. 2.

¹¹⁸ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ὅ.π., σ. 290, Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, ὅ.π., σ. 7, Α. Δημητράκοπουλος, *Ορθόδοξος Ἑλλάς ἡτοί περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, Ἐν Λειψία 1872, σ. 190.

¹¹⁹ Γ. Καραῖς, *Οἱ θετικὲς ἐπιστῆμες στὸν ἐλληνικὸ χῶρο (15ος-19ος αἰῶνας)*, Ἀθήνα 1977, σ. 95.

¹²⁰ Κ. Λάππας, «Οργάνωση καὶ λειτουργία τῶν σχολείων 1770-1821», *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, 1770-2000*, Τόμος 2^{ος}: Ἡ «ψυχαγωγικὴ μέθοδος» συνίσταται στὴν ἀπόδοση κάθε λέξης τοῦ

φιλοσοφικές αντιλήψεις εκείνες που δεν προκαλούσαν προβλήματα στη χριστιανική πίστη¹²¹. Συνέθετε τις νέες δυτικές επιστημονικές θεωρίες με την ορθόδοξη παράδοση, υιοθετούσε τη δυτική σκέψη παραμένοντας στην εκκλησιαστική πρακτική¹²². Αυτό το παρατηρούμε και στο πρόγραμμα σπουδών της σχολής, το οποίο υιοθετούσε τα επιτεύγματα της δυτικοευρωπαϊκής σκέψης προσαρμοσμένα στην πνευματική παράδοση του τόπου, εγκαινιάζοντας μια νέα περίοδο για τα ελληνικά γράμματα. Εκτός από τη φιλοσοφία διδάσκονταν για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο συστηματικά γνωστικά των φυσικών επιστημών, όπως η άλγεβρα, η αστρονομία, η χημεία με την επιστημονική μέθοδο της υπόθεσης και της πειραματικής απόδειξης.

Για τις περιόδους της σχολαρχίας του στη Μαρουτσαία σχολή επικρατεί ασυμφωνία ανάμεσα στους μελετητές¹²³. Οι περισσότεροι συμφωνούν στο ότι διατέλεσε σχολάρχης της σχολής σε δύο περιόδους. Η πρώτη περίοδος αρχίζει με την έναρξη της λειτουργία της Μαρουτσαίας σχολής το 1742 και τερματίζεται το 1746, με την παραίτηση του Βούλγαρη, όταν συκοφαντήθηκε από τους αντιπάλους του και ιδιαίτερα τον Μπαλάνο Βασιλόπουλο, με την κατηγορία ότι οι νεωτερισμοί που εισήγαγε με τη διδασκαλία του ήταν επικίνδυνοι για τους νέους. Κάτω από την πίεση αυτή, μετέβη στην Κοζάνη, ύστερα από πρόσκληση, για να ηγηθεί στη νεοσύστατη σχολή, όπου δίδαξε ως τις αρχές του 1750. Επανήλθε στη Μαρούτσειο σχολή και το 1753 αναγκάστηκε «φθονούμενος και προπηλακιζόμενος μέχρι σημείου ούκ

πρωτότυπου κειμένου με συνώνυμες λέξεις της νέας ελληνικής. Περισσότερα για την ψυχαγωγική μέθοδο βλ. και Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια*, ό.π., σσ. 295-299.

¹²¹ Δ. Βαλαής, *Πτυχές από την πνευματική κίνηση*, ό.π., σ. 17.

¹²² Χ. Κολοβού, *Το εκπαιδευτικό έργο του Ευγένιου Βουλγάρεως*, ό.π., σ. 263.

¹²³ Οι περισσότεροι μελετητές (Μ. Παρνίκας, *Σχεδιάσμα*, ό.π., σ. 65, Τ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., τ. Α', σ. 160, Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*, ό.π., σσ. 94-96, Κ. Σάθας, *Βιογραφίαι*, ό.π., σ. 567) συμφωνούν με όσα αναφέρουμε στη συνέχεια περί σχολαρχίας του Ε. Βούλγαρη σε δύο περιόδους, 1742-1746 και 1750-1753 στη Μαρουτσαία σχολή των Ιωαννίνων και ενδιάμεσα, 1746-1749, στη σχολή Κοζάνης. Η Χ. Κολοβού, *Το εκπαιδευτικό έργο του Ευγένιου Βουλγάρεως*, Αθήνα 2008, σ. 22 προσδιορίζει την πρώτη περίοδο κατά τα έτη 1742-1745 και τη δεύτερη κατά τα έτη 1749-1753, εκθέτοντας και τις απόψεις άλλων μελετητών στη σ. 40. Διαφοροποιείται με μεγάλη απόκλιση ο Π. Αρβαντινός, *Βιογραφική Συλλογή*, ό.π., σσ. 279-280, ο οποίος αναφέρει ότι η σχολαρχία του Ε. Βούλγαρη στα Ιωάννινα άρχισε το 1748 και διήρκεσε περίπου δύο έτη. Τα υπόλοιπα τρία έτη, μέχρι το 1753 που πήγε στην Αθωνιάδα σχολή διετέλεσε σχολάρχης στην Κοζάνη. Ο Χ. Πατρινέλης, «Οι πρώτοι δάσκαλοι της Σχολής Κοζάνης (Από τον Γεώργιο Κονταρή ως τον Ευγένιο Βούλγαρη)», *Ο Ερασιστής*, 20 (1995) 19, ο οποίος ασχολείται σχετικά με το θέμα της θήτευσης του Ε. Βούλγαρη ως σχολάρχη, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι Ευγένιος Βούλγαρης δίδαξε: α) στα Ιωάννινα (Σχολή Μαρούτση) από το 1742 πιθανότατα ως τα τέλη του 1745, β) στη Σχολή Κοζάνης από τα τέλη του 1745 ως τα τέλη του 1748 ή τις αρχές του 1749, γ) στα Ιωάννινα (β' θητεία) από τα τέλη του 1748 ή τις αρχές του 1749 και πάντως πριν από τις 24 Φεβρουαρίου 1749 ως την άνοιξη του 1753.

άνεκτοῦ»¹²⁴ να φύγει για την Αθωνιάδα Ακαδημία, για να αφήσει κι εκεί ανεξίτηλη τη σφραγίδα του έργου του.

Το 1759 ο Ε. Βούλγαρης ανέλαβε τις τύχες της Πατριαρχικής σχολής της Κωνσταντινούπολης. Υπήρξε εισηγητής νεότερων φιλοσοφικών ιδεών και η μέθοδος που εισηγούνταν ανέτρεπε το σύστημα του Θεόφιλου Κορυδαλλέα, που είχε κυριαρχήσει στην ανώτερη βαθμίδα των ελληνικών σχολείων από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα που στηριζόταν στη διδασκαλία της φιλοσοφίας με τη χρήση της νεοαριστοτελικής μεθόδου¹²⁵. Το 1761 παραιτήθηκε και μετέβη στο Βουκουρέστι, τη Μολδαβία, και δυο χρόνια αργότερα στη Λειψία. Το 1766 εξέδωσε τη «Λογική», έργο ιδιαίτερα διαδεδομένο στον ελληνόφωνο πνευματικό χώρο, που η εισαγωγή του στα σχολεία, μολονότι ήταν επιθυμητή από τους διδάσκοντες, γινόταν «μετά δυσκολίας»¹²⁶, γιατί αντιδρούσαν οι θιασώτες του παλαιού συστήματος. Η φήμη του έφτασε στη Ρωσία, όπου το 1771 η Μεγάλη Αικατερίνη Β΄ τον κάλεσε στην Πετρούπολη και τον ενέταξε στην αυλή της. Το 1775, κι αφού διέτρεξε μέσα διάστημα λίγων μηνών όλους τους βαθμούς της εκκλησιαστικής ιεραρχίας χειροτονήθηκε στη Μόσχα αρχιεπίσκοπος Σλαβινίου και Χρεσώνας, θέση που εγκατέλειψε το 1779. Το 1789 επέστρεψε και έμεινε στην Πετρούπολη μέχρι το τέλος της ζωής του, το 1806.

Γνωρίζοντας, ότι ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου είχε δάσκαλο το σχολάρχη Ευγένιο Βούλγαρη, κι επίσης ότι περί το 1750 είχε πλέον ολοκληρώσει τις σπουδές του και είχε επιστρέψει στη Σιάτιστα μπορούμε να εικάσουμε ότι φοίτησε στη Μαρούτσειο σχολή κατά τη διάρκεια της πρώτης θητείας της σχολαρχίας του Βούλγαρη, θεωρώντας το έτος 1742 ως *terminus ad quem*. Επειδή, όπως προαναφέραμε, ο Ευγένιος Βούλγαρης, εκτός από φιλοσοφία δίδασκε, επίσης, ελληνικά, λατινικά και φυσικές επιστήμες με τη χρήση πειραμάτων¹²⁷, συμπεραίνουμε ότι ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου παρακολούθησε μέρος ή το σύνολο των μαθημάτων αυτών και δέχτηκε τις επιδράσεις του διαφωτιστή δασκάλου του, ο οποίος προφανώς του εμφύσησε το ελεύθερο πνεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

¹²⁴ Τ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., τ. Α΄, σ. 160.

¹²⁵ Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*, ό.π., σ. 65.

¹²⁶ Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του Γένους*, ό.π., σ. 20: «Τὸ 1766 ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης ἐξέδωκεν τὴν Λογικὴν αὐτοῦ, μετὰ δυσκολίας εἰσαχθεῖσαν εἰς τὰ σχολεῖα ἡμῶν ἔνεκα τῆς ἀντιδράσεως τῶν παλαιοφιλοσόφων κατὰ τῶν νέων».

¹²⁷ Τ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., τ. Α΄, σ. 160.

Επιπλέον, στα Γιάννενα θα είχε και την ευκαιρία να ωφεληθεί πολλά από τα βιβλία που υπήρχαν εκεί λόγω της παράδοσης της πόλης στην εκδοτική δραστηριότητα¹²⁸. Ενδεχομένως, εκεί να πρωτοήρθε σε επαφή με το βιβλίο, το οποίο στη συνέχεια υπηρέτησε.

2.3. Μετάβαση στο εξωτερικό -Ανώτατες σπουδές

Μετά από ένα χρονικό διάστημα αρκετών ετών, χωρίς να μπορούμε να το προσδιορίσουμε επακριβώς, ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου αποφάσισε να μεταβεί σε χώρες της ελεύθερης Ευρώπης. Δε γνωρίζουμε το σκοπό της μετάβασής του, γνωρίζουμε, όμως, ότι κατά την παραμονή του σ' αυτές παρακολούθησε ένα τρίτο κύκλο σπουδών, ανώτατων αυτή τη φορά.

Αρχικά μετέβη στη Γερμανία, όπου διδάχτηκε Γερμανικά και Λατινικά. Δεν υπάρχουν πληροφορίες για το πού έδρασε ακριβώς, αλλά φαίνεται ότι η επάρκεια που απέκτησε στη γερμανική γλώσσα του έδωσαν την ευκαιρία να διευρύνει το μορφωτικό του ορίζοντα όχι προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση.

Ενδεχομένως η φιλομάθειά του, η ανάγκη του να αποκτήσει ευρύτερη παιδεία ή ίσως και η εργασία στους Έλληνες των παροικιών τον οδήγησαν στη Βιέννη της Αυστρίας, που αποτελούσε τότε ένα από τα μεγαλύτερα πνευματικά κέντρα της εποχής. Στο πανεπιστήμιο της Βιέννης ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου «ήκροάσατο τὰ φιλοσοφικά κατὰ τοὺς νεωτέρους μαθήματα καὶ μέρος τὰ τῆς ἰατρικῆς»¹²⁹. Η ενασχόλησή του με την ιατρική είχε συνέχεια, καθώς αργότερα μετέφρασε «τὴν ἀνατομίαν τοῦ Κούλρου ἐκ τῆς λατινικῆς εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλὴν διάλεκτον»¹³⁰. Το γεγονός ότι είχε μεταφράσει αυτό το βιβλίο, το οποίο απαιτούσε ειδικές γνώσεις και ιατρική ορολογία, αποδεικνύει ότι είχε αποκτήσει ευχέρεια και στη λατινική γλώσσα, κάτι που ενισχύεται και από το ότι μετέφρασε «λόγους τινὰς τοῦ Κικέρωνος ἐκ τῆς λατινικῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν διάλεκτον»¹³¹.

Καθώς δεν έχουμε άλλες πληροφορίες, σχετικά με τη μόρφωσή του, υποθέτουμε ότι έκλεισε ο κύκλος σπουδών του στη Βιέννη. Όλη αυτή η μόρφωση, τη συγκεκριμένη

¹²⁸ Για παράδειγμα αναφέρουμε τους Γιαννιώτες τυπογράφους αδερφούς Θεοδοσίου, που δραστηριοποιούνται εκδοτικά στη Βενετία.

¹²⁹ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ό.π., σ. 461.

¹³⁰ Βλ. περισσότερα ό.π., σ. 463 κ.ε.

¹³¹ Βλ. περισσότερα ό.π., σ. 463 κ.ε.

χρονική περίοδο μάλιστα, που ο αναλφαβητισμός ήταν ο κανόνας και οι λίγοι γνώριζαν γραφή και ανάγνωση, του επέτρεψε όχι απλά να σταδιοδρομήσει ως δάσκαλος, αλλά και να μπορέσει με άνεση να αναπτύξει αξιοσημείωτη, για τα δεδομένα της εποχής, συγγραφική δραστηριότητα. Επιπλέον, καθώς κατά το μεγαλύτερο μέρος του βίου του ήταν σε αδιάκοπη επαφή με τα πνευματικά κέντρα της ελεύθερης Ευρώπης, δεν μπορεί να έμεινε ανεπηρέαστος από τις νεωτερικές ιδέες που πρόσβευε ο Διαφωτισμός, έστω κι αν αυτό δε φαίνεται στα έργα του, καθότι ήταν περισσότερο πρακτικά παρά θεωρητικά¹³².

¹³² Ο Ν. Ψημμένος στο άρθρο του «Η συμβολή των Σιατιστέων στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Η Σιάτιστα μπροστά στο 2000. Προβλήματα και προοπτικές. Α΄ Αναπτυξιακό Συνέδριο Δήμου Σιάτιστας*, 19-21 Αυγούστου 1994, σ. 33, παρατηρεί εύστοχα: «Ο μη θεωρητικός χαρακτήρας των έργων αυτών, [σ.σ. αναφέρεται στα έργα των Σιατιστινών λογίων της διασποράς του 18^{ου} αιώνα, Γ. Ζαβίρα, Θ. Δημητρίου, αδερφών Πούλιου, αδελφών Καρακάσση] που αποτελεί και το κοινό γνώρισμά τους, απαντάται, ωστόσο, κατά το μάλλον ή ήττον και στην υπόλοιπη βιβλιογραφική παραγωγή των Σιατιστινών λογίων. Ακόμη και ο Παπαγεωργίου, που παρέμεινε ως το τέλος της ζωής του διδάσκαλος των γραμματικών και εγκυκλίων μαθημάτων, συγγράφει και μεταφράζει βιβλία, που στην πλειονότητά τους έχουν στόχο τους άμεσα ή έμμεσα την πράξη –πότε τη σχολική, πότε την εμπορική και πότε τη θρησκευτική και εκκλησιαστική».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

1. Δάσκαλος στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές

Κατά τα ειωθότα της εποχής και δεδομένης της απουσίας ειδικών σχολών για την κατάρτιση δασκάλων η φοίτηση σε ανώτερη σχολή εξασφάλιζε στους αποφοίτους τη δυνατότητα να εργασθούν ως δάσκαλοι. Κάποιοι κατόρθωναν να εργαστούν στα λιγοστά οργανωμένα σχολεία που υπήρχαν ως δάσκαλοι, και συχνά πλαισιώνονταν από «υποδιδασκάλους», οι οποίοι ήταν εμπειρικοί δάσκαλοι, συνήθως πλημμελώς καταρτισμένοι. Όσοι δεν απασχολούνταν σε σχολεία εργάζονταν ως οικοδιδάσκαλοι σε εύπορες οικογένειες.

1.1. Σιάτιστα –Σέλιτσα

Όταν ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου περάτωσε τις σπουδές του, επέστρεψε στη γενέτειρα, για να εργαστεί. Όσοι ασχολήθηκαν με το θέμα τοποθετούν χρονικά την επιστροφή του κοντά στο 1750¹³³. Ελλείπει στοιχείων για τη λειτουργία κοινού σχολείου την εποχή εκείνη στη Σιάτιστα, η εργασιακή του σχέση ως οικοδιδασκάλου ή ως διδασκάλου περισσότερων μαθητών παραμένει αδιευκρίνιστη.

Το 1752, πάντως, ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου φαίνεται ότι διατέλεσε σχολάρχης της Σχολής της Σιάτιστας¹³⁴. Η τοποθέτησή του σε μια τέτοια θέση αποδεικνύει ότι το επίπεδο των σπουδών του ήταν τέτοιο, που του επέτρεπε να διδάσκει, εκτός από τα μαθήματα της «κυκλοπαιδείας» και «τελειότερα μαθήματα», δηλαδή φιλοσοφία, θεολογία και μαθηματικά¹³⁵.

¹³³ Α. Δάρδας, *Η ίδρυση και η λειτουργία του Τραμπαντζείου Γυμνασίου*, ό.π., σ. 19. Επίσης, ο Α. Δάρδας «Από την ιστορία της παιδείας στη Σιάτιστα-Οι δάσκαλοι του 18ου αιώνα», *Εφημερίς*, 61 (1988) 3, αναφέρει: «Στη Σιάτιστα δίδαξε γύρω στο 1750, όπως αποδεικνύεται ότι ο ανιψιός του, Γ. Ζαβίρας σε ηλικία οκτώ ετών, δηλαδή το 1752, διδάχτηκε τα εγκύκλια μαθήματα».

¹³⁴ Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, ό.π., σ. 54, Ι. Αποστόλου, *Ιστορία της Σιατίστης*, ό.π., σ.49, Φ. Ζυγούρης, *Ιστορικά σημειώματα περί Σιατίστης*, ό.π., σ. 245.

¹³⁵ Για το θέμα βλ. Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*, ό.π., σ. 343 κ.ε.

Με την παραμονή του Μιχαήλ Παπαγεωργίου στη Σιάτιστα συνδέεται και η διδακτική του δραστηριότητα στην κοντινή Σέλιτζα (Εράτυρα)¹³⁶, χωρίς ωστόσο να έχουμε επιπλέον πληροφορίες ούτε για τη διάρκεια της παραμονής του εκεί ούτε για τις συνθήκες εργασίας του.

Το διάστημα της παραμονής και εργασίας του στη Σιάτιστα και τις γύρω περιοχές υπολογίζεται σε μια πενταετία περίπου. Δε γνωρίζουμε πότε ακριβώς αναχώρησε από εκεί, αλλά το 1755 ήταν ακόμη στη Σιάτιστα, καθώς το έτος αυτό αναφέρεται ως το τελευταίο της σχολαρχίας του στη σχολή της πόλης¹³⁷. Επιπλέον, επειδή μαρτυρείται στο αρχοντικό Νεραντζόπουλου στη Σιάτιστα η ύπαρξη επιγράμματος το οποίο φέρει την υπογραφή του Μιχαήλ Παπαγεωργίου και ημερομηνία 1755¹³⁸, το έτος αυτό θα το θεωρήσουμε ως *terminus post quem* της μετοίκησης του εκτός των ορίων της γενέτειρας.

1.2. Μελένικο

Στο μεταξύ, είτε επειδή ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου δεν εξασφάλισε τους επιθυμητούς όρους της παραμονής του στη Σιάτιστα και τη γύρω περιοχή είτε επειδή η φήμη ενός Σιατιστινού δασκάλου με το όνομα Μιχαήλ Παπαγεωργίου είχε αρχίσει να φτάνει από τα στόματα των εμπόρων στα αυτιά ανθρώπων που ενδιαφέρονταν για την παιδεία και αναζητούσαν ικανούς δασκάλους, «έκαλέσθη εἰς μελένικον»¹³⁹ κι εγκαταστάθηκε για διάστημα το οποίο δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε επακριβώς, μιας και από το Ζαβίρα το μόνο που πληροφορούμαστε είναι ότι η παραμονή του εκεί διήρκησε «ικανόν χρόνον»¹⁴⁰.

Την περίοδο εκείνη στη Μακεδονία είχε αναπτυχθεί αξιόλογη εκπαιδευτική προσπάθεια και σε ορισμένες πόλεις και κωμοπόλεις της υπήρχαν σχολεία, που είτε γιατί είχαν παράδοση στα γράμματα είτε γιατί είχαν φωτισμένους ιερείς και πρύχοντες, μπόρεσαν να διατηρήσουν ένα ψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης με

¹³⁶ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σ. 461 και Τ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., τ. Α', σ. 137.

¹³⁷ Τ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., τ. Α', σ. 147.

¹³⁸ Βλ. σχ. Ι. Αποστόλου, *Ιστορία της Σιατίστης*, ό.π., σ.63 και Ν. Μουτσόπουλος, *Τα αρχοντικά της Σιάτιστας*, Θεσσαλονίκη 1964, σσ. 55-56.

¹³⁹ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σ.461.

¹⁴⁰ Ο.π., σ.461.

ανώτερη σχολή¹⁴¹. Ανάμεσα σ' αυτές διακρίνεται και το Μελένικο, η παλιά βυζαντινή πόλη που ήταν κάποτε το σπουδαιότερο πολιτιστικό κέντρο της Βορειοανατολικής Μακεδονίας (σήμερα Melenik στη Νότια Βουλγαρία)¹⁴², γνωστό στους ερευνητές και για το περίφημο καταστατικό της κοινοτικής διοίκησης, το «Κοινόν Μελενίκου», με το οποίο καταργούνταν η προαιώνια διάκριση των κοινωνικών τάξεων¹⁴³. Το Μελένικο αποτελούσε έναν από τους κυριότερους διαμετακομιστικούς σταθμούς¹⁴⁴ και εντασσόταν στη βασικότερη οδό, που συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με τις αυστριακές και ουγγρικές χώρες. Η οδός αυτή ξεκινούσε από τη Θεσσαλονίκη, συνέχιζε μέσω Σερρών, Μελενίκου, Σόφιας, Βιδινίου, περνούσε τα αυστριακά σύνορα στην Όρσοβα και μέσω Τέμεσβαρ, Πέστης, Ράαμπ έφτανε στη Βιέννη¹⁴⁵. Θέλοντας να αναβαθμίσουν την παιδεία τους, είναι λογικό οι κάτοικοι του Μελενίκου να αναζήτησαν ικανούς δασκάλους, που θα μπορούσαν να φέρουν εις πέρας το δύσκολο αυτό έργο.

Στο Μελένικο ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου, ως δάσκαλος, δίδαξε «τὰ ἑλληνικὰ μαθήματα»¹⁴⁶. Το ασαφές «ἑλληνικὰ μαθήματα» συνδυαζόμενο με τη μετέπειτα εκδοτική δραστηριότητα μας οδηγεί στη σκέψη ότι πιθανόν να επρόκειτο για γλώσσα, γραμματική, Όμηρο, ιστορία κτλ.

Συμπληρωματικά, θα αναφέρουμε εδώ άλλη μια δραστηριότητα την οποία ανέπτυξε ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου, αυτήν του ιεροκήρυκα. Προφανώς, η ευγλωττία που διέθετε, η βαθιά θρησκευτική του πίστη, που καλλιεργήθηκε στο οικογενειακό του περιβάλλον, σε συνδυασμό με τη μόρφωσή του τού έδωσαν την ευκαιρία να αναπτύξει παράλληλα κι αυτή τη δραστηριότητα. Σύμφωνα, λοιπόν, με το Ζαβίρα, σχεδόν κάθε εβδομάδα εκφωνούσε «ἐπ' ἄμβωνος»¹⁴⁷ ομιλίες με μεγάλη αποδοχή από το εκκλησιαστικό κοινό της Σιάτιστας, της Σέλιτζας, του Μελενίκου και της Φιλιππούπολης. Από την αναφορά, ότι στη Φιλιππούπολη ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου

¹⁴¹ Γ. Δάρδας, *Η ίδρυση και η λειτουργία του Τραμπαντζείου Γυμνασίου*, ό.π., σ. 31.

¹⁴² Σ. Ηλιαδέλης, *Μακεδόνες απόδημοι στη Μεσευρώπη (1650 – 1950). Η συμβολή τους στην οικονομία και στον πολιτισμό*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 68.

¹⁴³ Χ. Ζαφείρης, *Βαλκάνιος Πραγματευτής*, ό.π., σ.41.

¹⁴⁴ Α. Κολτσίδας, *Η Ιστορία Του Μελενίκου - Η Διαχρονική Πορεία Του Ελληνισμού κοινωνία – οικονομία – πολιτισμός - εθνικοί αγώνες*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 197.

¹⁴⁵ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π., τ. Β', σ.468.

¹⁴⁶ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σ.461.

¹⁴⁷ Ο Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σ.461. Επίσης στη σ.463 και συγκεκριμένα στον κατάλογο των ανέκδοτων έργων του Μιχαήλ Παπαγεωργίου στη 16^η εγγραφή αναφέρει: «λόγοι διάφοροι πολλώτατοι οὓς ἐξεφώνησε ἐν σιατίστη σέλιτζα Μελενίκῳ καὶ φιλιππουπόλει· ἐξ ὧν τινὲς σώζονται ἐν τῇ πατρίδι ἄλλοι δὲ πολλώτατοι παρ' ἡμῖν».

εκφώνησε λόγους, μπορούμε με ασφάλεια να εικάσουμε τη μετάβασή του κι εκεί κατά το χρόνο διαμονής του στο Μελένικο. Το γεγονός ότι η Φιλιπούπολη αναφέρεται από το Ζαβίρα μόνον ως ένας από τους τόπους που ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου εκφώνησε λόγους κι όχι ως τόπος που δίδαξε, μας κάνει να υποθέσουμε, επίσης, με αρκετή βεβαιότητα ότι η μετάβαση αυτή ήταν περιστασιακή.

2. Δάσκαλος στις ελληνικές παροικίες της Αυστροουγγαρίας

2.1. Γενικά για τις ελληνικές κοινότητες

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα είχε αρχίσει πλέον να αποσταθεροποιείται. «Η οικονομική στασιμότητα ή παρακμή ολόκληρης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν απόλυτα ταυτισμένη με την εδαφική σύμπτυξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας»¹⁴⁸. Μια σειρά από συνθήκες, όπως του Κάρλοβιτς (1699), του Πασσάροβιτς (1718) και του Βελιγραδίου (1739) καθόρισαν τα σύνορα ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων και περιόρισαν τους Οθωμανούς εδαφικά σε ξηρά και σε θάλασσα. Ιδιαίτερης σημασίας ήταν και η συνθήκη ειρήνης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), που υπογράφηκε ύστερα από τις πολεμικές συγκρούσεις της Ρωσίας με τους Τούρκους. Η συνθήκη αυτή έδωσε ώθηση στο ελληνικό θαλάσσιο εμπόριο, καθώς ο εμπορικός στόλος των ελληνικών πλοίων που έπλεαν ελεύθερα στις θάλασσες αυξήθηκε θεαματικά. Στη Νοτιοανατολική Ευρώπη διαμορφώθηκαν, πλέον, νέες γεωπολιτικές και γεωοικονομικές συνθήκες, οι οποίες μετέβαλαν ριζικά το συσχετισμό των δυνάμεων στη λεκάνη της Μαύρης Θάλασσας και έδωσαν προνόμια διακίνησης στους ορθόδοξους χριστιανούς.

Καθώς οι Αυστριακοί και Ρώσοι έμποροι δεν ήταν σε θέση να καλύψουν τις αυξημένες ανάγκες του εμπορίου στους νέους δρόμους, που πλέον ένωναν τις αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με αυτές της Κεντρικής Ευρώπης και των χωρών της Μαύρης Θάλασσας, έσπευσαν οι ορθόδοξοι χριστιανοί Βαλκάνιοι έμποροι, κι ιδιαίτερα οι Μακεδόνες, να καλύψουν αυτό το κενό. Καραβάνια των βαλκάνιων εμπόρων διέσχιζαν τους ηπειρωτικούς δρόμους, κατέληγαν στις αγορές των οικείων τους

¹⁴⁸ Tr. Stojanovich., «Ο κατακτητής Ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος». Στο Σ Ασδραχάς (επιμ.) *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνες)*, Αθήνα 1979, σ. 303.

τρανσυλβανικών και ουγγρικών πόλεων (Μπρασόβ, Σιμπίου, Μίσκολτς, Τόκαϊ κ.ά.), όπου άκμαζαν οι «κομπανίες» τους, έφταναν στην κεντρική Πέστη και τα γύρω εμπορικά κέντρα (Κέτσκεμετ, Gyöngyös, Széged, Eger κ.ά.) και από εκεί κατέληγαν στην αψβουργική πρωτεύουσα, τη Βιέννη, ή προωθούνταν στη μεγάλη ευρωπαϊκή εμποροπανήγυρη της Λειψίας¹⁴⁹. Οι έμποροι και το αρκετό υπηρετικό προσωπικό που έπαιρναν μαζί τους αποτέλεσαν τον πρώτο πυρήνα των μεταναστών. Πολύ γρήγορα άρχισε να καταφτάνει κι ένα πλήθος ατόμων, όπως λόγιοι, σπουδαστές αλλά και φλογεροί επαναστάτες που έκαναν σχέδια για εξέγερση και προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να ξεσηκώσουν τους ομοεθνείς τους. Όλοι μαζί δημιούργησαν τις ελληνικές παροικίες, οι οποίες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην οικονομία των χωρών υποδοχής αλλά και στην εξέλιξη των πραγμάτων στην οθωμανοκρατούμενη Ελλάδα.

Η ελληνική Διασπορά στην Κεντρική Ευρώπη περιλάμβανε ως επί το πλείστον ανθρώπους που προέρχονταν από τη Μακεδονία. Το μεγάλο μεταναστατευτικό ρεύμα, που για τους Μακεδόνες είχε αρχίσει ήδη από το 1611-12, εντάθηκε το 18^ο αιώνα κι είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάσταση των αποδήμων αρχικά στη Βενετία και αργότερα στις επαρχίες της Σερβίας, ιδιαίτερα δε στην Αυστρία, Ουγγαρία και Ρουμανία¹⁵⁰. Οι μετανάστες από τη Μακεδονία μπόρεσαν να ξεχωρίσουν με την τιμιότητά τους, την ευφυΐα τους και την εργατικότητά τους και κατάφεραν να δημιουργήσουν αξιόλογες ελληνικές παροικίες με άρτια οργάνωση. Δεν είναι τυχαίο ότι στην ουγγρική γλώσσα η λέξη «Görög», που σημαίνει Έλληνας, χρησιμοποιήθηκε και για να αποδώσει το νόημα της λέξης «έμπορος»¹⁵¹. Ο Βαλαής παρατηρεί ότι από τις ελληνικές παροικίες της Ευρώπης παρουσίαζαν μεγαλύτερη ακμή οι κοινότητες της Βιέννης, της Βουδαπέστης, του Ιασίου, του Βουκουρεστίου, της Οδησού, της Βενετίας, της Τεργέστης του Παρισιού και του Άμστερνταμ¹⁵². Σε όλες τις παραπάνω παροικίες, πλην αυτής των Παρισίων, υπήρχαν απόδημοι Μακεδόνες, που προέρχονταν από την Κοζάνη, Σιάτιστα, Σέλιτσα (Εράτυρα), Βογατσικό, Καστοριά, Κλεισούρα, Βλάστη, Σέρβια, Κατράνιτσα, Νάουσα, Βέροια, Δοϊράνη, Μελένικο, Σέρρες, Μοσχόπολη,

¹⁴⁹ Ο. Κατσιαρδή-Hering, «Από την Οθωμανική κατάκτηση στην εδραίωση του Νεοελληνικού Κράτους», *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15ος-21ος αι.*, Αθήνα 2006, σ. 39.

¹⁵⁰ Σ. Ηλιαδέλης, *Μακεδόνες απόδημοι στη Μεσευρώπη*, ό.π., σ. 21-22.

¹⁵¹ Σ. Λάμπρου, *Σελίδες εκ της ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία μακεδονικού ελληνισμού: Πρωτανικός λόγος*, Εν Αθήναις 1912, σ. 28.

¹⁵² Δ. Βαλαής, *Πτυχές από την πνευματική κίνηση στον υπόδουλο και τον παροικιακό ελληνισμό κατά την περίοδο του 18ου-19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 12.

Μοναστήρι κ.ά.¹⁵³. Έτσι, από την Τεργέστη μέχρι την Οδησό δημιουργήθηκε η λεγόμενη «Μακεδονία του εξωτερικού»¹⁵⁴.

Η θρησκεία και η γλώσσα αποτελούσαν τον συνεκτικό ιστό της ομάδας των αποδήμων των παροικιών, η οποία φρόντιζε για την οργάνωση εκκλησιών, σχολείων και φιλανθρωπικών καταστημάτων, καθώς και για την έκδοση βιβλίων¹⁵⁵. Οι απόδημοι συσπειρώνονταν με κέντρο συνήθως την εκκλησία, η κατασκευή της οποίας αποτελούσε το πρώτο μέλημά τους, όταν πλέον καταλάβαιναν ότι η παραμονή τους εκεί είχε έναν σχετικά μόνιμο χαρακτήρα. Επίσης, «φρόντιζαν όχι μόνο για την ανέγερση ορθόδοξου ναού αλλά και για την ίδρυση σχολείου και τη στελέχωσή του με ικανούς δασκάλους»¹⁵⁶ το οποίο επόπτευαν οι ηγέτες της κοινότητας. Η ζήτηση για δασκάλους στις παροικίες αύξαινε όσο αυξανόταν κι ο πληθυσμός τους. Έτσι, για να καλυφθούν οι ανάγκες οι απόδημοι καλούσαν δασκάλους από την Ανατολή ή τους επέλεγαν ανάμεσα στους λογίους που ζούσαν στην πόλη τους¹⁵⁷. Οι παροικίες με τις εκκλησίες, τα σχολεία, τα κοινωνικά ιδρύματα και τα εμπορικά καταστήματα, έγιναν εθνικές «θυγατρικές εστίες, οι οποίες εθέρμαναν την εθνική συνείδηση και διατήρησαν τη συνοχή του απόδημου Ελληνισμού, στήριξαν την υπόδουλη Πατρίδα υλικά και ηθικά και επιπλέον ωφέλησαν πολλαπλά τη χώρα, που τους δέχτηκε φιλόξενα»¹⁵⁸. Από τις ευημερούσες ελληνικές παροικίες της Ευρώπης ξεκίνησε η διείσδυση των αντιλήψεων του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στον υπόδουλο ελληνισμό. Οι ιδέες του Διαφωτισμού «επηρέασαν τη σκέψη και την παιδεία του Ελληνισμού επιφέροντας σημαντικές αλλαγές σε όλους τους τομείς της ζωής του»¹⁵⁹.

Η ανάπτυξη της Σιάτιστας και της Δυτικής Μακεδονίας γενικότερα συμπίπτει με την «οριστική στροφή του αποδημικού ρεύματος των Δυτικομακεδόνων προς την Αυστροουγγαρία»¹⁶⁰. Σ' αυτές τις παροικίες δραστηριοποιήθηκε κι ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου, για το λόγο αυτό θα τις εξετάσουμε λεπτομερέστερα.

¹⁵³ Σ. Ηλιδέλης, *Μακεδόνες απόδημοι στη Μεσευρώπη*, ό.π., σσ. 45-46.

¹⁵⁴ Ο όρος ανήκει στον ιστορικό Σπύρο Λάμπρου.

¹⁵⁵ Μ.Χ. Χατζηϊωάννου «Δίκτυα της διασποράς: Μεθοδολογικές παρατηρήσεις», *Τετράδια Εργασίας* Τεύχος 28, Αθήνα 2005.

¹⁵⁶ Δ. Βαλαή, *Πτυχές από την πνευματική κίνηση*, ό.π., σ. 14.

¹⁵⁷ Ο. Κατσιαρδή-Hering, *Οι Έλληνες στη Διασπορά*, ό.π., σ. 46.

¹⁵⁸ Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σσ. 42-43.

¹⁵⁹ Δ. Βαλαή, *Πτυχές από την πνευματική κίνηση*, ό.π., σ. 13.

¹⁶⁰ Θ. Τζώνος, «Διεθνές περιβάλλον και Δυτικομακεδόνες απόδημοι στην Τουρκοκρατία» στον τόμο Πρακτικών Διεθνούς Συνεδρίου *Η Δυτική Μακεδονία κατά τους χρόνους της τουρκικής Κυριαρχίας*

Η Αυστρία το 18^ο αιώνα εξελίχτηκε από μία μη ανταγωνιστική εμπορική χώρα σε μια εμπορική υπερδύναμη, καθώς προς τα τέλη του ίδιου αιώνα ήταν η ευρωπαϊκή χώρα με το μεγαλύτερο αριθμό εισαγωγών και εξαγωγών. Η εξέλιξη της αυτή σχετίζονταν άμεσα με το μεταναστευτικό ρεύμα των Βαλκανίων εμπόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που άρχισαν να συρρέουν ιδιαίτερα προς τη Βιέννη¹⁶¹.

Η Βιέννη αποτέλεσε πόλο έλξης για τους εμπόρους της Ανατολής, οι οποίοι ετύγχαναν προνομιακού δασμού 3%¹⁶². Έτσι οι Βαλκάνιοι έμποροι άρχισαν να την προτιμούν από τη Βενετία, η οποία ως προορισμός άρχισε να εγκαταλείπεται με τη σύμβαση του Πασσάροβιτς (1718), αφού δημιουργήθηκαν για τη Βιέννη ευνοϊκότεροι όροι, όσον αφορά στο εμπόριο μεταξύ Αυστρίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η ακμάζουσα εμπορική κοινότητα της Βιέννης άρχισε να αυξάνει εντυπωσιακά¹⁶³.

Οι Έλληνες απόδημοι από νωρίς οργανώθηκαν σε δύο εμπορικές «κομπανίες», οι οποίες συσπειρώθηκαν γύρω από δύο εκκλησίες, του Αγίου Γεωργίου (1726)¹⁶⁴ και της Αγίας Τριάδος (1787)¹⁶⁵, συγκροτώντας παράλληλα, με κέντρο την καθεμιά χωριστά, δύο μεγάλες κοινότητες της ελληνικής παροικίας οι οποίες είχαν διαφοροποιημένες κατευθύνσεις. Η μία επεδίωκε την αυστριακή υπηκοότητα, για να δραστηριοποιηθεί πιο έντονα, ενώ η άλλη διατηρούσε την οθωμανική, που της εξασφάλιζε φοροελαφρύνσεις. Ο ρόλος, πάντως, και των δύο κοινοτήτων στην οικονομική ζωή της χώρας ήταν εξαιρετικά σημαντικός. Την «Ελληνική οδό» (Griechengasse), όπου βρίσκονταν τα εμπορικά καταστήματα και τα σπίτια των Ελλήνων, θα την διέσχισε πολλές φορές ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου, ο οποίος έζησε και δραστηριοποιήθηκε αρκετά χρόνια στην πρωτεύουσα της Αυστρίας.

με έμφαση στους Αντικομακεδόνες απόδημους στις Βαλκανικές χώρες (15ος αι. έως το 1912), Σιάτιστα 2003, σσ. 29 - 35.

¹⁶¹ Tr. Stojanovich., *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών*, ό.π., σ. 310.

¹⁶² Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σ. 41.

¹⁶³ Η C. Phili, «Greek mathematical publications in Vienna in the 18th–19th centuries», *Mathematics in the Austrian-Hungarian Empire. Proceedings of a Symposium held in Budapest on August 1, 2009 during the XXIII ICHST*, Praha 2010, σ. 138, αναφέρει ότι «τα αυτοκρατορικά διατάγματα της δυναστείας των Αψβούργων έδωσαν στους Έλληνες την ευκαιρία να αποτελέσουν σημαντικές εμπορικές ενώσεις και εταιρείες (κομπανίες), οι οποίες έγιναν το σύμβολο της ελληνικής Κοινότητας στην Αυστρία. Αυτό το καταδεικνύει ο αριθμός τους ο οποίος αυξήθηκε από 79 μέλη το 1767 σε 4.000 το 1814».

¹⁶⁴ Στον Σ. Ηλιαδέλη, *Μακεδόνες απόδημοι στη Μεσευρώπη*, ό.π., σ. 74 βρίσκουμε την πληροφορία ότι η άδεια για ανέγερση ναού είχε δοθεί το 1726 από τον αυτοκράτορα, Κάρολο Στ' και λειτουργούσε σε μικρά οικήματα, μέχρι που το 1802 ο Κοζανίτης Γ. Καραγιάννης έκανε ηγεμονική δωρεά και εγκαινιάστηκε το 1804 ο σημερινός μεγαλοπρεπής ναός.

¹⁶⁵ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., τ. Δ', σ. 229.

Η Βιέννη ήταν «το λίκνο της ελευθερίας και της ελευθεροτυπίας»¹⁶⁶ καθώς με το διάταγμα του αυτοκράτορα Ιωσήφ Β΄, το 1784, επιτρεπόταν η ελεύθερη κυκλοφορία εντύπων στα εδάφη της αυτοκρατορίας του. Το γεγονός αυτό, όπως ήταν φυσικό, μετέτρεψε τη Βιέννη σε πόλο έλξης πολλών σπουδαίων λογίων της εποχής, οι οποίοι τύπωναν στα τυπογραφεία της βιβλία και περιοδικά με προορισμό τον ελληνισμό της διασποράς αλλά και της οθωμανοκρατούμενης Ελλάδας. Το 19^ο αιώνα άρχισε να εκδίδεται ο *Ερμής ο Λόγιος*, περιοδικό που αποτελούσε την κύρια έκφραση του ελληνικού διαφωτισμού¹⁶⁷. Δικαίως, επομένως, ο Κοραΐς την αποκαλούσε ως «το εργαστήριο της νέας των Γραικών φιλολογίας»¹⁶⁸.

Εκτός από την Αυστρία, οι Δυτικομακεδόνες ανέπτυξαν έντονη εμπορική δραστηριότητα και στην Ουγγαρία¹⁶⁹. Οι έμποροι έφταναν στις ουγγρικές πόλεις με τα καραβάνια τους ωςπραματευτάδες και πουλούσαν τηνπραμάτεια τους στα πανηγύρια. Το γεγονός ότι η οικονομία της ήταν υποδεέστερη έναντι της Αυστρίας και των άλλων Κληρονομικών Χωρών της Αυτοκρατορίας είχε αντίκτυπο και στους ελληνορθόδοξους εμπόρους Οθωμανούς υπηκόους, οι οποίοι ανέπτυξαν πυκνό εμπορικό δίκτυο με τα Βαλκάνια και την Κεντρική Ευρώπη, εκμεταλλευόμενοι το ευνοϊκό δασμολογικό καθεστώς που ίσχυε γι' αυτούς¹⁷⁰. Η συνεχής ζήτηση των

¹⁶⁶ Χ. Ζαφείρης, *Βαλκάνιος Πραματευτής – Οδοιπορία μνήμης σε ελληνικές κοινότητες και παροικίες*, Αθήνα 1998, σ. 261.

¹⁶⁷ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 67.

¹⁶⁸ Ό.π., σ. 62. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά του Δημαρά στη σ. 288, ότι ο Κοραΐς αποκαλούσε τη Βιέννη ως «το εργαστήριο της νέας των Γραικών φιλολογίας» παρά την κακή ιδέα που είχε για την Αυστρία.

¹⁶⁹ Για την ιστορική διαδρομή των Ελλήνων στην Ουγγαρία βλ. Σ. Λάμπρος, «Σελίδες εκ της ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού», *Νέος Ελληνομνημόνων*, Η' (1911) 257-300.* Του ιδίου, «Έρευναι έν ταῖς βιβλιοθήκαις καὶ ἀρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης καὶ Βιέννης», *Νέος Ελληνομνημόνων*, ΙΗ' (1924) 48-69.* Ε. Νικολαΐδου, «Συμβολή στην ιστορία τεσσάρων ελληνικών κοινοτήτων της Αυστροουγγαρίας (Zemun, Novi Sad, Orsova, Temesvar)», *Δωδώνη* Θ' (1980) 323-373.* Γ. Λυριτζής, *Αι μακεδονικαί κοινότητες της Αυστροουγγαρίας επί Τουρκοκρατίας*, Κοζάνη 1952.* Σ. Παπαδόπουλος, «Οι ελληνικές κοινότητες της Ουγγαρία και η συμβολή τους στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της Βόρειας Ελλάδας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», *Δωδώνη* ΙΗ' (1989) 93-103.* Έντεν Φιούβες, *Οι Έλληνες της Ουγγαρίας*, Θεσσαλονίκη, Ι.Μ.Χ.Α, 1965.* Του ιδίου, «Οι κατάλογοι των πολιτογραφηθέντων Ελλήνων πάροικων της Πέστης και Βούδας στην περίοδο 1687-1848», *Μακεδονικά* 6 (1964-1965) 106-119.* Του ιδίου, «Επιτύμβιοι επιγραφαί Ελλήνων εις την Ουγγαρίαν», *Ελληνικά* ΙΘ' (1966) 296-347.* Του ιδίου, «Characteristics of the Greeks in Hungary (1550-1850)», στο John M. Fossey - Jacques Morin (επιμ.), *Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora From Antiquity to Modern Times*, τ. Β', Άμστερνταμ 1991, σσ. 141-153.* Ε. Horvath, *Η ζωή και τα έργα του Γεωργίου Ζαβίρα*, Αθήνα 1937.* Του ιδίου, «Πώς καθρεφτίζονται οι ελληνοουγγρικές σχέσεις στα αρχεία και στις Βιβλιοθήκες της Δυτικής Μακεδονίας», *Το Νέον Κράτος* Δ' (1940) 548-557.

¹⁷⁰ Ο. Κατσιαρδή-Hering, «Η Ελληνική διασπορά στην Κεντρική Ευρώπη: ο χώρος, η κοινωνία και οι άνθρωποι» στο: Νίκος Φωκάς (επιμ.), *Ελληνική διασπορά στην Κεντρική Ευρώπη*, Βουδαπέστη 2012, σ. 29.

προϊόντων τους κι η αύξηση του κύκλου εργασιών τους οδήγησε στο στήσιμο των πρώτων εμπορικών σταθμών. «Στις πόλεις που δραστηριοποιούνταν οι έμποροι ιδρύονταν αρχικά “κομπανίες” - ενώσεις εμπόρων - οι οποίες, μέσω προνομίων, εξελίχθηκαν σε κοινότητες¹⁷¹» με σημαντική δράση σε πολλούς τομείς. Στην ουγγρική ιστοριογραφία, οι Έλληνες παρουσιάζονται ως η επιχειρηματική μειονότητα που οδήγησε την ουγγρική οικονομία από ένα (μεσαιωνικό) αγροτικό σύστημα στην κεφαλαιοκρατική και πιστωτική οικονομία¹⁷². Οι κυριότερες ελληνικές παροικίες ήταν στις πόλεις Semlin, Novi Sad, Temesvar, Arad, Szeged, Szentes, Kecskemet Debrecen, Tokaj, Miskole, Eger, Vac, Budapest και άλλες¹⁷³. Εκτός από την εμπορική δραστηριότητα στις ελληνικές παροικίες της Ουγγαρίας παρατηρήθηκε άνθιση και στην παιδεία. Το 18ο αιώνα ιδρύθηκαν πολλά σχολεία «ανάμεσα στα οποία ξεχώριζαν του Zimony, Brasov και του Kecskemet, το οποίο μάλιστα εξακολουθούσε να λειτουργεί ως τα 1872, καθώς και της Πέστης, όπου «δίδαξαν διακεκριμένοι δάσκαλοι του Γένους, όπως ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου από τη Σιάτιστα»¹⁷⁴. Επίσης, παρατηρείται και άνθιση στον τομέα του βιβλίου. Στα ουγγρικά τυπογραφεία τυπώθηκαν αναγνωστικά, διδακτικά, παιδαγωγικά βιβλία αλλά και επιστημονικά, επαγγελματικά και λογοτεχνικά, άλλα πρωτότυπα κι άλλα σε μεταφράσεις¹⁷⁵.

Από τις πιο σημαντικές παροικίες της Ουγγαρίας ήταν αυτή της Πέστης. Στον κατάλογο των Ελλήνων αποδήμων που πολιτογραφήθηκαν στη Βούδα και Πέστη την περίοδο 1687 – 1848 και που μας διασώζει ο μελετητής της ιστορίας των ελληνικών παροικιών στην Ουγγαρία Έντεν Φιούβες¹⁷⁶, φαίνεται ότι οι απόδημοι προέρχονταν κατά βάση από τις πόλεις και κωμοπόλεις της Δυτικής Μακεδονίας ή από άλλες που βρίσκονται κοντά σ’ αυτήν. Όπως προαναφέρθηκε, οι απόδημοι συνήθως συσπειρώνονταν γύρω από μια εκκλησία. Στην κοινότητα της Πέστης υπήρχε η σερβική εκκλησία του Αγ. Γεωργίου Πέστης, όπου εκκλησιάζονταν αρχικά Έλληνες

¹⁷¹ Ο. Κατσιαρδή-Hering, «Η ελληνική διασπορά. Το εμπόριο ως γενικευμένη εθνική εξειδίκευση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000, Πολιτική πραγματικότητα – Οικονομική και κοινωνική οργάνωση: Η Οθωμανική κυριαρχία 1700-1821*, τόμος Α΄, Αθήνα 2003, σ. 106.

¹⁷² Ε. Δημητριάδης, Δ. Δρακούλης, Γ. Τσότσος, «Μακεδόνες της Διασποράς στους οικισμούς της Βόρειας Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης». *Οι Μακεδόνες στη διασπορά (17^{ος}, 18^{ος} και 19^{ος} αιώνες)*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 28.

¹⁷³ Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σ. 42.

¹⁷⁴ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., τ. Δ΄, σ. 220.

¹⁷⁵ Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σ. 65. Θα πρέπει να αναφέρουμε εδώ ότι στην Πέστη το 1788 ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου εξέδωσε το *Μικρόν Άλφαβητάριον*.

¹⁷⁶ Ε. Φιούβες, «Οι κατάλογοι των πολιτογραφηθέντων Ελλήνων παροίκων της Πέστης και Βούδας στην περίοδο 1687 – 1848», *Μακεδονικά* 6 (1965) 106 -119.

και Σέρβοι και η λειτουργία γινόταν εναλλάξ στα σερβικά και ελληνικά¹⁷⁷. Το 1780 οι επικεφαλής και οι κάτοικοι της ελληνικής κοινότητας, μεταξύ των οποίων υπήρχαν και Σιατιστινοί, αποφάσισαν να χτίσουν τη δική τους εκκλησία υποβάλλοντας σχετικό αίτημα στις αρχές της πόλης¹⁷⁸. Στον κατάλογο με τα ονόματα που συνοδεύει το αίτημα συναντούμε και αυτό του Μιχαήλ Παπαγεωργίου¹⁷⁹. Ο ναός, που αφιερώθηκε στην Κοίμηση της Θεοτόκου, εγκαινιάσθηκε το 1790 και τα θυρανοίξια έγιναν από τον Έλληνα ορθόδοξο επίσκοπο Βούδας, Διονύσιο Παπαγιαννούση-Πόποβιτς, τον Αύγουστο του 1801¹⁸⁰. Η ελληνική κοινότητα της Πέστης δέχτηκε ως κληρονομιά την πολύτιμη βιβλιοθήκη του ανεψιού του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, Γ. Ζαβίρα¹⁸¹.

Εκτός από την Πέστη μια άλλη πόλη που δέχτηκε μεγάλο πλήθος Ελλήνων αποδήμων ήταν το Miskolc (Μισκόλτς), χτισμένο στη βορειοανατολική Ουγγαρία στην κοιλάδα του ποταμού Σίνβα. Η παρουσία των Ελλήνων εκεί χρονολογείται περίπου στα τέλη του 17^{ου} αιώνα κι η εγκατάστασή τους έγινε βαθμιαία και πάντα παράλληλα με την εξασφάλιση των στοιχείων εκείνων που εγγυούνταν την οικονομική τους σταθερότητα¹⁸². Το εμπόριο υφασμάτων την πόλη ελέγχονταν εξ' ολοκλήρου από Σέρβους και Έλληνες, καθώς «όλα τα μαγαζιά, εκτός από ένα, ήταν δικά τους»¹⁸³. Στο Μισκόλτς χτίστηκαν η μεγαλύτερη εκκλησία και η μεγαλύτερη «ελληνική αυλή» στην πόλη¹⁸⁴. Η ανθίζουσα ελληνική κοινότητα επιδίωξε να εξασφαλίσει δασκάλους

¹⁷⁷ Χ. Ζαφείρης, *Βαλκάνιος Πραγματευτής*, ό.π., σ. 266.

¹⁷⁸ Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σ. 65.

¹⁷⁹ Από το διαδικτυακό άρθρο του Γ. Πράπα «Η των Γραικών τε και Βλάχων Εκκλησία της Πέστης» https://www.academia.edu/2583182/_18_-19 (ανάκτηση 21-7-2014) πληροφορούμαστε ότι ιδρυτική πράξη για την ανέγερση του ναού υπογράφηκε αρχικά το 1788 από Έλληνες και Βλάχους, όταν πλέον είχαν βρεθεί οι πόροι για την ανέγερσή του. Το αίτημα των Ελλήνων προς την Αντιβασιλεία για την έκδοση άδειας ανέγερσης δημιούργησε ένταση ανάμεσα στους Σέρβους και τους Έλληνες κι έτσι ο ανώτατος δικαστής της Πέστης, που επιλήφθηκε του θέματος, ανέθεσε στον Goszlath Ferenc να διερευνήσει το θέμα και να κάνει μία έκθεση. Στην έκθεση, η οποία υποβλήθηκε τελικά στις 2 Ιουλίου 1789, εμπεριέχονται τρεις κατάλογοι: ο πρώτος περιέχει τα ονόματα των οικογενειών και των μελών συνολικά, που ζητούν αρχικά την ανέγερση της εκκλησίας, ο δεύτερος του Σέρβου επισκόπου, με την εθνοτική σύνθεση των πιστών με βάση τα επισκοπικά μητρώα κι ο τρίτος με επιπλέον άτομα που ήταν υπέρ της ανέγερσης ξεχωριστού ναού από τους Σέρβους. Το όνομα «Michael Papa Georg» βρίσκεται στον τελευταίο κατάλογο.

¹⁸⁰ Ο Διονύσιος Παπαγιαννούσης-Πόποβιτς καταγόταν από τα Σέρβια Κοζάνης. Τοποθετήθηκε στην Κοζάνη ως έγγαμος ιερέας και μετά τη χηρεία του χειροτονήθηκε Μητροπολίτης Βελιγραδίου. Το 1790 μετατέθηκε στη Βουδαπέστη ως ο πρώτος ορθόδοξος Επίσκοπος των Ελλήνων της Ουγγαρίας.

¹⁸¹ Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σ. 65.

¹⁸² Κ. Καρακώστα, «Όταν οι Μοσχοπολίτες ταξιδεύουν στην κοιλάδα του ποταμού Σίνβα. Οι εγκαταστάσεις των Μοσχοπολιτών στο Μίσκολτς μέσα από το κρατικό αρχείο της ουγγρικής πόλης» *Μακεδονικά* 38 (2009) 153-173.

¹⁸³ Tr. Stojanovich., *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών*, ό.π., σ. 305.

¹⁸⁴ Η Ε. Τσαρουχά-Szàbo, «Ουγγαρία», *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15ος-21ος αι*, Αθήνα 2006, σ.176, αναλύοντας τον όρο «ελληνική αυλή» εννοεί τα κτήρια εκείνα όπου βρίσκονταν γύρω από τους

ελληνικής γλώσσας, καταβάλλοντας προσπάθεια και αρκετά μεγάλα ποσά, ώστε να μη «διακοπεί η παράδοση και οι διάδοχοι να μη υστερούν των προκατόχων»¹⁸⁵.

2.2. Η διδασκαλική δράση

Λαμβάνοντας υπόψη τους σταθμούς της ζωής του Μιχαήλ Παπαγεωργίου και τις χρονολογίες έκδοσης των έργων του, όπως παρατίθενται στο Ζαβίρα¹⁸⁶, μπορούμε να εξαγάγουμε το συμπέρασμα ότι μετά τη Σιάτιστα (1755) μεσολάβησε μία περίοδος δώδεκα χρόνων μέχρι να εκδοθεί το πρώτο σύγγραμμά του, *Εἴσοδος ῥαδία εἰς τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν* στη Βιέννη (1767). Στο διάστημα αυτό πήγε στο Μελένικο, τη Γερμανία και τη Βιέννη. Επειδή η Βιέννη φαίνεται ως τόπος έκδοσης όλων σχεδόν των βιβλίων του, όσο ήταν εν ζωή ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου και διέθετε αξιόλογη ελληνική παροικία, όπου μπορούσε να ενσωματωθεί, υποθέτουμε ότι εγκαταστάθηκε και δίδαξε εκεί για μεγάλο χρονικό διάστημα (1767 – 1778 και 1792-1796). Με βάση την πληροφορία που μας διασώζει ο Ευαγγελίδης, ότι στη Βιέννη «πρὸ τοῦ 1804, οἱ αὐτόθι Ἕλληνες ἐδιδάσκοντο ἰδιωτικῶς»¹⁸⁷, συμπεραίνουμε ότι ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου δίδασκε στους ελληνόπαιδες της βιεννέζικης παροικίας, ως οικοδιδάσκαλος. Κάτι άλλο που γνωρίζουμε από το Ζαβίρα¹⁸⁸ είναι ότι κατά την παραμονή του στη Βιέννη διορίστηκε, «ἐπὶ μισθῷ βασιλικῷ» μάλιστα, στο Κολέγιο της Αγίας Βαρβάρας ως ἐμμισθος καθηγητής των ελληνικών μαθημάτων σε Λατίνους ιερείς και ανώτερους κληρικούς. Εκεί γνώρισε τον Κολλάριο¹⁸⁹, περίφημο βιβλιοθηκάριο της Καισαρικής βιβλιοθήκης της Βιέννης, με τον οποίο συνδέθηκε με πολύ ισχυρούς δεσμούς φιλίας.

Μετά τη Βιέννη μετέβη στην Ουγγαρία. Η ύπαρξη ικανού αριθμού σχολείων¹⁹⁰ μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι δίδαξε ως δάσκαλος σε κάποιο ή κάποια απ' αυτά.

ναούς, όπως το σχολείο, το σπίτι του ιερέα και διδασκάλου, το γραφείο της «κομπανίας» και της κοινότητας, το ορφανοτροφείο και το πτωχοκομείο τα οποία γίνονταν με δαπάνες των Ελλήνων της αντίστοιχης πόλης.

¹⁸⁵ Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σ. 63.

¹⁸⁶ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ό.π., σ. 462.

¹⁸⁷ Τ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1936, τ. Β', σ. 428. Πρβλ.

¹⁸⁸ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ό.π., σ. 461.

¹⁸⁹ Πρόκειται για τον Adam František Kollár von Kereszten. Βλ. και ενότητα 3.3.1. *Απάντησις εἰς τοὺς τοῦ Κολλάριου συλλογισμοὺς τοῦ βασιλικοῦ βιβλιοφύλακος περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος* του Β' Κεφαλαίου του Β' Μέρους της παρούσης εργασίας.

¹⁹⁰ Ο Ö Füves, *Οἱ Ἕλληνες τῆς Ουγγαρίας*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 8, αναφέρει ότι οι τα σχολεία που ίδρυσαν οι Ἕλληνες τῆς Ουγγαρίας ἔφταναν τα 26 μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αἰώνα. Η Ε. Τσαρουχά-Szàbo, «Φημισμένες ελληνικές οικογένειες του παρελθόντος», *Ελληνισμός* 6(2009) 19, αναφέρει

Όσον αφορά στο χρονικό διάστημα που δραστηριοποιήθηκε, ελλείπει επαρκών στοιχείων, εικάζουμε ότι συνολικά η παραμονή του στις εκεί παροικίες, που κατά το Ζαβίρα¹⁹¹ έζησε και δίδαξε ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου, διήρκεσε δεκατέσσερα περίπου έτη (1778-1792). Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε λαμβάνοντας ως ορόσημα τις εκδόσεις των βιβλίων του στην Πέστη, ήτοι του *Μικροῦ Ἀλφαβηταρίου* (1778) και του *Προχείρου καὶ εὐπορίστου διδασκάλου τῶν πρωτοπείρων Ῥωμελιτῶν τῆς Γερμανικῆς γλώσσης* (1792)¹⁹². Την άποψή μας ενισχύει το γεγονός ότι το 1783 που εκδόθηκε η *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*¹⁹³ του Μελετίου, Μητροπολίτη Αθηνών το όνομα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου συμπεριλαμβάνεται στους συνδρομητές της Πέστης και στην έκθεση του Goszlath Ferenc, σχετικά με το θέμα της ανέγερσης εκκλησίας στην Πέστη με ημερομηνία 2 Ιουλίου 1789, το όνομα «Michael Papa Georg» περιέχεται στον κατάλογο των κατοίκων που συνηγορούν.

Στοιχεία άλλα για τη λεπτομερή διδασκαλική δράση του Μιχαήλ Παπαγεωργίου στην Ουγγαρία δεν έχουμε, πέρα απ' αυτά που αναφέρει ο Ζαβίρας, ότι δίδαξε σε σχολεία των ελληνικών κοινοτήτων της Βούδας, της Πέστης, του Miskolc (Μισκόλτς) και της Αγρίας¹⁹⁴.

Περί το 1792 εγκατέλειψε την Ουγγαρία κι επέστρεψε στην ελληνική παροικία της Βιέννης. Διέμεινε στην οδό Rothurm-gasse beim Golden Kreuz No 690¹⁹⁵ ασκώντας τα διδακτικά και συγγραφικά του καθήκοντα μέχρι τη στιγμή που προσβλήθηκε «ὑπὸ μιᾶς σφοδρᾶς κωλικῆς νόσου»¹⁹⁶, η οποία αποτέλεσε και την αιτία του θανάτου του. Ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου «πέθανε άτεκνος και φτωχός»¹⁹⁷ και το γεγονός αυτό ίσως ήταν κι ένας από τους λόγους που πολλά από τα έργα του έμειναν ανέκδοτα. Τις

σχετικά: «Σχετική απόφαση του Συμβουλίου Τοποτηρητῶν του 1795 κάνει μνεία για 17 ελληνόφωνα σχολεία στη χώρα».

¹⁹¹ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ό.π., σσ. 461-462.

¹⁹² Οι εκδόσεις που πραγματοποιήθηκαν από το 1778 ως το 1792 είναι οι εξής: *Ἀλφαβητάριον Μικρόν* (Πέστη 1778), *Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος* (Βιέννη 1783), *Τὸ Μέγα Ἀλφαβητάριον* (Βουκουρέστι 1783), *Τὸ Μέγα Ἀλφαβητάριον* (Πέστη 1788), *Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος* (Πέστη 1792).

¹⁹³ Μελέτιος, Μητροπολίτης Αθηνῶν, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Μελετίου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν, ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας ἀσπγ*, 1783, σ. κγ'.

¹⁹⁴ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ό.π., σσ. 461-462.

¹⁹⁵ Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σ. 87, υποσημ. 1.

¹⁹⁶ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ό.π., σ. 462.

¹⁹⁷ Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σ. 86.

τελευταίες μέρες της ζωής του είχε κοντά του το συμπολίτη του Δημήτριο Ψαρά¹⁹⁸, ο οποίος συνυπέγραψε και το έγγραφο, όπου κατεγράφησαν τα ελάχιστα υπάρχοντά του¹⁹⁹. Τα βιβλία που είχε στη βιβλιοθήκη του, πιθανόν με τη φροντίδα των αδερφών του, Ιωάννου και Κωνσταντίνου Παπαγεωργίου, εμπλούτισαν μετά θάνατον τη βιβλιοθήκη της παροικιακής κοινότητας του Kecskemet (Κέτσκεμετ)²⁰⁰, στην οποία, ως επί το πλείστον ζούσαν Σιατιστινοί και Κοζανίτες²⁰¹. Το ημερολόγιο την ημέρα του θανάτου του έδειχνε 19 Ιουνίου του 1796 κι ο Μιχαήλ, αν υπολογίσουμε την ηλικία του με τις ημερομηνίες που αναφέρονται στο Ζαβίρα²⁰² ήταν 69 ετών. Οφείλουμε, ωστόσο, να παραθέσουμε και την πληροφορία που μας δίνει ο Λάιος²⁰³, ότι στο Totenprotokoll του αρχείου του Δήμου της Βιέννης αναγράφεται πως, όταν πέθανε, ήταν 74 ετών και ότι η ληξιαρχική πράξη θανάτου του βρίσκεται στα Κρατικά Αρχεία της Βιέννης Allgemeines Verwaltungsarchiv (Wien) Fz 11-45-1796.

3. Επιφανείς μαθητές

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του και της δραστηριοποίησής του εντός της οθωμανοκρατούμενης Ελλάδας, ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου υπήρξε δάσκαλος σε μαθητές οι οποίοι αργότερα ξεχώρισαν για το έργο τους και την προσφορά τους.

Το 1752 ήταν το έτος κατά το οποίο ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου άρχισε να διδάσκει τα «ἐγκύκλια μαθήματα»²⁰⁴ στον οκτάχρονο τότε Γεώργιο Ζαβίρα, ο οποίος ήταν

¹⁹⁸ Ο Φ. Ζυγούρης, *Ιστορικά σημειώματα περί Σιατίστης*, ό.π., σ.214 τον χαρακτηρίζει ως έναν από τους πρώτους ευεργέτες της Σιάτιστας. Βλ. και Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σσ. 76-77.

¹⁹⁹ Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σ. 87.

²⁰⁰ Ο.π., σσ. 63-64.

²⁰¹ Περισσότερα βλ. Ivan Hajnoszy, *Ιστορία του Ελληνισμού του Kecskemet*, Βουδαπέστη 1939.

²⁰² Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σ. 462.

²⁰³ Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σ. 87, υποσημ. 1. Ο Δημητράκοπουλος, *Ορθόδοξος Ελλάς*, ό.π., σ. 188 αναφέρει ότι η ημερομηνία του θανάτου του σημειώνεται «ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ αὐτοῦ νאוῦ».

²⁰⁴ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σ. 246. Στην αυτοβιογραφία του Γ. Ζαβίρα διαβάζουμε: Ο Γεώργιος Ζαβίρας «τῷ τετάρτῳ ἔτει τῆς αὐτοῦ ἡλικίας, ἤρξατο μανθάνειν τὰ στοιχεῖα τῶν Γραμμάτων, τῷ ἕκτῳ ἔτει τὰ γραμματικά, καὶ τῷ ὀγδόῳ τὰ ἐγκύκλια μαθήματα παρὰ τῷ πρὸς Μητρὸς αὐτοῦ θείῳ Μιχαήλ τοῦ Παπᾶ Γεωργίου...». Βλ. σχετ. και εισαγωγή στο ίδιο έργο, σ. XVIII, καθώς και Ε. Σταματιάδης «Γεώργιος Ζαβίρας» στο *Χρυσάλλις*, τόμ. 2, 44 (1864) 624. Ο Κ. Σάθας, *Βιογραφίαι*, ό.π., σ. 540, μάλλον από παρανόηση, θεωρεί ότι ο Γ. Ζαβίρας διδάχτηκε, όταν ήταν τεσσάρων χρονών τα στοιχειώδη γράμματα από το Μιχαήλ Παπαγεωργίου ενώ όταν έγινε οκτώ χρονών διδάχτηκε από τον Μιχαήλ Σιατιστεύη και Νικόλαο Βάρκοζη τα εγκύκλια γράμματα. Λέει συγκεκριμένα: «Τετραέτης ἤρξατο νὰ διδάσκηται τὰ στοιχειώδη μαθήματα παρὰ τῷ πρὸς μητρὸς θείῳ αὐτοῦ, Μιχαήλ Παπαγεωργίῳ, ὕστερον δὲ τὰ ἐγκύκλια παρὰ Μιχαήλ Σιατιστεύῃ, καὶ Νικολάῳ Βάρκοσῃ...».

ανιψιός του, από την πλευρά της μητέρας του Αγνής, πληροφορία που είναι ακριβής, καθώς μας τη διασώζει ο ίδιος ο Γ. Ζαβίρας στην αυτοβιογραφία του.

Ο Γεώργιος Ζαβίρας αναδείχτηκε σε σημαντική μορφή της διανόησης, με ιδιαίτερη φιλομάθεια και πνευματικότητα και μας άφησε παρακαταθήκη πολλά συγγράμματα, καθώς επίσης και μια βιβλιοθήκη την οποία δώρισε στην ελληνική κοινότητα της Πέστης. Αποτέλεσε το βασικό βιογράφο, όχι μόνο του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, αλλά και του συνόλου σχεδόν των λογίων της εποχής της Τουρκοκρατίας από το 1453 έως το 1804, χρονιά που απεβίωσε. Όλα τα στοιχεία, που αφορούσαν στη βιογραφία και στα έργα των λογίων, τα συγκέντρωσε στο έργο του *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, το οποίο αποτελεί βασικό έργο αναφοράς για τους ερευνητές. Είναι πολύ πιθανόν ο δάσκαλος θείος του, Μιχαήλ Παπαγεωργίου, να είχε θέσει τις βάσεις για την ανάπτυξη αυτής της πολύπλευρης προσωπικότητας. Πάντως, οι δύο αυτοί πνευματικοί άντρες ήταν στενά συνδεδεμένοι και πιθανόν να συναντιούνταν στις πόλεις της Ουγγαρίας ή της Αυστρίας, καθώς και οι δύο ταξίδευαν συχνά. Οπωσδήποτε, δε, επικοινωνούσαν δι' αλληλογραφίας, καθώς ο Ζαβίρας αναφέρει ότι διέθετε πολλές επιστολές του Μιχαήλ Παπαγεωργίου²⁰⁵.

Την ίδια εποχή ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου χρημάτισε δάσκαλος και άλλου γνωστού Σιατιστέα, του λογίου Μιχαήλ Δούκα, στον οποίο δίδαξε «τὰ γραμματικὰ καὶ ποιητικὰ μαθήματα»²⁰⁶. Ο Μιχαήλ Δούκας «θέλων δὲ νὰ ἀρχίσῃ καὶ τὰ φιλοσοφικὰ, ἐμποδίσθη παρὰ τοῦ πατρὸς του ὅστις ἐφοβήθη μήπως καὶ τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων ἀκροατὴς γενόμενος ἤθελε διαπτύσῃ τὸν ἐμπορικὸν βίον περὶ ὃν αὐτὸς ἐνεκελινδεῖτο»²⁰⁷. Τελικά, ο Μιχαήλ Δούκας δεν ευδοκίμησε ως έμπορος, όπως επιθυμούσε ο πατέρας του, κι έτσι, μετά από παραμονή ενός έτους στο εκεί εργαστήριο της οικογένειας, μετέβη στη Βιέννη, όπου «ἐσπούδαξε τὴν Γερμανικὴν καὶ Γαλλικὴν διάλεκτον»²⁰⁸ και εξέδωσε διάφορα συγγράμματα.

²⁰⁵ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ό.π., σ. 463: «Ἐπιστολαὶ ἑλληνικαὶ πρὸς διαφόρους γλαφυρώταται αἵτινες σώζονται ἐν Σιατίστῃ, καὶ παρ' ἡμῖν καὶ πολλαὶ μετὰ τὸν θάνατόν του ἀπωλέσθησαν».

²⁰⁶ Ο.π., σσ. 421-422.

²⁰⁷ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ό.π., σ. 421. Ενδιαφέρον έχει κι η συνέχεια, την οποία παραθέτουμε: «ὁ δὲ Μιχαὴλ κλαίων ἄμα καὶ ὀδυρόμενος, ἐδέετο τοῦ πατρὸς μακροθυμῆσαι ἐπαυτῷ καὶ ἀφήσῃ τοῦτον ὅπως καὶ τὰ φιλοσοφικὰ ὄργια μυηθῇ, ἀλλ' ἰδὼν ὅτι μάτην πλίνθον ἐπλυνε κατὰ τὴν παροιμίαν, ἄκων καὶ μὴ βουλόμενος ὑπήκουσε τῇ πατρικῇ βίᾳ καὶ ὑπέκλινε τὸν αὐχένα εἰς τὰς πατρικὰς προσταγὰς».

²⁰⁸ Ο.π., σ. 422.

Ένας άλλος επιφανής άνδρας, ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ²⁰⁹, ο οποίος καταγόταν από την Καστοριά και χαρακτηριζόταν ως ιατροφιλόσοφος, ειδήμων μάλιστα της ελληνικής λατινικής, γαλλικής και γερμανικής γλώσσας, κάτι το οποίο αποδεικνύεται από τη χρήση των γλωσσών αυτών στα συγγράμματά του, υπήρξε αρχικά μαθητής του Μιχαήλ Παπαγεωργίου. Ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ ολοκλήρωσε τις σπουδές του γύρω από την ιατρική και τη φιλοσοφία στην Ακαδημία της Βιέννης, συνεισφέροντας σημαντικά στους τομείς αυτούς. Από τα συγγράμματά του το σημαντικότερο και είναι η *Διαιτητική* (1794)²¹⁰, ένα βιβλίο που πραγματεύεται ποικίλα θέματα σχετικά με την υγιεινή διατροφή. Του κυρίως θέματος προτάσσεται η πρώτη ελληνική μελέτη πάνω στην ιστορία και την εξέλιξη της ιατρικής αναφέροντας ιατρικές πραγματείες από τα αρχαία κείμενα του Ιπποκράτη και του Πλάτωνα μέχρι και συγχρόνων του Γερμανών και Αυστριακών γιατρών.

Τέλος, γνωρίζουμε, ότι ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου δίδασκε τα πρώτα γράμματα και στον μοναχό Ιωνά (1739-1825)²¹¹. Ο Ιωάννης, όπως ήταν το όνομά του όταν ήταν λαϊκός, είχε παντρευτεί τη δεύτερη από τις εννιά θυγατέρες του Σιατιστινού εμπόρου Νίκου Χατζημιχαήλ. Διατέλεσε δάσκαλος από το 1776 ως το 1800 και ήταν μάλιστα «ο πρώτος δάσκαλος που δίδασκε φανερά στη Γεράνεια»²¹². Χρημάτισε δε, το 1791, υπεύθυνος της Βιβλιοθήκης Κοζάνης²¹³. Ως δάσκαλος εργάστηκε με πάθος και, ελλείψει διδακτηρίου, χρησιμοποιούσε για σχολείο το σπίτι του. Αυτό βρισκόταν κάτω από το σημερινό ναό των Παμμεγίστων Ταξιαρχών, τον οποίο έχτισε ο ίδιος, διαθέτοντας σχεδόν το σύνολο της περιουσίας του, αφού πλέον είχε λάβει το μοναχικό σχήμα.

²⁰⁹ Τα στοιχεία που αναφέρονται εδώ για τον Κωνσταντίνο Μιχαήλ προέρχονται από τον Γ. Ζαβίρα, *Νέα Ελλάδα*, ό.π., σσ. 411-412 και τον Κ. Στάικο, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη ελληνικά βιβλία 1749-1800*, Αθήνα 1995, σ.78, αρ. 23.

²¹⁰ Για τη *Διαιτητική*, βλ. Κ. Στάικος, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη*, ό.π., σ.218, αρ. 68.

²¹¹ Τις πληροφορίες αντλούμε κυρίως από το Γ. Μπόντας, «Ιωνάς Μοναχός», *Σιατιστέων Μνήμη*, ό.π., σ. Γ104., Α. Δάρδας, *Ο Ιερός Ναός των Ταξιαρχών και Τριών Ιεραρχών Σιάτιστας και ο κτίτορας αυτού Ιωνάς μοναχός*, σσ. 32-33, Α. Κούγιας, «Η εκπαίδευση στην Γεράνεια», *Σιατιστέων Μνήμη*, ό.π., σ. Α157, καθώς και Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σ. 105.

²¹² Α. Κούγιας, «Η εκπαίδευση στην Γεράνεια», *Σιατιστέων Μνήμη*, ό.π., σ. Α157. Σ.σ:«Γεράνεια» είναι η κάτω συνοικία της Σιάτιστας. Η άνω συνοικία ονομάζεται «Χώρα». Ο συγγραφέας του άρθρου, πιθανόν με το επίρρημα «φανερά» να υποδηλώνει την πεποίθησή του για την ύπαρξη «Κρυφού Σχολείου», που σύμφωνα με την παράδοση λειτουργούσε σε κρύπτη στο Ναό της αγ. Παρασκευής στη Γεράνεια.

²¹³ Για τη βιβλιοθήκη Κοζάνης και την πλούσια ιστορία της βλ. και Χ. Καρανάσιος, «Επισκόπηση ιστορίας της βιβλιοθήκης της Κοζάνης», *Πρακτικά Β' Συνεδρίου τοπικής ιστορίας Κοζάνη 27-30 Σεπτεμβρίου 2012, 100ή επέτειος της απελευθέρωσης της Κοζάνης*, Κοζάνη 2014.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ

ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

1. Γενικά

Το βιβλίο αποτελεί πνευματικό αγαθό, αποτυπώνει τη σκέψη του συγγραφέα ή των συγγραφέων, την κοινοποιεί στους αναγνώστες, των οποίων ενδέχεται να επηρεάσει τη σκέψη - άλλοτε λιγότερο κι άλλοτε περισσότερο - και σίγουρα μπορεί να την κινητοποιήσει. Κοινοποιεί πρότερες γνώσεις, είναι πηγή πληροφόρησης και μόρφωσης, επικοινωνεί με όλες τις επιστήμες και τις τέχνες και αποτελεί αναφαίρετο πολιτιστικό αγαθό όλων των ανθρώπων.

Το υλικό στο οποίο αποτυπώνεται διαφέρει από εποχή σε εποχή, αλλά οι λειτουργίες που επιτελεί παραμένουν πάντα σημαντικές. Ο πολιτισμός του ανθρώπου και η μετάδοση της γνώσης κάθε προηγούμενης γενιάς θα ήταν υποδεέστερος, αν δεν υπήρχαν οι πλάκες, ο πάπυρος, οι περγαμινές, το χαρτί που θα διέσωζαν τη συσσωρευμένη σοφία μέσα στους αιώνες.

2. Το βιβλίο στα χρόνια της τουρκοκρατίας

Η διάσωση και η διάδοση των πάσης φύσεως κειμένων οφείλεται σε ανθρώπους που αγαπούσαν τη γνώση, που τη διαφύλατταν και την αναπαρήγαν. Η αναπαραγωγή του βιβλίου αποτελούσε μέγα πρόβλημα, αφού χρειάζονταν χρήματα, κόπος και χρόνος. Στα μοναστήρια οργανωνόταν συστηματική αντιγραφή βιβλίων, αν και η περίπτωση λάθους πολλές φορές αλλοίωνε το πνεύμα τους, εσκεμμένα ή μη. Τα σημαντικότερα απ' αυτά τα προβλήματα έπαψαν να υφίστανται μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας από το Γουτεμβέργιο, λίγο μετά τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, η οποία άλλαξε την ιστορία του γραπτού λόγου, καθώς τώρα υπήρχε πλέον η δυνατότητα της ταχύτερης, φθηνότερης και μαζικότερης παραγωγής κάθε λογής εντύπου. Στην Ευρώπη η τυπογραφία διαδόθηκε ταχύτατα, τόσο που δεκαπέντε χρόνια μετά το θάνατο του Γουτεμβέργιου είχαν ιδρυθεί εργαστήρια τυπογραφίας σε 110 ευρωπαϊκές

πόλεις²¹⁴. Η έναρξη της τυπογραφίας συμπίπτει χρονικά με την πτώση της Κωνσταντινούπολης, κι οπωσδήποτε επηρέασε την ελληνική τυπογραφία, καθώς η παραγωγή του ελληνικού εντύπου πραγματοποιείται για πάνω από τρεις αιώνες έξω από τον ελλαδικό χώρο²¹⁵.

Οι φορείς της πνευματικής παραγωγής του Βυζαντίου, οι λόγιοι, είχαν ξεκινήσει να εγκαταλείπουν μαζικά την Κωνσταντινούπολη αρκετά χρόνια πριν την άλωση, αναζητώντας στη Δύση νέα κέντρα πολιτισμού, ώστε να μπορούν να δρουν ελεύθερα κι όχι να βρίσκονται εγκλωβισμένοι σε ένα κλίμα αβεβαιότητας, θρησκευτικών συγκρούσεων και πολιτικών ανταγωνισμών. Ο μεγαλύτερος αριθμός αυτών κατέφθανε σε πόλεις της Ιταλίας (Ρώμη, Φλωρεντία, Μιλάνο, Νάπολη, Βενετία) και σε χώρες της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης. Ο Μανουήλ Χρυσολωράς, ο Ιωάννης Αργυρόπουλος, ο Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, ο Ιάnnος Λάσκαρις ήταν οι λόγιοι στους οποίους οι νεολατινικοί λαοί και οι Γερμανοί χρωστούν τις αρχές των ελληνικών σπουδών²¹⁶.

Την περίοδο της Αναγέννησης οι άνθρωποι έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις ανθρωπιστικές σπουδές. Η μελέτη σε βάθος των αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων αποτελούσε αναγκαία συνθήκη για την πνευματική ολοκλήρωση του ανθρώπου της Αναγέννησης. Περνώντας στην ελληνική φάση του αναγεννησιακού ουμανισμού, η παραγωγή βιβλίου στράφηκε σε αρχαιοελληνικά λογοτεχνικά, ιστορικά, ρητορικά και θεολογικά κείμενα.

Στα χρόνια του Διαφωτισμού ήταν έντονη η πεποίθηση ότι η απελευθέρωση θα πρέπει να είναι διπλή, όχι μόνο από τους τυράννους αλλά και από όσους θέλουν να κρατούν τους ανθρώπους υποδουλωμένους στην αμάθεια, για να τους χειραγωγούν.

Τα ελληνικά βιβλία επέτρεψαν τη διάδοση και διάχυση των ιδεών με μεγαλύτερη ταχύτητα και σε μεγαλύτερη γεωγραφική περιοχή, όπου υπήρχαν ελληνόφωνοι πληθυσμοί ή έποικοι. Η αύξηση των εκδόσεων ταυτίστηκε όχι μόνο με την κάλυψη

²¹⁴ Α. Κυριατζί, *Πνευματική κίνηση και ιδεολογικά ρεύματα του γένους και του ελληνισμού στους χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας μέσα από τις εκδόσεις των φυλλαδίων*, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 20.

²¹⁵ Γ. Μπώκος, *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της «καθ' ημάς ανατολής» (1627-1827)*, Αθήνα 1998, σ. 17.

²¹⁶ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Αρχές και διαμόρφωσή του*, τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1974, σ. 381.

θηρσκευτικών ή εκπαιδευτικών αναγκών, αλλά με κάτι ακόμα πιο βαθύ: την ανάκαμψη του γένους.

3. Παραγωγή και διακίνηση του βιβλίου

Κατά την περίοδο από τα μέσα του 15ου αιώνα μέχρι την ελληνική επανάσταση κυκλοφόρησαν περίπου 5.000 τίτλοι βιβλίων²¹⁷. Στο σύνολό τους τυπώθηκαν σε τυπογραφεία πόλεων του εξωτερικού, στις οποίες ανθούσαν ελληνικές κοινότητες. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να μιλήσουμε για το ελληνικό βιβλίο των τυπογραφείων της Διασποράς.

Είδη Βιβλίων	1476-1500	Ις΄ αιώνας				ΙΖ΄ αιώνας				ΙΗ΄ αιώνας				1801-1820		Σύνολο	
		α΄		β΄		α΄		β΄		α΄		β΄					
Λειτουργικά	3	76	29%	218	58%	223	46%	217	46%	261	50%	723	42%	284	24%	2005	40%
Θεολογικά		3	1%	28	7%	61	13%	56	12%	61	12%	158	9%	13	1%	409	8%
Αρχαίοι & Βυζαντινοί συγγραφείς, λεξικά, γραμματικές	29	129	50%	59	16%	85	18%	44	9%	70	14%	222	13%	231	20%	840	17%
Ιστορικά, φιλολογικά, φιλοσοφικά, φυσιογνωστικά κλπ.		22	8%	14	4%	23	5%	29	6%	54	10%	273	16%	296	25%	711	14%
Λαϊκά θρησκευτικά		5	2%	17	5%	40	8%	74	16%	36	7%	171	10%	125	11%	468	9%
Λαϊκά λογοτεχνικά		25	10%	30	8%	46	9%	43	9%	25	5%	105	6%	151	13%	425	8%
Διάφορα				8	2%	7	1%	12	3%	10	2%	65	4%	80	7%	182	4%
ΣΥΝΟΛΟ	32	260		374		485		475		517		1717		1180		5040	
Μέσος αριθμός εκδόσεων κατά έτος	1.3	5.2		7.48		9.7		9.5		10.34		34.34		59		14.7	

Πίνακας 1. Η εκδοτική κίνηση ως προς τα είδη βιβλίων και χρονικές περιόδους από το 1476 ως το 1820, κατά τον Πατρινέλη²¹⁸

²¹⁷ Ο Φ. Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Α. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του Έ. Legrand και του H. Pernot (1515-1799)*, Αθήνα 1973, σ. 29, υποσ. 2, αναφέρει σχετικά: «Από τις 5.968 βιβλιογραφικές μονάδες που συγκροτούν το άθροισμα των δημοσιευμένων λημμάτων της Ελληνικής Βιβλιογραφίας από το 15^ο αιώνα ως το 1820 πρέπει, με βάση τα πιο πάνω κριτήρια, να αφαιρεθούν 2.270 μονάδες (περιλαμβάνω σ' αυτές που αφαιρούνται και τις διπλές αναγραφές: συμπληρώσεις ή επαναλήψεις). Μένουν έτσι ελληνικά βιβλία βιβλιογραφημένα: 3.698. [...] Η συνολική παραγωγή του ελληνικού βιβλίου στην Τουρκοκρατία (γνωστά έντυπα + εκτίμηση των απωλειών κατά προσέγγιση) πρέπει να είναι της τάξης των 5.000 τίτλων».

²¹⁸ Τα στοιχεία του πίνακα προέρχονται από το Χ. Πατρινέλη, *Το ελληνικό βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία (1474-1820): Περιλήψεις φροντιστηριακών μαθημάτων*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 35. Οι απόλυτοι αριθμοί παραμένουν οι ίδιοι, όμως μερικά ποσοστά διαφέρουν, λόγω της εδώ μεγαλύτερης ακρίβειας κατά τη στρογγυλοποίηση.

Το βιβλίο σήμερα παράγεται πολύ εύκολα, πολύ γρήγορα, διακινείται σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα σε κάθε γωνιά της γης, το αναζητούμε και το βρίσκουμε με ευκολία και το κόστος του συνεχώς μειώνεται. Στρέφοντας, όμως, τη ματιά μας στο παρελθόν διαπιστώνουμε ότι τα πράγματα δεν ήταν πάντοτε έτσι. Από την ώρα που ένας συγγραφέας αποφάσιζε να εκδώσει το χειρόγραφό του περνούσε πολύς καιρός και έπρεπε να ξεπεραστούν πολλά εμπόδια μέχρι να το πιάσει ο αναγνώστης στα χέρια του.

Αρχικά πρέπει να σκεφτούμε ότι τυπογραφεία υπήρχαν μόνο στην ελεύθερη Ευρώπη, επομένως ένας συγγραφέας εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που αποφάσιζε να εκδώσει το πόνημά του, έπρεπε πρώτα να βρει τρόπο να φτάσει αυτό στα χέρια κάποιου εκδότη, που θα έκρινε, αν το βιβλίο που είχε στα χέρια του, μπορούσε να εκδοθεί. Το βασικό κριτήριο της έκδοσης του βιβλίου, βέβαια, δεν ήταν η αρτιότητα του περιεχομένου του, αλλά το δυνάμει εκδοτικό κέρδος. Επιπλέον, οι ελληνικές εκδόσεις κρίνονταν «αντιεμπορικές» στα εκδοτικά κέντρα της Δύσης, εκτός από τα ορθόδοξα λειτουργικά βιβλία, που η πώλησή τους ήταν κατά κανόνα εξασφαλισμένη εκ των προτέρων²¹⁹.

Στην παραγωγή ενός βιβλίου εμπλέκονταν πολλά πρόσωπα, πέραν του τυπογράφου, ο οποίος συνήθως ήταν κι ο διευθυντής. Αυτοί ήταν ο αρχιτεχνίτης, που μπορούσε να είναι ένας τυπογράφος ή ένας στοιχειοθέτης. Πρέπει να αναφέρουμε εδώ ότι μολονότι η ζήτηση για ελληνικά κείμενα αυξανόταν διαρκώς, η πολύπλοκη στοιχειοθεσία των βυζαντινών συμπλεγμάτων κι ο μικρός αριθμός διαθέσιμων και έμπειρων στοιχειοθετών με γνώση της ελληνικής γλώσσας και των απαιτήσεών της δεν αυξανόταν ανάλογα²²⁰. Για να γίνει κάποιος τυπογράφος ή στοιχειοθέτης έπρεπε να μαθητεύσει τουλάχιστον για πέντε χρόνια σε έναν τυπογράφο ως βοηθός, συνήθως χωρίς να αμείβεται. Για τη διόρθωση των ελληνικών βιβλίων όλοι σχεδόν οι εκδότες απασχολούσαν Έλληνες ως διορθωτές και γενικότερα ως επιμελητές των εκδόσεών τους. Οι διορθωτές δεν εξασκούσαν την εργασία αυτή ως κύριο επάγγελμα, αλλά μπορεί να ήταν λόγιοι, φιλόλογοι, δάσκαλοι ή ιερωμένοι²²¹.

²¹⁹ Γ. Βελουδής, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων*, ό.π., σ. 104.

²²⁰ Γ. Ματθιόπουλος, *Ανθολόγιο Ελληνικής Τυπογραφίας. Συνοπτική ιστορία της τέχνης του έντυπου ελληνικού βιβλίου από το 15ο ως τον 20ό αιώνα*, Ηράκλειο 2009, σ. 19.

²²¹ Ο Γ. Βελουδής, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων*, ό.π., σσ. 58-59 μας πληροφορεί ότι με την από 23/12/1671 απόφαση των Αναμορφωτών στην Ιταλία το επάγγελμα του διορθωτή αναγνωρίστηκε ως δημόσιο λειτούργημα και η αμοιβή των διορθωτών ορίστηκε με νόμο.

Το κόστος ενός βιβλίου καταλαβαίνουμε ότι ήταν μεγάλο, λόγω των πολλών εμπλεκομένων για την παραγωγή του και αυξανόταν, όπως και σήμερα, από τον όγκο του, την ποιότητα του χαρτιού και της μελάνης, την ύπαρξη εικονογράφησης, το είδος της βιβλιοδεσίας, τα μεταφορικά, τον αριθμό των αντιτύπων (τιράζ - tirage), δηλαδή το μέγεθος του αναγνωστικού κοινού στο οποίο απευθυνόταν. Τα λειτουργικά - εκκλησιαστικά και σχολικά βιβλία είχαν μειωμένη τιμή, λόγω του τιράζ, καθότι το αναγνωστικό κοινό ήταν διαθέσιμο να το υποστηρίξει, ενώ τα λόγια βιβλία, εξαιτίας του περιορισμένου κοινού, ήταν ακριβότερα κι επομένως πιο δύσκολα να εκδοθούν.

Καθώς ο εκδότης δεν ήταν πάντα διατεθειμένος ή δεν μπορούσε να ρισκάρει την έκδοση του βιβλίου - εκτός αν έκρινε ότι έχει εμπορικό ενδιαφέρον κι ο συγγραφέας δεν μπορούσε να χρηματοδοτήσει ο ίδιος την έκδοσή του - το βιβλίο θα έπρεπε ή να παραμείνει ως χειρόγραφο ή να αναζητηθούν πόροι από κάποια άλλη πηγή. Τη λύση για τη χρηματοδότηση σε μερικές περιπτώσεις από το 17^ο αιώνα και μετά την έδινε ο λεγόμενος «χορηγός», που μπορούσε να είναι ένας εύπορος ιδιώτης ή ένα ίδρυμα, όπως η εκκλησία, το σχολείο, οι επαγγελματικές ενώσεις - συντεχνίες κλπ.

Ένας άλλος τρόπος χρηματοδότησης ήταν η εύρεση συνδρομητών²²². Την αναζήτηση ενός ελάχιστου αριθμού συνδρομητών έκανε άλλοτε ο συγγραφέας κι άλλοτε ο εκδότης μέσω ταχυδρομείου απευθυνόμενος σε φίλους, γνωστούς, κληρικούς ή προύχοντες. Το κάλεσμα γινόταν με μια σχετική προκήρυξη, τη λεγόμενη «είδηση», η οποία έπρεπε να διαδοθεί ταχύτατα και σε όσο το δυνατό ευρύτερα όρια. Η είδηση είτε εκδιδόταν αυτοτελώς είτε εμπεριεχόταν σε κάποιο άλλο βιβλίο του ιδίου συνήθως συγγραφέα και σ' αυτήν αναφέρονταν τα πλεονεκτήματα της συνδρομής και οι όροι της. Αν το βιβλίο έβρισκε το δρόμο για την εκτύπωση, υπήρχε σε μερικές περιπτώσεις στην αρχή ή στο τέλος του βιβλίου ένας κατάλογος με τα ονόματα των συνδρομητών και ενίοτε το επάγγελμά τους και ο αριθμός των αντιτύπων που είχαν προπληρώσει. Επειδή την περίοδο της τουρκοκρατίας οι εκδόσεις γίνονταν στις παροικίες, συνδρομητές γίνονταν αυτοί που μπορούσαν να διαθέσουν χρήματα κι ήταν συνήθως έμποροι, Φαναριώτες, κληρικοί ή εύποροι μετανάστες που σπούδαζαν.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εκδόσεις στην Ιταλία. Από τη στιγμή που αποφαιζόταν η έκδοση, έπρεπε να εκδοθεί σχετική άδεια (licienza), η οποία

²²² Ο Χ. Πατρινέλης, *Το ελληνικό βιβλίο*, ό.π., σ. 56, μας δίνει την πληροφορία ότι το 1749 κυκλοφόρησε το πρώτο βιβλίο που καλύφθηκε με την προεγγραφή συνδρομητών. Ως το 1829 κυκλοφόρησαν με το σύστημα αυτό πάνω από 100 βιβλία, κυρίως λόγια.

εξασφάλιζε και προνόμιο έκδοσης, το «privilegio». Αν ο εκδότης βρισκόταν στην Βενετία, έπρεπε επιπλέον να καταθέσει αντίγραφο συγγράμματος που πρόκειται να εκδοθεί σε μία επιτροπή λογοκριτών, τη λεγόμενη Riformatori dello Studio di Padova η οποίοι ερευνούσε, για να διαπιστώσει, αν και κατά πόσο το συγκεκριμένο σύγγραμμα ήταν εναντίον της καθολικής πίστης. Αφού ελεγχόταν το περιεχόμενο και δεν υπήρχε κάτι μεμπτό, τότε χορηγούσαν την άδεια προς εκτύπωση²²³. Βέβαια, λογοκρισία υπήρχε κι αλλού κι η αυστηρότητά της ποίκιλλε από τόπο σε τόπο κι από εποχή σε εποχή και από ένα σημείο και μετά ανιχνεύονταν και οι επαναστατικές πολιτικές ιδέες οι οποίες μπορεί να κρύβονταν μέσα στο κείμενο.

Η άδεια έκδοσης ήταν συνδεδεμένη με το πρόσωπο του εκδότη - τυπογράφου κι όχι του συγγραφέα, ο οποίος εξασφάλιζε μόνο τη συγγραφική ιδιοκτησία κι όχι την οικονομική εκμετάλλευση, εκτός κι αν υπήρχε έγγραφη συμφωνία μεταξύ των δύο. Για ένα βιβλίο που τυπωνόταν για πρώτη φορά ο εκδότης μπορούσε να αποκτήσει αποκλειστικό προνόμιο (privilegio esclusivo), το οποίο είχε εικοσαετή διάρκεια. Αν επρόκειτο για επανέκδοση (ristampa) περιοριζόταν στα 10 χρόνια, αν το βιβλίο δεν είχε τυπωθεί στα τελευταία 20 χρόνια και για 5 χρόνια, εφόσον το βιβλίο είχε μείνει ατύπωτο επί 10 χρόνια. Η άδεια τυπωνόταν συνήθως στη αρχή του υπό έκδοση βιβλίου και το αργότερο ένα μήνα μετά την άδεια έπρεπε να πάει στο τυπογραφείο. Μετά την έκδοση ο τυπογράφος ήταν υποχρεωμένος να καταθέσει αντίγραφα στις βιβλιοθήκες της Βενετίας, της Πάδοβας και στην «Αυλική βιβλιοθήκη της Βιέννης»²²⁴.

Τη διακίνηση και τη διάθεση στην αγορά την αναλάμβανε συνήθως ο ίδιος ο τυπογράφος - εκδότης, ο οποίος φρόντιζε, μέσω πραγματευτών συνήθως, να φτάσουν τα βιβλία στις αγορές μεγάλων πόλεων και σε πανηγύρια. Το ρόλο του πράκτορα βιβλίων τον αναλάμβανε συχνά κι ο δάσκαλος ή ο παπάς. Η φύλαξη κι μεταφορά των βιβλίων ενείχε τους ίδιους κινδύνους, όπως κάθε άλλο εμπόρευμα.

Ύστερα απ' αυτά καθίσταται φανερή η δυσκολία της παραγωγής και της διακίνησης ενός βιβλίου αλλά και η διαπίστωση ότι ο συγγραφέας με την απόφασή του να συγγράψει ένα βιβλίο και να το τυπώσει σπανίως απέβλεπε στο κέρδος, αλλά

²²³ Ε. Αμοιρίδου, «Η συμμετοχή των Δυτικομακεδόνων στην εκδοτική δραστηριότητα κατά τη διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας», *Η Δυτική Μακεδονία κατά τους Χρόνους της Τουρκικής κυριαρχίας*, ό.π., σ.2. Σημ.: Την πρόσβαση στην ανακοίνωση, η οποία έγινε στο Συνέδριο, αλλά δεν δε συμπεριλήφθηκε στα πρακτικά, την επέτρεψε η συγγραφέας.

²²⁴ Για περισσότερες πληροφορίες περί λογοκρισίας βλ. Γ. Βελουδής, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκίδων*, ό.π., σσ. 79-89.

η επιλογή του αυτή πήγαζε από μια εσωτερική του ανάγκη. η οποία απέβλεπε είτε να καταστήσει τον αναγνώστη κοινωνό των ιδεών που εξέφραζε είτε να τον βοηθήσει με τον τρόπο του να ενημερωθεί, να κατανοήσει, να μάθει.

4. Εκδοτικά κέντρα του ελληνικού βιβλίου

Το ελληνικό βιβλίο αποτέλεσε για αιώνες το συνδετικό κρίκο του Ελληνισμού της Διασποράς, βοήθησε τους Έλληνες να διατηρήσουν την ταυτότητά τους, τη γλώσσα τους, τη θρησκευτική τους συνείδηση και να αναπτύξουν μια άμιλλα με κίνητρο την εθνική ιδέα για την απελευθέρωση της πατρίδας. Κατά την περίοδο από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα ως την έναρξη της επανάστασης οι Έλληνες της Διασποράς έθεσαν σε κυκλοφορία στις πόλεις που δραστηριοποιούνταν πάνω από επτά χιλιάδες τίτλους έντυπων βιβλίων, φυλλαδίων, μονόφυλλων, εφημερίδων και περιοδικών²²⁵.

Όσον αφορά στα εκδοτικά κέντρα στα οποία υπήρχε παραγωγή και διακίνηση βιβλίων γραμμένα στην ελληνική γλώσσα, γνωρίζουμε ότι λειτούργησαν τυπογραφεία στη Βενετία, τη Ρώμη, τη Βιέννη, την Πέστη, τη Λειψία, το Παρίσι, το Βουκουρέστι, το Ιάσιο, την Κωνσταντινούπολη, της Μοσχόπολη το Άγιο Όρος, τη Μόσχα και την Πετρούπολη. Λόγω του ειδικού ενδιαφέροντος που παρουσιάζουν, αλλά κυρίως γιατί σχετίζονται με τη συγγραφική δραστηριότητα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, επιλέξαμε να αναφερθούμε στα τυπογραφεία της Βενετίας, Βιέννης, Βούδας και Πέστης.

4.1. Η τυπογραφία στη Βενετία

Πολλοί ναυτικοί, έμποροι και λόγιοι, πριν ακόμα την πτώση της Κωνσταντινούπολης αλλά κυρίως μετά, γοητεύονται από τη Βενετία, όπου εγκαθίστανται και δραστηριοποιούνται, με αποτέλεσμα η όμορφη πόλη της Ιταλίας να συγκεντρώσει μεγάλο αριθμό αποδήμων. Ίσως να έπαιζε ρόλο και το ότι οι κάτοικοί της και το περιβάλλον της ήταν οικεία στους Βυζαντινούς, καθότι οι εμπορικές σχέσεις που είχαν αναπτύξει οι δυο λαοί εκτείνονταν σε μεγάλο βάθος χρόνου και η πολύχρονη παρουσία των Ενετών στην Κωνσταντινούπολη από το 1204 και μετά είχε αφήσει μέσα στ' άλλα το βενετσιάνικο χρώμα στη φυσιογνωμία της Πόλης. Η δημιουργία δυναμικής ελληνικής παροικίας στη Βενετία εξηγεί το γιατί η πόλη αυτή αποτέλεσε το σημαντικότερο κέντρο παραγωγής του ελληνικού βιβλίου. Εκεί τυπώθηκε το 1471 και

²²⁵ Κ. Στάικος-Τ. Σκλαβενίτης, *Πεντακόσια Χρόνια Έντυπης Παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)*, Αθήνα 2000, Εισαγωγή σ. κγ.

το πρώτο βιβλίο με κείμενο στα ελληνικά, η γραμματική του Μανουήλ Χρυσολωρά με τίτλο *Ερωτήματα*²²⁶, που μαζί με τη *Γραμματική* του Θεόδωρου Γαζή, την *Επιτομή τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν* του Κωνσταντίνου Λάσκαρι, τα *Ερωτήματα* του Δημητρίου Χαλκοκονδύλη και το *Ἑλληνολατινικὸ Λεξικὸν* του Johannes Crastonus αντιπροσωπεύουν τον κορμό των γραμματολογικῶν βιβλίων, τα οποία θα γνωρίσουν συχνές επανεκδόσεις για τουλάχιστον 100 χρόνια²²⁷. Στη Βενετία συστάθηκε το πρώτο ελληνικῆς ιδιοκτησίας τυπογραφεῖο το 1493 ἀπὸ τους Κρητικούς Ζαχαρία Καλλιέργη και Νικόλαο Βλαστό οι οποίοι εξέδωσαν στον ἓνα χρόνο λειτουργίας του τέσσερα βιβλία κι ἀνάμεσά τους τη μνημειώδη editio princeps του *Etymologicum Magnum*, ἓνα ἀπὸ τα ωραιότερα ἀρχέτυπα²²⁸ και το πρώτο ἔντυπο της κρητικῆς λογοτεχνίας, τον *Ἀπόκοπο* του Μπεργαδῆ²²⁹. Ὅλα σχεδόν τα ελληνικά βιβλία που τυπώθηκαν στην Ἰταλία το ΙΕ΄ αἰῶνα, που ἀπαραιτήτως εἶχαν και λατινική μετάφραση, ἐξυπηρετούσαν τα εκπαιδευτικά προγράμματα των σχολείων ἢ των πανεπιστημίων της Ἰταλίας και λόγω του χαρακτήρα τους (γραμματικά και λεξικογραφικά ἔργα) ἦταν ἀπαραίτητα.

Σπουδαία ὠθηση στην ἀνάπτυξη της ελληνικῆς τυπογραφίας στη Βενετία ἔδωσαν Γιαννιώτες τυπογράφοι. Ο Νικόλαος Γλυκὺς (1670), ο Νικόλαος Σάρρος (1687) και οι Πάνος και Δημήτριος Θεοδοσίου (1762) ἰδρυσαν τυπογραφεία στην πόλη, που για δύο περίπου αἰῶνες ἐκτύπωναν μεγάλο ὄγκο ελληνικῶν βιβλίων²³⁰. Την περίοδο 1700 - 1820 τα τρία αὐτά τυπογραφεία μαζί με το ἐπίσης σημαντικό τυπογραφεῖο του Ἰταλοῦ Antonio Bortoli καλύπτουν το 62% της συνολικῆς παραγωγῆς του ελληνικοῦ

²²⁶ Π. Λάμπρου, *Περί της ἀρχῆς και προόδου της τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι*, Αθήνα 1999, σ. 18.

²²⁷ Μ. Ι. Μανούσικας, *Οι ἀπαρχές της ελληνικῆς τυπογραφίας*, Αθήνα 1989, σ. 5.

²²⁸ Γ. Βελουδῆς, *Το ελληνικὸ τυπογραφεῖο των Γλυκῆδων στη Βενετία (1670-1854)*, Αθήνα 1987, σ. 13. Βλ. και Π. Λάμπρου, *Περί της ἀρχῆς και προόδου της τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι*, ὁ.π., σ. 19.

²²⁹ Κ. Στάικος-Τ. Σκλαβενίτης, *Πεντακόσια Χρόνια*, ὁ.π., σ. 7.

²³⁰ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Ν. Σκιαδάς, *Χρονικὸ της Ελληνικῆς Τυπογραφίας – Σκλαβιά, Διαφωτισμός, Επανάσταση, 1476-1828, Τ. Α΄*, Αθήνα: 1976, σσ. 24-50. Εκεί αναφέρεται ὅτι ο Νικόλαος Γλυκὺς τύπωσε 67 συνολικά βιβλία μέχρι το θάνατό του το 1694. Ο γιος του Μιχαήλ και ο ἐγγονός του Δημήτριος μέχρι το 1716 εξέδωσαν μόνο 16 βιβλία. Ὄταν το τυπογραφεῖο πέρασε στον ἐγγονό Νικόλαο, που ονομάστηκε «νεότερος» για λόγους διάκρισης, το τυπογραφεῖο βρήκε την παλιά του αἴγλη και μέχρι το 1788, που πέθανε εἶχαν τυπωθεῖ 299 βιβλία, ἀριθμὸς ρεκόρ για τα δεδομένα της ἐποχῆς που ἐξετάζουμε. Πληροφορίες για την οἰκογένεια και το τυπογραφεῖο των Γλυκῆδων βλ. και Κ. Μέρτζιος, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 10 (1935), *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 11 (1936), *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 13 (1938). Το τυπογραφεῖο του Σάρρου δεν παρήγαγε μεγάλο ἀριθμὸ βιβλίων οὔτε κι ο τυπογράφος εἶχε τόσες σχέσεις με τους λογίους της ἐποχῆς του ὅπως εἶχε η οἰκογένεια των Γλυκῆδων. Παρ' ὅλα αὐτά βλέπουμε να προλογίζει ἓνα βιβλίο του ο Ηλίας Μηνιάτης κι ἓνα ἄλλο να το ἐπιμελεῖται ο Μεθόδιος Ἀνθρακίτης. Τέλος, στο τυπογραφεῖο του Θεοδοσίου συντάχτηκαν συνήθως ἐκκλησιαστικά βιβλία.

βιβλίου²³¹, ενώ μόνο το τυπογραφείο των Γλυκήδων την περίοδο 1670 - 1820 τύπωσε το ένα τρίτο (32%) της συνολικής παραγωγής ελληνικού βιβλίου, ήτοι 1.246 από τα 3.900 βιβλία²³². Πρόκειται για βιβλία θεολογικά, γραμμένα από εξέχοντες ιεράρχες, εκδόσεις αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, γραμματικές, ιατρικά βιβλία, λεξικά, βιβλία ποίησης, βιβλία φυσικών επιστημών, εμπορικούς οδηγούς, οδηγούς ναυτιλλομένων για τα οποία εκατοντάδες λόγιοι εργάστηκαν²³³. Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθούμε και στη συμβολή του Ιταλού τυπογράφου Άλδου Μανούτιου, ο οποίος από το 1494 που ίδρυσε τυπογραφείο και μέχρι το θάνατό του το 1515²³⁴, διέσωσε πολλά αρχαία χειρόγραφα από τη φθορά και με τις καλαίσθητες εκτυπώσεις τους τα έκανε κτήμα σε μεγαλύτερο αριθμό αναγνωστών²³⁵.

Τα τυπογραφεία της Βενετίας κάλυπταν τέσσερις περίπου αιώνες ακατάπαυστης τυπογραφικής παραγωγής, αλλά ήδη από τον ΙΗ΄ αιώνα αυτή άρχισε να μειώνεται παράλληλα με τη μείωση της πολιτικής ισχύος της πόλης. Άλλα τυπογραφεία άρχισαν να δραστηριοποιούνται στις περιοχές των ημιαυτόνομων βορειοδυτικών περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των Κεντροευρωπαϊκών κρατών, καθότι πολλοί Έλληνες εμπορεύονταν μέσω των χερσαίων εμπορικών οδών προς τις περιοχές αυτές.

4.2. Η τυπογραφία στη Βιέννη

Μετά τη Βενετία το βάρος της ελληνικής τυπογραφίας μετατοπίστηκε προς τη Βιέννη, η οποία εξελίχτηκε στο πιο παραγωγικό κέντρο του ελληνικού βιβλίου²³⁶. Τους λόγους που συνέβη αυτό πρέπει να τους αναζητήσουμε πρώτα στο ότι τα πνευματικά

²³¹ Χ. Πατρινέλης, *Το ελληνικό βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία (1474-1820): Περιλήψεις φροντιστηριακών μαθημάτων*, Θεσσαλονίκη 1989, σ.18. Οι απόλυτοι αριθμοί είναι 2.260 τόμοι από τους 3.526 της συνολικής παραγωγής ελληνικών βιβλίων.

²³² Τα στοιχεία προκύπτουν από τον πίνακα που παραθέτει ο Γ. Βελουδής, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων*, ό.π., σ. 141.

²³³ Ν. Σκιαδάς, *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας*, ό.π., τόμ. Α΄, σ.41.

²³⁴ Π. Λάμπρου, *Περί της αρχής και προόδου της τυπογραφίας εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 19.

²³⁵ Ο Άλδος, ως τυπογράφος ήταν καινοτόμος. Αυτός εφηύρε τα Italics (πλάγια γράμματα) και το μικρόσχημο βιβλίο, το οποίο κρίθηκε πιο βολικό και συνάμα ήταν πιο φθινό. Η συμβολή του στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων κρίνεται σπουδαία, καθώς, όπως μας πληροφορεί ο Ν. Σκιαδάς, *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας*, ό.π., σ. 48-49, εκτύπωσε Αριστοτέλη, Αριστοφάνη, Θουκυδίδη, Σοφοκλή, Ηρόδοτο, Ξενοφώντα, Ηρωδιανό, Δημοσθένη, Πλούταρχο, Αισχίνη, Λυσία, Πλάτωνα, Πίνδαρο, Αθήναιο, Διοσκουρίδη, λεξικογράφους, όπως Ιούλιο Πολυδεύκη, Στέφανο Βυζάντιο, Ησύχιο, φιλοσόφους, αστρονόμους κλπ.

²³⁶ Ο Χ. Πατρινέλης, *Το ελληνικό βιβλίο*, ό.π., σ. 30, αναφέρει ότι συνολικά μεταξύ 1750 και 1820 εκδόθηκαν στα διάφορα τυπογραφεία της Βιέννης πάνω από 400 εκδόσεις ελληνικών βιβλίων, αν και η σημασία των εκδόσεων αυτών έγκειται όχι τόσο στην ποσότητα όσο στην ποιότητα και το νεωτερικό τους χαρακτήρα.

ρεύματα και ιδιαίτερα του Διαφωτισμού ήταν αισθητά έξω από την Ιταλία Έπειτα, στην αυστριακή πρωτεύουσα από τα μέσα του ΙΗ΄ αιώνα δραστηριοποιήθηκαν δύο ελληνικές κοινότητες, οι οποίες μπορούσαν να συμμετάσχουν με ποικίλους τρόπους σε πλείστους τομείς της ζωής της Αυτοκρατορίας, καθώς τους είχαν εκχωρηθεί προνόμια. Τέλος, το διάταγμα που εξέδωσε ο αυτοκράτορας Ιωσήφ Β΄, που επέτρεπε την ελεύθερη κυκλοφορία βιβλίων στα εδάφη της αυτοκρατορίας του, είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη ελληνικών εκδοτικών επιχειρήσεων με έντονη δραστηριότητα. Έτσι, τα τυπογραφεία της Βιέννης μετατράπηκαν σε μεγάλα κέντρα παραγωγής βιβλίου με προσανατολισμό κυρίως τα Βαλκάνια, την εποχή που αυτά άρχιζαν να διεκδικούν σιγά σιγά την ελευθερία τους από την τουρκική κατοχή.

Ο προστατευτισμός και το αυστηρά ελεγχόμενο σύστημα αδειοδότησης τυπογραφείων από τις αυστριακές αρχές δεν επέτρεπαν εύκολα την ίδρυση ανεξάρτητων ελληνικών τυπογραφείων, με αποτέλεσμα Βιεννέζοι τυπογράφοι, όπως ο J. Trattner, J. Baumeister, J. Kurzbock κ.ά., να επιχειρούν με τις εκδόσεις τους να πάρουν το εμπόριο των ελληνικών εκδόσεων στα χέρια τους²³⁷. Προς τα τέλη, όμως, του ΙΗ΄ αιώνα η παραγωγή του ελληνικού βιβλίου περνά σε ελληνικά χέρια με πρωταγωνιστές το Ζακυνθινό Γεώργιο Βεντότη²³⁸ και τους Σιατιστινούς αδερφούς Μαρκίδες Πούλιου. Στο τυπογραφείο του Βεντότη μεταξύ άλλων εκτυπώθηκαν η *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Μελετίου, Μητροπολίτη Αθηνών και εκλαϊκευμένα επιστημονικά συγγράμματα, όπως η *Περιγραφή τοῦ Παντός* του ιδίου. Οι αδερφοί Μαρκίδες Πούλιου, Γεώργιος και Πούλιος, ανέλαβαν το 1792 το τυπογραφείο του Baumeister. Το τυπογραφείο των Μαρκιδών Πούλιου έγινε το εκδοτικό όργανο του Ρήγα Βελεστινλή, που κοινοποίησε στους απανταχού Έλληνες τις ιδέες του οραματιστή επαναστάτη. Στις 31-12-1790 εξέδωσαν την πρώτη ελληνική σωζόμενη εφημερίδα με τον τίτλο *Εφημερίς*²³⁹, χαρίζοντας έτσι το όνομά της σε όλο τον έντυπο

²³⁷ Γ. Ματθιόπουλος, *Ανθολόγιο Ελληνικής Τυπογραφίας*, ό.π., σ.21.

²³⁸ Ο Γ. Λάιος τον αποκαλεί «πατέρα της Ελληνικής δημοσιογραφίας». Ο Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα*, ό.π., σ. 245, στ. 11150 κ.ε. αναφέρει για τον Βεντότη σχετικά: «...ταύτην τὴν τυπογραφίαν (σ.σ. τοῦ Βαουμαϊστέρου) ὕστερον ὁ βεντότης ἠγόρασε καὶ διὰ βασιλικοῦ προνομίου πρῶτος τῶν Ἑλλήνων συνέστησεν ἐκεῖ ἐλληνικὴν τυπογραφίαν ἐν ᾗ ἐτυπώθησαν διάφορα βιβλία εἰς τὴν γλῶσσαν μας οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ πρῶτος ἐχρημάτισεν εἰς τὸ γένος ἡμῶν ὁποῦ ἐξέδοτο ἐφημερίδας εἰς τὴν γλῶσσαν μας καὶ Καλενδάρια τοιαῦτα ὁποῦ οὐδέποτε εἶχε πρότερον τὸ γένος μας...».

²³⁹ Βλ. και Εικόνα 1 στο Παράρτημα Εικόνων.

τύπο²⁴⁰. Η *Έφημερίς* προσέφερε στο διάσπαρτο Ελληνισμό πλήθος ειδήσεων και πληροφοριών περί του πολιτισμικού και πολιτικού γίνεσθαι της Δύσης, ενώ συγχρόνως συνέβαλε στην καλύτερη οργάνωση του συστήματος των συνδρομητών για την προαγορά και διακίνηση των βιβλίων και των άλλων εντύπων. Από το 1792, χρονιά που το τυπογραφείο του Baumeister πέρασε στα χέρια τους, μέχρι το 1798, που αυτό έκλεισε ύστερα από την καταστολή του κινήματος του Ρήγα και την εκδίωξη από τους Αυστριακούς των εκδοτών ως συνεργατών του, οι αδερφοί Μαρκίδες Πούλιου τύπωσαν στο τυπογραφείο τους περίπου 30 τίτλους βιβλίων και συνέχισαν την εκτύπωση της *Έφημερίδος*²⁴¹.

Τέλος, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι στη Βιέννη πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες εκδόσεις όλων σχεδόν των έργων - έξι από τα επτά εκδοθέντα έργα - του Μιχαήλ Παπαγεωργίου²⁴²

4.3. Η τυπογραφία στη Βούδα και την Πέστη

Στην Ουγγαρία το πρώτο ελληνικό βιβλίο τυπώθηκε το 1713²⁴³ και από το 1787 και μέχρι το 1867 εκτυπώθηκαν περίπου ενενήντα ένα (91) βιβλία²⁴⁴. Τα έντεκα (11) απ' αυτά τυπώθηκαν σε επαρχιακά τυπογραφεία και τα ογδόντα (80) στη Βούδα και την Πέστη, αποδεικνύοντας ότι το πνευματικό κέντρο της Ουγγαρίας ήταν η πρωτεύουσά της²⁴⁵. Τα τυπογραφεία ανήκαν κατά κύριο λόγο σε Ούγγρους, ενώ η ύπαρξη ελληνικού τυπογραφείου αποδεικνύεται, κατά τον E. Horvath²⁴⁶, μόνο από το *Μέγα Αλφαβητάριον* του Μιχαήλ Παπαγεωργίου. Όσον αφορά στη θεματολογία τους,

²⁴⁰ Α. Κουμαριανού, Α. Δρούλια, E. Leyton, *Το ελληνικό βιβλίο*, ό.π., σσ. 296. Για τους αδερφούς Μαρκίδες Πούλιου και τη δράση τους, βλ. και Γ. Λάιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι*, ό.π., σσ. 89-97 και Εικόνα 1 στο Παράρτημα Εικόνων.

²⁴¹ Τ. Σκλαβενίτης, Κ. Στάικος, Β. Κρεμμυδάς, *Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης: Κατάλογος Έκθεσης*, Αθήνα 2000, σ. 132.

²⁴² Πρόκειται για τα:

1) *Εἴσοδος ῥαδία εἰς τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν*, Βιέννη 1767.

2) *Αλφαβητάριον Γερμανικόν*, Βιέννη 1768.

3) *Λεξικὸν Ῥωμαϊκογερμανικόν*, Βιέννη 1768.

4) *Το Μέγα Αλφαβητάριον*, Βιέννη 1771.

5) *Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς γερμανικῆς γλώσσης*, Βιέννη 1772.

6) *Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος τῶν ἀρχαρίων τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, Βιέννη 1783.

²⁴³ Πρόκειται για τη *Γραμματικὴ* του Ηπειρώτη Χρύσανθου Ζηταίου.

²⁴⁴ E. Horvath, *Magyar-görög Bibliografia - Ουγγροελληνική βιβλιογραφία*, Budapest 1940, σ. 23.

²⁴⁵ E. Horvath, *Magyar-görög Bibliografia*, ό.π., σσ. 30-31.

²⁴⁶ Ό.π., σ. 31.

πρόκειται για θρησκευτικά και σχολικά βιβλία, αλλά και ιστορικά εγκυκλοπαιδικά, επιστημονικά και λίγα λογοτεχνικά²⁴⁷. Η παραγωγή του βιβλίου στην Ουγγαρία δεν ήταν σημαντική σε αριθμό, συγκρινόμενη μάλιστα με τις εκδόσεις της Βενετίας ή της Βιέννης, ήταν όμως σημαντική η προσφορά της στον ελληνισμό της ελληνικής Διασποράς και στην αφύπνιση του κοινού απελευθερωτικού αισθήματος. Στην Πέστη τυπώθηκαν τρία βιβλία του Μιχαήλ Παπαγεωργίου και στη Βούδα ένα²⁴⁸.

²⁴⁷ E. Horvath, σσ. 25-26.

²⁴⁸ Πρόκειται για τα: *Αλφαβητάριον Μικρόν* (1778-α΄ έκδοση), *Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος των πρωτοπείρων τῆς γερμανικῆς γλώσσης* (1792-β΄ έκδοση) και το *Μέγα Αλφαβητάριον* (1778-γ΄ έκδοση, 1800-δ΄ έκδοση και 1879-η΄ έκδοση). Στη Βούδα τυπώθηκε μόνο το *Μέγα Αλφαβητάριον* στην ζ΄ και τελευταία έκδοσή του, το 1818.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

1. Γενικά

Η εμπειρία του Μιχαήλ Παπαγεωργίου ως δασκάλου, η παιδεία και οι γνώσεις που είχε αποκτήσει, λόγω των σπουδών και των συναναστροφών του με σπουδαίους λόγιους του εξωτερικού, του εξασφάλισαν τα εχέγγυα της συγγραφής των έργων του. Δεδομένης της μέχρι τώρα έλλειψης πλήρους καταλόγου ή σχετικής μονογραφίας, οι πληροφορίες μας για το συγγραφικό έργο του Μιχαήλ Παπαγεωργίου συγκλίνουν στο ότι από το συνολικό του έργο εκδόθηκαν οκτώ συγγράμματα, ενώ από τα υπόλοιπα κάποια έμειναν ανέκδοτα ή ημιτελή.

Το κοινό που απευθυνόταν ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου με τα έργα του ήταν οι νέοι, που έρχονταν σε πρώτη επαφή είτε με την ελληνική είτε με τη γερμανική γλώσσα. Όπως προκύπτει, από τα στοιχεία που έχουμε για σύνολο του έργου του, έγραφε με διττό σκοπό: Από τη μια για να καλύψει τις ανάγκες των ομογενών κι από την άλλη για να ανταλλάξει ιδέες με τους κύκλους των διανοούμενων της εποχής του και μάλιστα σε πολλά και ξεχωριστά επιστημονικά πεδία, κάτι που αυξάνει ακόμη παραπάνω την αξία των έργων του αλλά και φωτίζει την προσωπικότητά του. Εκτός από τα διδακτικά εγχειρίδια που εξέδωσε, έχει συνδράμει σε βιβλία άλλων συγγραφέων, είτε ως επιμελητής εκδόσεων, είτε προλογίζοντάς τα είτε γράφοντας σ' αυτά επιγράμματα και ηεροελεγεία. Από τις συχνές αναφορές του Ζαβίρα ότι διέθετε αρκετά χειρόγραφα του θείου του, μας κάνει να σκεφτούμε ότι ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου δυσκολευόταν να τα εκδώσει, μολονότι το επιθυμούσε και το επιδίωκε, καθώς οι πόροι ήταν λιγοστοί και ο θεσμός των συνδρομητών μόλις που είχε αρχίσει να κάνει την εμφάνισή του, ως πρακτική για την έκδοση βιβλίων. Έτσι, έργα θεολογικού περιεχομένου, φιλολογικού ενδιαφέροντος, λόγοι που εκφωνήθηκαν «ἐπ' ἄμβωνος», μεταφράσεις έργων από τα λατινικά, επιστολές κλπ, που αποτελούν ένα μεγάλο μέρος του συνολικού συγγραφικού του έργου, έμειναν ανέκδοτα. Τον κατάλογο των έργων του Μιχαήλ Παπαγεωργίου διασώζει ο Γ. Ζαβίρας²⁴⁹.

²⁴⁹ Οι Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σ. 462 και Κ. Σάθας, *Βιογραφίαι*, ό.π., σσ. 524-526 παραθέτουν κατάλογο των έργων του Μ. Παπαγεωργίου, από τον οποίο απουσιάζουν α) το

2. Εκδοθέντα έργα

2.1. Διδακτικά εγχειρίδια

Το συγγραφικό έργο του Μιχαήλ Παπαγεωργίου είναι επικεντρωμένο σε γλωσσικά εγχειρίδια κυρίως για την εκμάθηση της ελληνικής ή της γερμανικής γλώσσας. Τα πρώτα απευθύνονταν σε αυτούς που αποφάσιζαν να μάθουν τα βασικά περί γραφής κι ανάγνωσης και τα δεύτερα σε όσους αποφάσιζαν να εγκαταλείψουν την πατρίδα για να εγκατασταθούν και να εργαστούν ως έμποροι κυρίως στις ελληνικές παροικίες της Κεντρικής Ευρώπης, όπου κυρίαρχη γλώσσα ήταν η γερμανική. Ιδιαίτερα το δεύτερο εγχείρημα ήταν καινοτόμο, καθώς «τα εγχειρίδια στα ελληνικά για την εκμάθηση άλλων ομιλούμενων γλωσσών είναι σπανιότατα μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα και μόλις μετά το 1750 αρχίζουν να εκδίδονται γραμματικές, λεξικά, διάλογοι και πλήρεις μέθοδοι για την εκμάθηση των κυριότερων ομιλούμενων γλωσσών»²⁵⁰. Επιπροσθέτως, η επαφή που είχε με τα εκπαιδευτικά βιβλία του εξωτερικού ίσως του έδωσε την ιδέα της συγγραφής αντίστοιχων εγχειριδίων γραμμένα στα ελληνικά, καθώς αυτά απουσίαζαν από την ελληνική βιβλιοπαραγωγή.

Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου φαίνεται ότι ήταν θαυμαστής του παιδαγωγού Κομένιου και γνώριζε πολύ καλά τα έργα του, τα οποία ήταν διαδεδομένα στην Ευρώπη και είχαν διεισδύσει στα εκπαιδευτικά συστήματα πολλών χωρών, ιδιαίτερα της Ουγγαρίας²⁵¹. Θέλοντας ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου να ωφελήσει όσο το δυνατόν περισσότερο τους νέους που άρχιζαν να μαθαίνουν γράμματα, προσπάθησε να συντονιστεί με δοκιμασμένες παιδαγωγικές μεθόδους όπως αυτές που εισηγείται ο Κομένιος υιοθετώντας μάλιστα στα έργα του θεματολογία που συναντάμε και στο έργο του δεύτερου²⁵².

Αλφαβητάριον Γερμανικόν και β) το Λεξικόν Ρωμαιικογερμανικόν, έργα που αναφέρει ο Φ. Ηλιού, Προσθήκες Α', σσ.190-191, αρ. 151 και σσ. 194-197, αρ. 152 αντίστοιχα.

²⁵⁰ J. A. Caravolas, *Histoire de la didactique des langues au siècle des Lumières. Précis et anthologie thématique*, Montréal/Tübingen 2000, σ. 239.

²⁵¹ Βλ. και Seidler Andrea, «Η ανάδυση του λόγου περί εθνικής ταυτότητας στον ουγγρικό τύπο του 18ου αιώνα», Διασπορά - Δίκτυα Διαφωτισμός, *Τετράδια Εργασίας* 28 (2005) 36-37.

²⁵² Αναφερόμαστε στα έργα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, *Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπειρῶν ῥωμελιτῶν τῆς γερμανικῆς γλώσσης* καθώς και στο *Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος τῶν ἀρχαρίων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* στα οποία διακρίνουμε πολλές ομοιότητες τόσο στη μορφή όσο και στη θεματολογία τους με το έργο του Κομένιου *Januae Linguarum Reseratae Aureae Vestibulum*, ένα λεξικό για την εκμάθηση της λατινικής Το συγκεκριμένο έργο το χάρισε ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου στον ανιψιό του, Ζαβίρα, όπως βλέπουμε και στην Εικόνα 25 στο Παράρτημα Εικόνων.

Τα έργα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου που ακολουθούν τα παραθέτουμε με χρονολογική σειρά έκδοσης.

2.1.1. *Αλφαβητικὸν Βιβλιάριον*

Αλφαβητικὸν Βιβλιάριον/ Χάριν τῶν μαθησομένων νέων τὰς/ πρώτας ἀρχὰς καὶ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν/ ἱερῶν ἡμῶν Γραμμάτων. μεθοδι-/ κῶς συνετέθη μὲν/ παρὰ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ/ τοῦ Σιατιστέως/ Ἐτυπώθη δὲ, δι' ἐξόδων καὶ δαπάναις/ τοῦ ἐντιμοτάτου Ἀρχοντος τῶν Κο-/ τακίων, κυρίου/ ΡΑΔΟΥΛΑ ΧΑΤΖΗ ΒΟΥΛΗ/ τοῦ ἐκ τῆς πόλεως ΜΕΛΕΝΙΚΟΥ/ Ἐν τῇ ΒΙΕΝΝΗ τῆς Ἀουστρίας/ παρὰ τῷ Λεοπόλδῳ Καλιβόδῳ τῷ τῆς/ Ακαδημίας Τυπογράφῳ/ ἐν ἔτει 1766.

Την πληροφορία, για την ύπαρξη του του *Αλφαβητικοῦ Βιβλιαρίου* ως έργου που συγγράφηκε από τον Μιχαήλ Παπαγεωργίου και εκδόθηκε στη Βιέννη το 1766, μας τη διασώζει ο Φ. Ζυγούρης²⁵³. Το αλφαβητάριο αυτό δεν εντοπίστηκε, κατά την έρευνά μας, ούτε και βρέθηκε αναφορά του, όταν το αναζητήσαμε σε καταλόγους της ελληνικής βιβλιογραφίας του 18^{ου} αιώνα. Η πληροφορία του Ζυγούρη μάλλον επαληθεύεται μέσα από τις φωτογραφίες, που δημοσιεύονται σε άρθρο στο διαδίκτυο²⁵⁴, σχετικά με την εκπαίδευση στη Σιάτιστα κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα κάτι που μας κάνει να πιστεύουμε ότι το εν λόγω έργο αποτελεί το πρώτο έντυπο ελληνικό αλφαβητάριο, καθώς επίσης και το πρώτο από τα συγγράμματα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου. Ωστόσο, διατηρούμε μια μικρή επιφύλαξη, έως ότου μελετηθεί το θέμα διεξοδικά στο μέλλον.

Αν και δεν είχαμε κάποιο αντίτυπο στη διάθεσή μας, για να μελετήσουμε τη δομή και το περιεχόμενό του ούτε βρέθηκαν πληροφορίες στους σχετικούς βιβλιογραφικούς καταλόγους, από τις λίγες σελίδες που είναι δημοσιευμένες στο διαδίκτυο, φαίνεται ότι πρόκειται για την πρώτη αυτοτελή έκδοση έργου του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, που λάνθανε. Το *Αλφαβητικὸν Βιβλιάριον* αποτέλεσε τον προπομπό των υπόλοιπων βιβλίων του Μιχαήλ Παπαγεωργίου που αφορούσαν στην εκμάθηση της ελληνικής

²⁵³ Φ. Ζυγούρης, *Ιστορικά σημειώματα περί Σιατίστης*, ό.π., σ. 248. Εκεί αναφέρεται: «Στα 1766 εκδόθηκε το Αλφαβητάριο από τον Παπαγεωργίου με τον τίτλον ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΝ ΒΙΒΛΙΑΡΙΟΝ (...) εν ἔτει 1766».

²⁵⁴ Θεοδώρα Ζωγράφου-Βόρου «Στιγμές και εικόνες από την Εκπαίδευση στη Σιάτιστα και η ανέγερση και λειτουργία του Α΄ Δημοτικού Σχολείου της», διάλεξη που εκφωνήθηκε στη Σιάτιστα στις 11-11-2012 στα πλαίσια των εκδηλώσεων για τα εκατόχρονα του 1ου Δημοτικού Σχολείου Σιατίστης. Ανακτήθηκε από το διαδίκτυο http://www.siatistanews.gr/3obiblio/05_1o_Dimotiko_100_xronia/index.html (12-11-2014).

γλώσσας, καθώς παρουσιάζει ομοιότητες με μεταγενέστερα εκδοθέντα έργα του. Το γεγονός, ότι τα γράμματα (κεφαλαία και πεζά), οι συλλαβές, οι προσευχές που οφείλουν να γνωρίζουν οι μαθητές, καθώς και μια «Σύντομη χριστιανική διδασκαλία» που περιέχονται στο *Αλφαβητικὸν Βιβλιάριον* περιλαμβάνονται και στο *Μέγα Αλφαβητάριον*, που κυκλοφόρησε πέντε χρόνια αργότερα, το 1771. Επίσης, όχι μόνο η ύπαρξη κοινών λημμάτων αλλά και ο τρόπος παράθεσης αυτών σε δύο στήλες, στη μία εκ των οποίων βρίσκονται οι λέξεις οι «ελληνικές» (δηλ. αρχαιοελληνικές) και στη άλλη, τη διπλανή οι αντίστοιχες «άπλαϊ» (της ομιλούμενης ελληνικής) είναι μια πρακτική που εκτός από το *Αλφαβητικὸν Βιβλιάριον* τη συναντούμε και στο *Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος τῶν ἀρχαρίων τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*.

2.1.2. *Εἴσοδος ραδία εἰς τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν*

Εἴσοδος ραδία εἰς τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν ἦτοι, Βιβλίον ὠφελιμώτατον, διὰ ἕναν ὁποῦ ποθεῖ, εὐκόλως διὰ νὰ μάθῃ τὴν Γερμανικὴν Γλῶσσαν, ὡσὰν ὁποῦ περιέχει τὸ Γερμανικὸν Αλφαβητάριον, τὸ Πρόθυρον Ταύτης, καὶ τινὰς ἀναγκαίους διαλόγους. Χάριν τῆς τῶν ἀρχαρίων τῆς Γλῶσσης ταύτης ὠφελείας, ἐρανισθέντα τε, καὶ μεταφρασθέντα εἰς τὴν ἀπλὴν ἡμῶν Διάλεκτον, παρὰ τοῦ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου τοῦ Σιατιστέως. Ἐτυπώθησαν δι' ἐξόδων, καὶ φιλοτίμου δαπάνης, τοῦ τιμιωτάτου, καὶ χαριεστάτου ἐν πραγματευταῖς, κυρίου, κυρίου Θεοδώρου Δούκα Λαζάρου Τοῦ ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως Σιατίστης. Ἐν ἔτει 1767. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας. Παρὰ τῷ Λεοπόλδῳ Καλιβόδᾳ τῷ τῆς Ακαδημίας Τυπογράφῳ²⁵⁵.

²⁵⁵ Ε. Legrand, *Bibliographie hellénique*, Τόμ II, ὁ.π., σ. 64, αρ. 658 (ο οποίος αναφέρει ότι αντίτυπο βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολῆς στη Σμύρνη), Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, ὁ.π., σ. 344, αρ. 4615 (αναφέρει ότι αντίγραφα βρίσκονται και στη Μονὴ της Μεγίστης Λαύρας στο Ἅγιο ὄρος), Φ. Ηλιοῦ, *Προσθήκες*, Α', ὁ.π., σ.191, αρ. 151. Βλ. και Εικόνα 3 στο Παράρτημα Εικόνων.

Ο Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ὁ.π., σ. 462, σε ἀντίθεση με τους προαναφερθέντες, ἀναφέρει, λανθασμένα κατὰ τὴ γνώμη μας, ὡς ἔτος ἐκδόσεως τὸ 1764 ἀντὶ τοῦ ἔτους 1767. Ἀν πρόκειται γιὰ ἀνακρίβεια καὶ δὲν παρεισέφρυνε τυπογραφικὸ λάθος, τότε ὑπάρχει διαφορὰ τριῶν (3) χρόνων μεταξύ τοῦ χρόνου ἐκδόσεως, που ἀναφέρει ὁ Ζαβίρας καὶ αὐτοῦ που ἀναγράφεται στὸ ἐντυπο. Ἀν λάβει ὠστόσο κανεὶς ὑπόψη τὸ χρόνο, που ὁποσδήποτε μεσολαβοῦσε ἀπὸ τὴ στιγμή που ὁ συγγραφεὺς δίνει τὸ χειρόγραφο στὸν ἐκδότη, τότε ἴσως ὁ Ζαβίρας νὰ ἐννοεῖ τὸ χρόνο που ὁ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου παρέδωσε τὸ ἔργο του πρὸς ἐκδόση. Διαφορετικά, εἶναι ἀπορίας ἄξια ἡ ἀνακρίβεια αὐτή καὶ μὴ ἀναμενόμενη γιὰ ἕναν ἄνθρωπο τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐκδόσεων, ὅπως ἦταν ὁ Γ. Ζαβίρας. Εἰς ἄλλου, ὁ Μ. Παπαγεωργίου στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου τοῦ *Αλφαβητάριον Γερμανικόν*, που ἐκδόθηκε τὸ 1768 ἀναφέρει: «Ὁ λόγος ὁποῦ μὲ ἐκίνησε καὶ φέτο διὰ νὰ ἐκδώσω εἰς φῶς, τὸ προεκδοθὲν Αλφαβητάριον εἶναι οὗτος. Ἐγὼ ἀφ' οὗ πέρυσιν (σ.σ. ἀρα τὸ 1767) τόποις ἐξέδωκα τὸ ὀνομαζόμενον Βιβλίον Εἰς ὉΔΟΣ ΠΑΔΙ' Α εἰς τὴν Γερμανικὴν Γλῶσσαν...».

Το σύγγραμμα *Εἷσοδος ῥαδία εἰς τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν* αποτέλεσε το πρώτο χρονολογικά τυπωμένο έργο και το πρώτο από τα βιβλία του Μιχαήλ Παπαγεωργίου που συνέβαλαν στη γερμανομάθεια. Είχε διαπιστώσει νωρίς, ότι η ελληνική γλώσσα παραχωρούσε τη θέση της, ως καθομιλουμένη ανάμεσα στους Έλληνες της διασποράς, στη γλώσσα του τόπου υποδοχής, ιδιαίτερα όσο η επαγγελματική δραστηριοποίηση των παροίκων προσανατολιζόταν στην εσωτερική αγορά της παροικίας²⁵⁶. Γνωρίζοντας, δε, από πρώτο χέρι τη δυσκολία που προέκυπτε από την έλλειψη σχετικών εγχειριδίων και έχοντας την εμπειρία του δασκάλου, προσπάθησε να συμβάλει σημαντικά στη βελτίωση της επικοινωνίας άρα και της καθημερινότητας των Ελλήνων μεταναστών σε ένα ξένο περιβάλλον. Έτσι, εξέδωσε αυτό το «εισαγωγικό» βιβλίο, όπως λέει κι ο τίτλος του, αυτό που θα ονομάζαμε σήμερα «μέθοδο διδασκαλίας» των γερμανικών, γραμμένη στα ελληνικά, για να μπορέσει ο αναγνώστης να μάθει εύκολα τη γερμανική γλώσσα. Για να το πετύχει αυτό, πρόταξε το γερμανικό αλφαβητάριο και στη συνέχεια παρέθεσε μεταφρασμένους εκείνους τους διαλόγους που θεωρούσε άκρως απαραίτητους για την αποκατάσταση της επικοινωνίας των αποδήμων. Κρίνοντας από την πλευρά της ελληνικής γλώσσας το σύγγραμμα *Εἷσοδος ῥαδία εἰς τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν*, θεωρούμε ότι αποτελεί ένα καινοτόμο και εύχρηστο εγχειρίδιο, που βοήθησε πολύ τους Έλληνες αποδήμους²⁵⁷.

Το *Εἷσοδος ῥαδία εἰς τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν* είναι το μοναδικό ελληνικό βιβλίο που τυπώθηκε στο τυπογραφείο του Kaliwoda²⁵⁸, το οποίο ήταν ένα από τα πιο ξακουστά τυπογραφεία της εποχής.

²⁵⁶ Βλ. και σχετικά της Όλγας Κατσιαρδή - Hering: «Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς “θεραπεία” της πολυγλωσσίας», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, σσ. 153- 176.

²⁵⁷ Για τη συνολική αποτίμηση του συγκεκριμένου έργου εκφράζουμε επιφύλαξη, καθώς η έλλειψη γνώσης της γερμανικής γλώσσας από μέρους μας, δεν μας επιτρέπει να εκφέρουμε εμπεριστατωμένη άποψη.

²⁵⁸ Όπως μας πληροφορεί ο Κ. Σ τ ά ι κ ο ς, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη*, ό.π., σ. 24, ο Johann Leopold Kaliwoda (1705-1781) δραστηριοποιήθηκε ως τυπογράφος τα έτη 1734-1775. Το 1734 είχε ανακηρυχθεί πανεπιστημιακός τυπογράφος και το 1738 είχε λάβει τον τίτλο του αυτοκρατορικού τυπογράφου. Τα τυπογραφικά στοιχεία, που κατασκευάζονταν στο χυτήριο που είχε εγκαταστήσει ο ίδιος το 1750, όχι μόνο τροφοδοτούσαν όλα τα τυπογραφεία της Βιέννης και της Ευρώπης αλλά θεωρήθηκαν τα κομψότερα που είχαν χυθεί ποτέ στην Ευρώπη. Ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου είναι ο μόνος Έλληνας που εκτύπωσε στο τυπογραφείο του Johann Leopold Kaliwoda.

2.1.3. *Αλφαβητάριον Γερμανικόν*

*Αλφαβητάριον Γερμανικόν. χρήσιμον πολλά, εἰς ἕναν ὁποῦ ποθεῖ εὐκόλα διὰ τὰ μάθη τῶν Γερμανικῶν Γραμμάτων τὴν ἀνάγνωσιν. συντεθὲν, καὶ τύποις ἐκ δευτέρου ἐκδοθὲν, παρὰ τοῦ Μιχαήλ παπᾶ Γεωργίου τοῦ Σιατιστέως 1768. Ἐν τῇ Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, παρὰ τῇ Σουλτζίανῃ Τυπογραφίᾳ*²⁵⁹.

Το *Αλφαβητάριον Γερμανικόν* και το *Λεξικὸν Ρωμαιικογερμανικόν*, ἐνὸς ἐκδόθησαν ὡς αὐτοτελὴ ἔργα, δὲν προορίζονταν ἀρχικὰ γιὰ αὐτοτελὴ. Καὶ τὰ δύο ἀποτελοῦσαν μέρη τῆς *Γερμανικῆς Γραμματικῆς* στὴν ομιλούμενη ἐλληνικὴ, σύγγραμμα ποὺ ὁ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου ολοκλήρωσε μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ πρώτου ἔργου του, ἀλλὰ ἐλλείπει ἰδίων πόρων ἀναζήτησε συνδρομητές, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐκδώσει.²⁶⁰ Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς συνδρομητῶν, ποὺ ἐκδήλωσε ἐνδιαφέρον, δὲν ἐπέτρεψε, τελικὰ, τὴν ἐκδόσὶ τῆς, ἀλλὰ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὅχι μόνον δὲν πτόησε τὸν Παπαγεωργίου, ἀλλὰ ἕνα χρόνον μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ πρώτου τοῦ βιβλίου (1767) ἀποφάσισε νὰ ἐκδώσει στὴ Βιέννη χωριστὰ τὰ δύο σημαντικότερα μέρη τῆς ἀνέκδοτης *Γραμματικῆς*: τὸ ἀλφαβητάριο, με τὸν τίτλο *Αλφαβητάριον Γερμανικόν* (Βιέννη, 1768) καὶ τὸ λεξικὸ τῆς με τὸν τίτλο *Λεξικὸν Ρωμαιικογερμανικόν* (Βιέννη 1768).

Τὸ *Αλφαβητάριον Γερμανικόν*²⁶¹, ἕνα σύγγραμμα 20 μόλις σελίδων σχήματος 8^{ου} ἀπευθυνόταν σὲ ὅσους ἐρχονταν σὲ ἐπαφὴ πρώτη φορὰ με τὴ γερμανικὴ γλῶσσα. Κατὰ τὴν ὁμολογία τοῦ συγγραφέα στὴν προλογικὴ ἐπιστολὴ με τίτλο «Τῷ εὐγνώμονι ἀναγνώστῃ»²⁶², ἡ ἐκδόσὶ τῆς εἶχε σκοπὸ νὰ καλύψει ἕνα κενὸ ποὺ διαπίστωσε, ὅταν πλέον εἶχε ολοκληρώσει τὴ συγγραφὴ τῆς - ἀνέκδοτης - *Γερμανικῆς Γραμματικῆς*, ὅτι αὐτὴ περιείχε γερμανικὲς λέξεις, χωρὶς φωνολογικὴ μεταγραφὴ στα ἐλληνικά. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ τὴν καθιστοῦσε προσβάσιμη μόνον σὲ ὅσους γνώριζαν νὰ διαβάζουν

²⁵⁹ Φ. Ηλιοῦ, *Προσθήκες*, Α', ὁ.π., σσ. 190-194, ἀρ. 151, ὁ ὁποῖος σημειώνει πὺς δὲν γνωρίζει πρῶτη, αὐτόνομη, ἐκδοσὴ τοῦ Γερμανικοῦ Ἀλφαβηταρίου καὶ πὺς τὸ *Εἴσοδος ραδία...* ποὺ δημοσίευσε ὁ Παπαγεωργίου τὴν προηγούμενη χρονία περιείχε καὶ Γερμανικὸ Ἀλφάβητο. Πρβλ. καὶ: Γ. Λαδὰς – Α. Χατζηδήμος, *Ελληνικὴ βιβλιογραφία: Συμβολὴ στο δέκατο ὄγδοον αἰῶνα: Προσθήκες διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις στὴν Ελληνικὴ βιβλιογραφία τῶν Émile Legrand, Louis Petit καὶ Hubert Pernot*, Τόμος Β', Αθήνα 1976, σ. 84, ἀρ. 454, καθὼς καὶ Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνικὴ βιβλιογραφία* (1466ci-1800), σ. 344, ἀρ. 4612. Βλ. καὶ Εἰκόνα 4 στο Παράρτημα Εἰκόνων.

²⁶⁰ Τὴν ὑπαρξὴ τῆς *Γερμανικῆς Γραμματικῆς* μαρτυρεῖ κι ὁ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ὁ.π., σ. 463, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι κατεῖχε τὸ χειρόγραφο καθὼς στὸν ἀριθμὸ 9 τῆς ἀρίθμησης τῶν ἔργων τοῦ Μιχαήλ Παπαγεωργίου ἀναφέρει σχετικὰ: «Γραμματικὴν γερμανικὴν πληρεστάτην. σώζεται παρ' ἡμῖν χειρόγραφος».

²⁶¹ Φ. Ηλιοῦ, *Προσθήκες*, Α', ὁ.π., σ. 191.

²⁶² Μ. Παπαγεωργίου, *Αλφαβητάριον Γερμανικόν*, σ.3.

γερμανικά. Θέλοντας, λοιπόν, να διευρύνει το κοινό, το οποίο θα ωφελούνταν από το βιβλίο, συνέγραψε το *Αλφαβητάριον Γερμανικόν*, ώστε οι αναγνώστες του, ακόμα κι αν δεν είχαν έρθει πιο πριν σε επαφή με τη γερμανική γλώσσα θα είχαν πλέον την ευκαιρία με αυτόνομη μελέτη να διακρίνουν τα γράμματα, να τα αντιστοιχίσουν με κάποιο φώνημα κι επομένως να μάθουν να διαβάζουν τα γερμανικά. Βέβαια, το ότι δεν εκδόθηκε η *Γερμανική Γραμματική* δε μειώνει την αξία του *Αλφαβηταρίου Γερμανικοῦ*, καθότι δε θίγεται η αυτονομία του έργου.

Η καινοτομία του *Γερμανικοῦ Αλφαβηταρίου* συνίστατο στο ότι δε χρειαζόταν η καθοδήγηση δασκάλου, μιας και ήταν κατάλληλο για αυτόνομη μελέτη, αποδεικνύοντας ότι ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου εμπιστεύτηκε την αξία της μεθόδου της αυτοδιδασκαλίας, που μόλις έξι χρόνια πριν (1762) εκθείαζε ο Jean-Jacques Rousseau στο μνημειώδες έργο του *Αιμίλιος ή Περί αγωγής*.

2.1.4. Λεξικὸν Ρωμαιϊκογερμανικὸν

*Λεξικὸν Ρωμαιϊκογερμανικὸν Χάριν τῶν ἀρχαρίων τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης, ἐρανισθὲν μὲν, παρὰ τοῦ Μιχαήλ παπᾶ Γεωργίου τοῦ Σιατιστέως, ἐτυπώθη δὲ δι' ἐξόδων, καὶ φιλοτίμου δαπάνης, τοῦ τιμιωτάτου, καὶ χρησιμωτάτου ἐν πραγματευταῖς κυρίου, κυρίου, Στατήρη Δήμου Σκιάκου, τοῦ ἐκ πόλεως Τζιαρίτζιανης, ἐν ἔτει 1768. Ἐν τῇ Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, παρὰ τῇ Σουλτζινιανῇ Τυπογραφίᾳ.*²⁶³

Το *Λεξικὸν Ρωμαιϊκογερμανικὸν* ήταν το δεύτερο τμήμα, που όπως προαναφέρθηκε, συμπεριλαμβανόταν στην ολοκληρωμένη, πλην όμως ανέκδοτη, *Γερμανική Γραμματική*. Πρόκειται για ένα ελληνογερμανικό λεξικό 90 σελίδων σχήματος 8^{ου}²⁶⁴, στο οποίο περιέχονται δύο χιλιάδες εκατὸν εἴκοσι λέξεις, τις οποίες μάλιστα ο συγγραφέας προτρέπει τον αναγνώστη να τις μάθει απ' έξω, ώστε να προοδεύσει²⁶⁵. Η κάθε λέξη, εκτός από τη γερμανική της γραφή, παρατίθεται και με τη

²⁶³ Φ. Ηλιοῦ, *Προσθήκες, Α'*, ὁ.π., σσ. 194-197, αρ. 152, όπου μας πληροφορεῖ ότι αντίγραφο βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της Ελληνικῆς Κοινότητος της Τεργέστης (ακατάταχτο). Επίσης, δημοσιεύεται ολόκληρη η προλογικὴ ἐπιστολή του συγγραφέα πρὸς τον αναγνώστη. Πρβλ. και: Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, ὁ.π., σ. 344, αρ. 4616, καθώς και Γ. Λαδάς – Α. Χατζηδήμος, *Ελληνική βιβλιογραφία: Συμβολὴ στο δέκατο ὀγδοὸ αἰῶνα*, Τόμος Β', ὁ.π., σ. 85, αρ. 456. Βλ. και Εικόνα 5 στο Παράρτημα Εικόνων.

²⁶⁴ Φ. Ηλιοῦ, *Προσθήκες, Α'*, ὁ.π., σ. 194.

²⁶⁵ Μ. Παπαγεωργίου, *Λεξικὸν Ρωμαιϊκογερμανικὸν*, σ. 2, «...τοῦτο δὲν περιέχει μυριάδας Λέξεις, ὅπου καθ' ὑπόθεσιν νὰ μὴν ἴμπορεῖ ὁ μαθητὴς εὐκολὰ διὰ νὰ εὔρη τὰ σημανόμενα, ἀλλὰ δύο χιλιάδας καὶ ἑκατὸν εἴκοσι, ὅπου ὁ ἐπιμελὴς μαθητὴς, εἰς ὀλίγου καιροῦ διάστημα, ἴμπορεῖ καὶ ἀπ' ἑξὼ νὰ τὰς μάθῃ, ἐὰν θέλῃ νὰ εὐδοκιμήσῃ εἰς τὴν Γερμανικὴν Γλῶσσαν».

φωνολογική μεταγραφή της στα ελληνικά, ώστε να μπορεί να την προφέρει σωστά ο αναγνώστης²⁶⁶ και αμέσως μετά παρατίθεται η μετάφρασή της στα ελληνικά.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ενώ τα ρήματα είναι ταξινομημένα με αλφαβητική σειρά τα ουσιαστικά και επίθετα βρίσκονται κατανεμημένα σε θεματικά κεφάλαια.

2.1.5. *Τὸ Μέγα Ἀλφαβητάριον*

Τὸ Μέγα Ἀλφαβητάριον εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Βιέννη το 1771 στο τυπογραφείο του Κουρτζβέκ κι αποτελεί έργο σταθμό στην ιστορία των διδακτικών βιβλίων, καθώς πρόκειται για το πρώτο έντυπο ελληνικό αλφαβητάριο²⁶⁷. Γράφτηκε αρχικά για να καλύψει τα κενά του ελληνισμού²⁶⁸, αφού δεν υπήρχε μέχρι τότε έντυπο βασικό εγχειρίδιο για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, έλλειψη που εντόπισε νωρίς ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου. «Ὡς έμπειρος δάσκαλος γνώριζε ότι το πρώτο σκαλοπάτι των ελληνικών μαθημάτων παραμένει πάντα η εκμάθηση της αλφαβήτου και ως γιος ιερέα ταύτιζε το περιεχόμενο της παιδείας με την κατά Χριστόν αγωγή των παιδιών»²⁶⁹, γι' αυτό στο σύγγραμμα, εκτός από τα γράμματα και τις συλλαβές, περιλαμβάνονται προσευχές και στοιχεία κατήχησης. Το *Μέγα Ἀλφαβητάριον* διαδόθηκε γρήγορα και στις ελληνικές παροικίες και τις περιοχές της υποδουλωμένης Ελλάδας, γεγονός που αποδεικνύεται από την αυξημένη ζήτησή του και τις πολλές επανεκδόσεις του. Η κυκλοφορία, δε, της κάθε έκδοσης υπερέβαινε τον αριθμό των χιλίων αντιτύπων, που ήταν ο μέσος όρος για κάθε βιβλίο²⁷⁰.

²⁶⁶ Ο Μ. Παπαγεωργίου, *Λεξικὸν Ρωμαικογερμανικόν*, στον πρόλογο σημειώνει ότι το βιβλίο περιέχει «...ἐν πρώτοις τὰς Γερμανικὰς Λέξεις, καὶ μετὰ τὰ ψηφία τῆς Διαλέκτου μας γεγραμμένας, καὶ μετὰ τὰ Γερμανικὰ Γράμματα τὰς αὐτὰς, διὰ τὰ γένη τὸ Βιβλίδιον τοῦτο χρήσιμον, τόσον εἰς ἐκείνους ὅπου ἰξεύρουσι τὰ ἀναγιγνώσκουσι τὴν Γερμανικὴν Γλῶσσαν, καὶ μετὰ Γερμανικὰ ψηφία. ὁπόσον καὶ εἰς ἐκείνους ὅπου δὲν τὴν ἰξεύρουσι, τὰ τοὺς ἀναπληροῦ τὴν χρεῖαν, διὰ μέσου τῶν Γραμμάτων τῆς Γλῶσσης μας».

²⁶⁷ Ο Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις του Γένους*, ό.π., σ. 16, παρατηρεῖ: «Ἀπό τοῦ Ἀλφαβηταρίου ἀρχόμενοι τῆς ἀφηγήσεως εἶδωμεν ἄνω ὅτι κατὰ τὸν ΙΗ΄ αἰῶνα ἐστεροῦντο τοῦτου οἱ μαθηταί, ἢ τουλάχιστον τὸ περιελθὼν εἰς γνῶσιν μου ἐστὶ χειρόγραφον, ἴσως δὲ πρῶτον ἐτυπώθη τῷ 1771 ἐν Βιέννῃ τὸ Μέγα Ἀλφαβητάριον τοῦ Μιχαήλ Παπαγεωργίου».

²⁶⁸ Β. Καρδάσης, «Η εκπαίδευση στη διασπορά», *Ιστορία της Νεοελληνικῆς Διασποράς, Έρευνα και Διδασκαλία*, τόμος Β΄, σ. 89.

²⁶⁹ Ν. Ψημμένος, «Η αρχαιογνωσία του Μιχαήλ Παπαγεωργίου», *Εφημερίς*, 317 (2013) 4.

²⁷⁰ Ο Φ. Ηλιού, *Προσθήκες, Α΄*, ό.π., σσ. 193-194, αρ. 151, υποσημείωση 3, αναφέρει: «Ἄλλο ἓνα βιβλίο του Μ. Παπαγεωργίου, τὸ Μέγα Ἀλφαβητάριον τυπώνεται σε ἀριθμὸ ἐντύπων που ξεπερνᾷ ἀρκετὰ τὸ γνωστὸ μέσο ὅρο των 1.000 ἀντιτύπων που, ὅπως ἔδειξε ὁ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστ. Νεοελλ. Λογοτεχνίας*, Αθ.1968⁴, 118 ἀποτελεῖ τὸ κανονικὸ τράβηγμα του ελληνικοῦ βιβλίου στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Στον πρόλογό του στην τρίτη έκδοση του Μεγάλου Ἀλφαβηταρίου (Πέστα, 1800, σ. 3) ὁ Κ. Γεωργιάδης – Κούτζικος μας πληροφορεῖ ὅτι οἱ δυο πρώτες ἐκδόσεις (ἴσως μάλιστα να μιλά μόνο για τὴ δεύτερη: ἡ διατύπωση δὲν εἶναι καθαρὴ) τυπώθηκαν “εἰς πολλὰς χιλιάδας”. Ἀν μάλιστα λάβει

Ο όρος «Αλφαβητάριο» επικράτησε για τα βιβλία της πρώτης σχολικής βαθμίδας παράλληλα προς άλλες ονομασίες αυτών, όπως *παιδαγωγία*, *παιδαγωγός των νέων*, *παιδομαθία*, *παιδοδηγία*, κλπ²⁷¹. Το βιβλίο αυτό, αποτελεί μορφικό και μεθοδολογικό πρότυπο για μια ολόκληρη σειρά αλφαβηταρίων και πρωτο-σχολικών βιβλίων που θα εκδίδονται για πολλά χρόνια²⁷².

Εκδόσεις του Μεγάλου Άλφαβηταρίου:

1. *ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΑΛΦΑΒΗΤΑΡΙΟΝ./ Έν ᾧ περιέχονται τὰ Εἰκοσιτέσ/σαρα Γράμματα διαφόρως γεγραμμένα. αἱ/ Συλλαβαί. αἱ συντείνουσαι πρὸς τὴν ὀρθὴν ἀνάγνω/σιν Προσφθιαι·ή ἀνήκουσα τοῖς παισὶ Προσευχή· τὰ/ ἀναγκαῖα πρὸς Σωτηρίαν· ὁ Πίναξ τῶν Λογαριασ/μῶν τῶν Ἑλληνικῶν ψηφίων· ὁ Πυθαγορικὸς Πίναξ/ καὶ τελευταῖον αἱ κατὰ συντομίαν γεγραμμέναι/ Συλλαβαί. ἐρανισθέντα*²⁷³ *παρὰ/ Μιχαὴλ παπᾶ Γεωργίου/ τοῦ Σιατιστέως./ Τύποις δὲ ἐκδοθέντα, προτροπῇ καὶ δαπάνῃ*²⁷⁴ *τοῦ ἐκλαμπροτάτου, καὶ εὐγενεστάτου Ἀρχοντος/ Κυρίου, Κυρίου,/ ΚΩΝΣΤ. ΑΛΕΞΑΝΔ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ/ τοῦ ΓΑΪΟΥ./ τοῦ παναγίου, καὶ ζωοδόχου τάφου τῆς Ἱερουσαλὴμ Ἰππέως./ Τῆς Κραταιοτάτης, καὶ γαληνοτάτης, Αὐτοκράτορος/ τῶν Ῥωμαίων, τῆς τε Οὐγγαρίας, καὶ Βοχεμίας Βασι/λίσης, τῆς Αὐστριακῆς Βουλῆς Συμβούλου./ Ἐν ΒΙΕΝΝΗ τῆς Αὐστρίας./ Παρὰ Ἰωσήφ τοῦ Κουρτζβέκ, τῷ Αὐτοκρατο/ρικῷ καὶ Βασιλικῷ Ἀνατολικῷ τε, καὶ Ἰλλυρικῷ/ Τυπογράφῳ./ ἐν ἔτει αἴσσο*²⁷⁵.

Το βιβλίο είναι μεγέθους 8^{ου} με 38 φύλλα μη αριθμημένα, διηρημένα σε 5 τετράδια των 8 φύλλων. Το τελευταίο τετράδιο έχει 6 φύλλα. Οι αριθμοί των

κανείς υπόψη το μέσο αριθμό των αντιτύπων της κάθε έκδοσης, εύκολα υπολογίζει και το μέσο όρο των τυπωθέντων αντιτύπων.

²⁷¹ Ε. Κεφαλληναίου, *Νεοελληνικά αλφαβητάρια (1771-1981)*, Αθήνα 1995, σ. 13.

²⁷² Π. Μπερεδήμας, «Η εικόνα του “Πατρός” στην εικονογράφηση των Αλφαβηταρίων της Τουρκοκρατίας. Ο Πόλεμος των εκκλησιών, η εικονογράφηση των βιβλίων, οι “χάρτινες εικόνες” της Διασποράς και οι δημιουργοί τους», *Εικαστική Παιδεία*, 23 (2007) 32. Με την άποψη αυτή ταυτίζεται και η Ε. Κεφαλληναίου, *Νεοελληνικά αλφαβητάρια*, ό.π., σ. 24, όταν αναφέρει: «Το ίδιο ακριβώς παράδειγμα του αλφαβηταρίου του Παπαγεωργίου μας δίνουν και άλλα αλφαβητάρια, όπως π.χ. του Πολυζώη, Κοντού, του Πατριαρχείου κ.λ.π».

²⁷³ Δε διευκρινίζεται, αν «ανθολόγησε», «σταχυολόγησε» από συγκεκριμένα, προϋπάρχοντα αντίστοιχα ελληνικά συγγράμματα ή συνέθεσε το δικό του με βάση αντίστοιχα γερμανικά, κάνοντας τις κατάλληλες προσαρμογές.

²⁷⁴ Η προτροπή του «Κυρίου, Κωνστ. Αλεξάνδ. Φιλίππιδου» δε γίνεται σαφές τι αφορά: προτροπή προς συγγραφή ή προτροπή προς έκδοση. Το γεγονός ότι ο ίδιος «δαπάνησε», μάλλον συνηγορεί προς το δεύτερο, την έκδοση. Άλλωστε, από την εμπειρία του ως μαθητή και τώρα ως δασκάλου των ελληνοπαίδων της διασποράς και μάλιστα σε ένα συγκριτικά πολύ καλύτερο μορφωτικό περιβάλλον από αυτό της πατρίδας του, δεν μπορεί παρά να είχε ο ίδιος γνώση περί του θέματος.

²⁷⁵ Ε. Legrand, *Bibliographie hellénique*, ό.π., Τόμ II, σ. 145, αρ. 750, όπου αναφέρεται αντίτυπο του Μεγάλου Αλφαβηταρίου στη βιβλιοθήκη της Ελληνικής Κοινότητας της Τεργέστης. Πρβλ και Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, ό.π., σ. 344, αρ. 4617.

τετραδίων είναι από το Α ως το Ε. Το κείμενο είναι μέσα σε πλαίσιο. Ο τίτλος φαίνεται και στις δυο πρώτες σελίδες. Στο 1ο φύλλο έχει λευκή τη δεξιά (recto) σελίδα και στην αριστερή (verso) έχει ξυλογραφία της Αγίας Τριάδας, όπου κυκλικά αναπτύσσεται η φράση «ΕΙΣ ΘΕΟΣ-Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ-ΤΩΝ ΟΛΩΝ»²⁷⁶. Το 2ο φύλλο είναι κενό. Τα επόμενα τρία φύλλα περιέχουν την αφιερωματική επιστολή του συγγραφέα με τίτλο «Τῷ εὐγνώμονι ἀναγνώστη»²⁷⁷ (3^οr-5^οr), η οποία εμπεριέχει και την αναλυτική παρουσίαση των ενοτήτων του βιβλίου, καθώς δεν υπάρχει πίνακας περιεχομένων. Εδώ πληροφορούμαστε ότι η «εἵδηση» για την έκδοση του *Μεγάλου Ἀλφαβηταρίου* είχε προηγηθεί προ πολλών χρόνων²⁷⁸.

2. ΤΟ ΜΕΓΑ ΑΛΦΑΒΗΤΑΡΙΟΝ. Ἐν ᾧ περιέχονται τὰ Εἰκοσιτέσσαρα Γράμματα διαφόρως γεγραμμένα. αἱ Συλλαβαί·αἱ συντείνουσαι πρὸς ὀρθὴν ἀνάγνωσιν Προσφῶδιαι·ἡ ἀνήκουσα τοῖς παισὶ Προσευχή· τὰ ἀναγκαῖα πρὸς Σωτηρίαν· ὁ Πίναξ τῶν Λογαριασμῶν τῶν Ἑλληνικῶν ψηφίων· ὁ Πυθαγορικὸς Πίναξ καὶ τελευταῖον αἱ κατὰ συντομίαν γεγραμμέναι Συλλαβαί. Νῦν πρῶτον Τυπωθεῖσα ἐπὶ τῆς Θεοσηρῖκου Ἡγεμονίας τοῦ Υψηλοτάτου ἡμῶν Αὐθέντου καὶ Ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΡΑΤΖΑ ΒΟΕΒΟΔΑ. Ἀρχιερατεύοντος τοῦ Πανιερωτάτου Ἀγίου Οὐγγροβλαχίας ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Ἐν τῇ Νέᾳ Τυπογραφίᾳ ἐν Βουκουρεστίῳ Παρά Νικολάῳ καὶ Ἰωάννῃ Λαζάρου. Ἐτει 1783. Μαρτίου 1²⁷⁹.

Η έκδοση αυτή είναι η μοναδική από τα βιβλία του Μιχαήλ Παπαγεωργίου που πραγματοποιήθηκε στο Βουκουρέστι της Ρουμανίας. Στο οπισθόφυλλο του τίτλου υπάρχει σημείωση από την οποία πληροφορούμαστε το σκοπό της δεύτερης έκδοσης: «Ἐσυστήθη ἡ Νέα Τυπογραφία αὕτη τοῦ Ὁρθοδόξου Γένους τῶν Ῥωμαίων ὑπὸ τὴν Ἐκλαμπρον Αὐθεντικὴν προστασίαν καὶ Ἡγεμονικὴν ὑπεράσπισιν τοῦ Ὑψηλοτάτου καὶ Εὐσεβεστάτου ἡμῶν Αὐθέντου. Συνδρομῇ καὶ κηδεμονίᾳ τοῦ Πανιερωτάτου Ἀγίου Οὐγγροβλαχίας, διὰ νὰ τυπώνετε[sic] ἐλευθέρως κάθε Βιβλίον χρήσιμον εἰς

²⁷⁶ Γενικά η εικονογράφηση είναι φτωχή. Η Αγ. Τριάδα είναι η μοναδική εικόνα σε όλο το έργο. Βλ. και Εικόνα 6 στο Παράρτημα Εικόνων.

²⁷⁷ Συνήθως, στις εκδόσεις των εντύπων της περιόδου της Τουρκοκρατίας, αντί προλόγου, προτασσόταν ένα είδος επιστολής «τοῖς ἐντευξομένοις» μιας κι απευθυνόταν σ' αυτούς που θα «ἐντεύξουν», δηλαδή θα αναγνώσουν το βιβλίο.

²⁷⁸ Ο Μ. Παπαγεωργίου, *Το Μέγα Ἀλφαβητάριον*, σ.3r, γράφει: «Εὐγαίνει τέλος πάντων εἰς τὸ φῶς φίλτατε ἀναγνώστα, καὶ τὸ πρὸ πολλῶν χρόνων ὑποσχεθὲν σοι, Μέγα Ἀλφαβητάριον...».

²⁷⁹ Ἐ. Legrand, *Bibliographie hellénique*, ὁ.π., Τόμ II, σσ. 421-422, αρ. 1124. Αντίτυπο αναφέρεται στη βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας. Πρβλ και Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, ὁ.π., σ. 344, αρ. 4618.

τούς σπουδαίους, εἰς τὰ σχολεῖα, καὶ εἰς τὰς Ὁρθοδόξους Ἐκκλησίας τοῦ ἡμετέρου γένους»²⁸⁰.

3. Για την τρίτη έκδοση του *Μεγάλου Ἀλφαβηταρίου* στην Πέστη το 1788 δεν έχουμε πολλές μαρτυρίες. Ὅσοι ασχολήθηκαν με την ελληνική βιβλιογραφία ἢ το παραλείπουν ἢ το αναφέρουν απλά ἢ παραπέμπουν στον κατάλογο του Γ. Ζαβίρα, ο οποίος την έκδοση αυτή του 1788 την αναφέρει ως δεύτερη²⁸¹.

Οι τρεις πρώτες εκδόσεις του *Μεγάλου Ἀλφαβηταρίου* ἔλαβαν χώρα ὅσο ἦταν ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου ἐν ζωῇ. Οι ἐπόμενες εκδόσεις πραγματοποιήθηκαν μετὰ το θάνατό του. Η διαφοροποίηση του τίτλου των ἐπόμενων εκδόσεων εἶναι εμφανής κι ὁποσδήποτε η πρωτοβουλία ἀνήκει στον ἐκάστοτε ἐκδότη.

4. *Τὸ Μέγα Ἀλφαβητάριον καὶ σύντομος Χριστιανικὴ Διδασκαλία. Νῦν τὸ τρίτον, τύποις ἐκδοθέντα, ἀναλώμασι τῶν χρησιμωτάτων ἐμπόρων κυρίων Γεωργίου καὶ Διαμαντῆ Πελεγκάδων, τῶν ἐκ Καστορίας. Ἐν Πέστῃ 1800. Τύποις Φραγκίσκου Πάτζκου*²⁸².

Η τέταρτη έκδοση τυπώθηκε στο τυπογραφεῖο του Φραγκίσκου Πάτζκου με τη χρηματοδότηση των Καστοριανῶν Γεωργίου καὶ Διαμαντῆ Πέλεκα. Στον πρόλογο, τον ὁποῖο υπογράφει ο Κωνσταντῖνος Γεωργιάδης Κούτζικος που ἀνέλαβε την ἐπιμέλεια καὶ τη διόρθωση του βιβλίου, ἀναφέρονται ἀρκετά κι ἐνδιαφέροντα στοιχεία για το σύγγραμμα. Ὅπως ὅτι το *Μέγα Ἀλφαβητάριο* παρέμενε ἐπὶκαιρο καὶ «χρησιμώτατον ἐγχειρίδιον» τριάντα περίπου χρόνια μετὰ την πρώτη του έκδοση καὶ ἀρχισε νὰ γίνεται σπάνιο, παρὰ τις πολλαπλές εκδόσεις που γνώρισε. Η ἀναφορά ὅτι

²⁸⁰ É. Legrand, *Bibliographie hellénique*, ὁ.π., Τόμ II, σ. 422.

²⁸¹ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ὁ.π., σ. 462. Ὡς δευτέρα έκδοση την ἀναφέρουν καὶ οἱ Γ. Λαδάς – Α. Χατζηδήμος, *Ελληνικὴ βιβλιογραφία: Συμβολὴ στο δέκατο ὀγδοο αἰῶνα: Προσθήκες διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις στην Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία των Émile Legrand, Louis Petit καὶ Hubert Pernot*, Τόμος Α', Αθήνα 1964, σ. 202, ἀρ. 180 καὶ Ε. Horvath, *Ουγγροελληνικὴ βιβλιογραφία*, ὁ.π., σ. 35, ἀρ. 5. Ο Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνικὴ βιβλιογραφία*, ὁ.π., σ. 344, ἀρ. 4618, ἐνῶ δεν το καταλογραφεῖ, στην υποσημ.1 σημειώνει τις ἀναφορές του Ζαβίρα (1788), Κ. Σάθα (1789) καὶ Horvath (1788). Τέλος ο Φ. Ηλιοῦ, *Ελληνικὴ βιβλιογραφία του 19ου αἰῶνα. Βιβλία - Φυλλάδια: 1801-1818*, Αθήνα 1997, σ. 120 ἀρ. 1804.77, ἀναφέροντας τις προηγούμενες εκδόσεις, την έκδοση του 1788 την ἀναφέρει ὡς τρίτη. Ἐπίσης, οἱ Γ. Λαδάς – Α. Χατζηδήμος, *Ελληνικὴ Βιβλιογραφία των ἐτῶν 1796-1799*, Αθήνα 1973, σ.53, ἀρ. 48 σημειώνουν ὅτι το *Μέγα Ἀλφαβητάριον* στην έκδοση του 1788 «...εἶναι ἀγνωστο ὡς σήμερα».

²⁸² Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνικὴ βιβλιογραφία*, ὁ.π., σ. 345, ἀρ. 4619, Δ. Γκίνης – Β. Μέξας, *Ελληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863. Ἀναγραφή τῶν κατὰ τὴν χρονικὴν ταύτην περιόδον ὅπου δῆποτε ἑλληνιστὶ ἐκδοθέντων βιβλίων καὶ ἐντύπων ἐν γένει*, [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 11], ἐν Ἀθήναις 1941, τόμος Β', σσ. 460-461, ἀρ. 6590, Ε. Horvath, *Ουγγροελληνικὴ βιβλιογραφία*, ὁ.π., σσ. 37-39, ἐγγρ. 14, ὅπου περιλαμβάνεται κι ὁλόκληρος ο πρόλογος της παρούσης ἐκδόσεως

ωφελούνται οι νέοι «εἰς ὅλα τὰ παιδαγωγεῖα ὅπου τὸ μεταχειρίζονται» εἶναι ικανή να συμπεράνουμε ὅτι το ἐν λόγῳ εγχειρίδιο εἶχε εἰσαχθεῖ στα κοινὰ σχολεῖα των παροικιῶν κι ἴσως και τῆς οθωμανοκρατούμενων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδας. Τὴν ἔλλειψη τοῦ βιβλίου παρατήρησαν κι οἱ ἀδερφοὶ Πελεγκάδες και χρηματοδότησαν τὴν ἐκδοση, για να το κάνουν «τοῖς πᾶσιν εὐπόριστον».

Στὴν ἐκδοση τοῦ 1800 ἐμπεριέχεται ἓνας κατάλογος με τίτλο «ἐλληνικὰ καὶ ἀπλὰ βιβλία ὅπου πωλοῦνται, παρὰ τοῖς κυρίοις πελεγκάδες εἰς πέσταν». Ο κατάλογος αὐτός, κατὰ τὸν Ούγγρο E. Horvath, ἀποτελεῖ «ἓνα ἀπὸ τα σπανιότερα τεκμήρια για τὴν πνευματικὴ ζωὴ και κίνηση των Ἑλλήνων και παρέχει νέα στοιχεῖα ὡς πρὸς τις πνευματικὲς ἀπαιτήσεις και τὸν κύκλο τοῦ πνευματικοῦ ενδιαφέροντος των ἐποίκων μας. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἀποτελεῖ σχεδὸν μοναδικὴ ἀπόδειξη για τὸ σπουδαῖο γεγονὸς πὼς περὶ τὰ 1800 στὴν οὐγγρικὴ πρωτεύουσα –ὡς κέντρο τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς χώρας μας - ὑπῆρχαν ἐλληνικὰ βιβλιοπωλεῖα»²⁸³.

Μετά τὴν τέταρτη ἐκδοση ἀκολούθησαν δύο ἐκδόσεις στὴ Βενετία, τὸ 1804 και 1806.

5. *Τὸ μέγα Ἀλφαβητάριον· ἐν ᾧ περιέχονται τὰ ΚΔ' γράμματα διαφόρως γεγραμμένα αἱ συντείνουσαι πρὸς τὴν ὀρθὴν ἀνάγνωσιν προσωδαίαι ἢ ἀνήκουσα ταῖς παισὶ προσευχή· τὰ ἀναγκαῖα πρὸς σωτηρίαν ὁ Πίναξ τῶν λογαριασμῶν τῶν Ἑλληνικῶν ψηφίων· ὁ Πυθαγορικὸς πίναξ· καὶ τελευταῖον αἱ κατὰ συντομίαν γεγραμμέναι συλλαβαὶ ἐρανισθέντα παρὰ Μιχαὴλ Παπᾶ Γεωργίου, τοῦ Σιατιστέως. αὐδ'. Ἑνετίησιν, 1804, Παρὰ Πάνῳ Θεοδοσίου τῷ ἐξ Ἰωαννίνων*²⁸⁴.

6. *ΤΟ ΜΕΓΑ ΑΛΦΑΒΗΤΑΡΙΟΝ. Ἐν ᾧ περιέχονται τὰ Εἰκοσιτέσσαρα Γράμματα διαφόρως γεγραμμένα. αἱ Συλλαβαί· αἱ συντείνουσαι πρὸς τὴν ὀρθὴν ἀνάγνωσιν Προσωδαίαι· ἢ ἀνήκουσα τοῖς παισὶ Προσευχή· τὰ ἀναγκαῖα πρὸς Σωτηρίαν· ὁ Πίναξ τῶν Λογαριασμῶν [sic] τῶν Ἑλληνικῶν ψηφίων· ὁ Πυθαγορικὸς Πίναξ καὶ τελευταῖον αἱ κατὰ συντομίαν γεγραμμέναι Συλλαβαί. Ἐρανισθέντα μὲν παρὰ Μιχαὴλ παπᾶ Γεωργίου*

²⁸³ E. Horvath, *Ουγγροελληνικὴ βιβλιογραφία*, ὁ.π., σ. 31.

²⁸⁴ Φ. Ηλιοῦ, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα*, ὁ.π., σ. 120, ἀρ. 1804.77, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι λανθάνει. Πρβλ. Δ. Γκίνης -Β. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863. Ἀναγραφή τῶν κατὰ τὴν χρονικὴν ταύτην περίοδον ὅπου δὴποτε ἑλληνιστὶ ἐκδοθέντων βιβλίων καὶ ἐντύπων ἐν γένει*, ἐν Ἀθήναις 1939, τόμος Α', σ. 50, ἀρ. 303 και Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνικὴ φιλολογία*, Τόμ. Β', ὁ.π., σ. 132, ἀρ. 366.

τοῦ Σιατιστέως.αως' Ἐνετίησιν. 1086[sic]. Παρὰ Πάνω τω Θεοδωσίῳ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. Con Sovrana Permissione²⁸⁵.

Ἡ ἑβδόμη και τελευταία ἐκδοση πραγματοποιήθηκε στη Βούδα το 1818. Κι αυτή η ἐκδοση εμφανίζεται με διαφοροποιημένο τίτλο από την αρχική:

7. Τὸ Μέγα Ἀλφαβητάριον. Καὶ Σύντομος Χριστιανικὴ Διδασκαλία. Νῦν τὸ τέταρτον Τύποις ἐκδοθέντα, ἀναλώμασι τοῦ χρησιμωτάτου Κυρίου Δημητρίου Σακελλαρίου τοῦ ἐκ Καστορίας. Ἐν Βούδᾳ Ἐν τῇ Τυπογραφείᾳ [sic] τοῦ Πανδιδακτηρίου, 1818²⁸⁶.

Επισημαίνεται πως εἶναι ἡ ἑβδόμη και τελευταία ἐκδοση του γνωστοῦ Ἀλφαβηταρίου κι ὄχι ἡ τέταρτη που γράφεται στον τίτλο. Το προλογικὸ κείμενο, το οποίο απευθύνεται προς τοὺς Ὁμογενεῖς, υπογράφει ὁ Ναοὺμ Σακελλαρίου ἐκ Καστορίας. Εκεί διευκρινίζεται ὅτι πρόκειται για «τὸ πόνημα τοῦ μακαρίτου Μιχαὴλ Παπαγεωργίου».

2.1.6. Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς γερμανικῆς γλώσσης

Πρόχειρος, καὶ εὐπόριστος/ διδάσκαλος,/ τῶν πρωτοπείρων Ῥωμελιτῶν, τῆς/ Γερμανικῆς Γλώσσης./ Τοῦτέστι,/ Βιβλίον ἐπωφελέστατον, καὶ ἀναγκαιότατον, εἰς/ ἐκείνους τοὺς Ῥωμελίτας ὅπου ποθοῦσι, διὰ νὰ μάθωσι τῶν Γερμα-/νικῶν Γραμμάτων τὴν Ἀνάγνωσιν, διαφορῶν πραγμάτων Ὀνομασίας, καὶ/ Συνομιλίας ἀναγκαιοτάτας, ὡσὰν ὅπου περιέχει πρῶτον, ΓΕΡΜΑΝΙ/ΚΟΝ ΑΛΦΑΒΗΤΑΡΙΟΝ, δεῦτερον ΡΩΜΑΙΪΚΟΓΕΡΜΑΝΙΚΟΝ/ ΛΕΞΙΚΟΝ. καὶ τρίτον, ΓΕΡΜΑΝΟΡΩΜΑΙΪΚΟΥΣ ΔΙΑΛΟΓΟΥΣ. Διὰ/ περισσοτέραν ὠφέλειαν τῶν ἀρχαρίων τῆς Γερμανικῆς γλώσσης, συγγρα-/φέντα μὲν τὰ Γερμανικά, καὶ με Γερμανικά, καὶ Ἑλληνικὰ Γράμματα,/ καὶ ἐρανισθέντα, παρὰ τοῦ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, τοῦ ΣΙΑΤΙΣΤΕΩΣ./ Τύποις δὲ

²⁸⁵ Δ. Γκίνης -Β. Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800 -1863*, Α', ὁ.π., σ. 73, αρ. 436, Φ. Ηλιοῦ, *Ελληνική βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα*, ὁ π., σ. 195, αρ. 1806.73, ἀπ'οποῦ ἀντλούμε τὴν πληροφορία ὅτι υπήρχαν 38 ἀντίτυπα στη βιβλιοθήκη τῆς Φλαγγινεῖου Σχολῆς στη Βενετία. Στην ἐκδοση που εἶχαμε στη διάθεσή μας ἀπὸ τὴ Δημόσια Βιβλιοθήκη Σιάτιστας παρατηρήσαμε ὅτι ὡς ἔτος ἐκδόσης ἀναγράφεται 1086 ἀντὶ 1806, κάτι που εἶναι προφανῶς τυπογραφικὸ λάθος, ἀφοῦ κατὰ τὸ 1086 δὲν υπήρχε τυπογραφία. Βλ. και Εἰκόνα 7 στο Παράρτημα Εἰκόνων.

²⁸⁶ Φ. Ηλιοῦ, *Ελληνική βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα*, ὁ π., σ. 571, αρ. 1818.94, ὁ ὁποῖος σχολιάζει: «... πρόκειται για τὴν «ἑβδόμη ἐκδοση (κι ὄχι τέταρτη)... Τυπώθηκε εἰς ἀρκετάς χιλιάδας ἀντιτύπων. Ἡ τυπογραφικὴ ἐπιστασία και ἡ ἐπιμέλεια τῆς ἐκδόσης εἶχαν ἀνατεθεῖ ἀπὸ τὸν χορηγὸ στον Ναοὺμ Σακελλαρίου, ὁ ὁποῖος στηρίχτηκε στὴν “τρίτη” ἐκδοση τοῦ 1800». Πρβλ. και: Δ. Γκίνης -Β. Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800 -1863*, Α', ὁ.π., σ. 176 αρ. 1102, Ε. Horvath, *Ουγγροελληνική βιβλιογραφία*, ὁ.π., σ. 46, αρ. 45.

έκδοθέντα, δι' ἐξόδων καὶ δαπάνης, τῶν τιμωτάτων/ αὐτοῦ ἀνταδέλφων, κυρίων ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, καὶ ἸΩΑΝΝΟΥ, τῶν τοῦ ῥηθέντος παπᾶ/ Γεωργίου υἱῶν, τῶν Σιατιστέων./ Ἐν τῇ Βιέννῃ τῆς ΑΟΥΣΤΡΙΑΣ./ Παρὰ Ἰωσήφ τῷ Κουρτζβέκ, τῷ Αὐτοκρατορικῷ, καὶ Βασιλικῷ, Ἀνατολικῷ τε, καὶ Ἰλλυρικῷ Τυπογράφῳ./ ἐν ἔτει αψοβ²⁸⁷.

Το βιβλίο είναι μεγέθους 8^{ου} με 16 μη αριθμημένα φύλλα, 100 σελίδες με αρίθμηση και στο τέλος άλλα 60 φύλλα μη αριθμημένα.

Η πρώτη έκδοση πραγματοποιήθηκε στη Βιέννη το 1772 και χρηματοδοτήθηκε από τους *αυτάδελφους* του Μιχαήλ, Ιωάννη και Κωνσταντίνου Παπαγεωργίου²⁸⁸. Σύμφωνα με τους Λαδά-Χατζηδήμο η έκδοση αυτή κυκλοφόρησε σε 3.000 αντίτυπα²⁸⁹.

Όπως φαίνεται κι από τον τίτλο του βιβλίου αυτού, πρόκειται για έναν, όπως θα λέγαμε σήμερα, «οδηγό άνευ διδασκάλου» για την εκμάθηση των βασικών της γερμανικής. Τον κορμό του έργου αποτέλεσαν το *Ἀλφαβητάριον Γερμανικὸν* και το *Λεξικὸν Ρωμαιϊκογερμανικὸν* του ιδίου συγγραφέα, που εκδόθηκαν λίγο νωρίτερα, το 1768. Στο νέο σύγγραμμα προστέθηκαν και ελληνογερμανικοί διάλογοι²⁹⁰.

Η τετρασέλιδη αφιερωματική επιστολή «τοῖς ἐντευξομένοις» απευθύνεται, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο συγγραφέας «τοῖς φιλογερμανοῖς, τὴν τῶν ποθουμένων ἐπιτευξιν»²⁹¹. Ο νεολογισμός «φιλογερμανός» ανάγεται βάσει των σχετικών μελετών στον Παπαγεωργίου και προβάλλει παράλληλα με τον ήδη αναπτυσσόμενο αυτή την

²⁸⁷ É. Legrand, *Bibliographie hellénique*, ό.π., σσ. 158-159, αρ. 769, ο οποίος αναφέρει ότι βρίσκονται αντίτυπα στη βιβλιοθήκη της Σχολῆς Ανατολικῶν γλωσσῶν στο Παρίσι, στην Εθνική βιβλιοθήκη Αθηνῶν και στη Βιβλιοθήκη Αθανασίου Βερναρδάκη στην Αθήνα. Ο Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, ό.π., σ. 345, αρ. 4621, σημειώνει ότι «αναφέρεται αντίτυπο και στη Γεννάδειο βιβλιοθήκη στην Αθήνα». Βλ. και Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική φιλολογία*, Τόμ. Β', ό.π., σ. 94, αρ. 238. Βλ. και Εικόνα 11 στο Παράρτημα Εικόνων.

²⁸⁸ Κ. Στάικος, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη*, ό.π., σ. 26.

²⁸⁹ Γ. Λαδάς και Α. Χατζηδήμος, *Ελληνική βιβλιογραφία των ετών 1791-1795*, Αθήνα 1970, σσ. 163-164 αρ. 88, σύμφωνα με τους οποίους η α' έκδοση (1772) τυπώθηκε σε τρεις χιλιάδες αντίτυπα. Στη συνέχεια χαρακτηρίζουν την έκδοση του 1767 «πρώτη μορφή, με λιγότερες σελίδες». Προφανώς συγχέουν το παρόν έργο με το πρώτο έργο του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, *Εἴσοδος ῥαδία εἰς τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν*.

²⁹⁰ Φ. Ηλιοῦ, *Προσθήκες, Α'*, ό.π., σ. 193, αρ. 151, υποσημείωση 2. Αναλυτική περιγραφή της ὕλης του βιβλίου υπάρχει στην ενότητα 2.2. *Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς γερμανικῆς γλώσσης* του Γ' Κεφαλαίου του Β' Μέρους της παρούσης εργασίας.

²⁹¹ Βλ. και Εικόνα 12 στο Παράρτημα Εικόνων.

εποχή «φιλελληνισμό» των Γερμανών και των υπόλοιπων Ευρωπαίων²⁹². Από την αρχή κιόλας της επιστολής ο συγγραφέας αναφέρει ότι το βιβλίο αυτό το έγραψε για να διευκολύνει τους Έλληνες εμπόρους της διασποράς, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν σε χώρες που μιλούσαν η γερμανική²⁹³, να εξοικειωθούν με τη γερμανική γλώσσα. Καθότι κι ο ίδιος μετανάστης, ήταν γνώστης αυτών των δυσκολιών²⁹⁴ και καθότι δάσκαλος, γνώριζε τον τρόπο με τον οποίο θα δομούσε το βιβλίο, ώστε να ωφεληθούν πολλά αρκετές ομάδες ομογενών. Το εγχειρίδιο αυτό θα μπορούσε να το χρησιμοποιήσει κάθε ενδιαφερόμενος, χωρίς να καθίσταται απαραίτητη η παρουσία δασκάλου ή κάποιου άλλου γνώστη της γερμανικής γλώσσας «εις τὰς ὥρας ἐκείνας ὅπου νὰ λάβωσι εὐκαιρίαν, καὶ θελήσωσι, μὲ τὴν ἀνάπαυσιν των, ἡμποροῦσι διὰ νὰ μάθωσιν εὐκόλα, κἄν τὰς ἀναγκαιοτέρας Λέξεις, καὶ Συνομιλίας, ὅπου ἀναγκάζονται διὰ τὴν πραγμάτειάν των διὰ νὰ ἰξεύρωσιν»²⁹⁵.

Μετά τον πίνακα περιεχομένων, που έπεται της αφιερωματικής επιστολής, ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου παραθέτει την επτασέλιδη «Εἰδηση» της έκδοσης *Γερμανικῆς Γραμματικῆς*²⁹⁶, η οποία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Σ' αυτήν καταβάλλει μεγάλη προσπάθεια να πείσει τους εύπορους συμπατριώτες, και ιδιαίτερα όσους είναι έμποροι στη Γερμανία, στην Ουγγαρία τη Σερβία κι αλλού, να τον συνδράμουν οικονομικά, ώστε να μπορέσει να εκδώσει τη Γραμματική, την οποία αναφέρει ότι ήδη είχε συγγράψει.²⁹⁷ Κατονομάζονται δε οι συνδρομητές «εὐεργέται καὶ καλοθελήται τοῦ Γένους», ενώ όσοι μπορούν να συνδράμουν και δεν το πράττουν, θεωρούνται «φθονεροὶ καὶ βάσκανοι τοῦ καλοῦ τοῦ Γένους», οι οποίοι θα λογοδοτήσουν στο Χριστό για το ότι μπορούσαν και δεν έπραξαν το σωστό²⁹⁸. Οι πρώτες δεκαέξι μη

²⁹² Βλ. σχετικά Μ. Πεχλιβάνος «Οι “φιλογερμανοί” και ο νεοελληνικός Διαφωτισμός», *Ορόσημα ελληνο-γερμανικῶν σχέσεων Πρακτικά ελληνο-γερμανικοῦ συνεδρίου, Αθήνα, 16 και 17 Απριλίου 2010*, σσ.31-41 καθώς και Veloudis G., *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, Hakkert, Amsterdam 1983, τόμ. II, σ. 531, σημ. 55.

²⁹³ Οι χώρες που ο Μ. Παπαγεωργίου αναφέρει στο σημείο αυτό ο συγγραφέας είναι η Γερμανία, η Ουγγαρία, η Τρανσυλβανία, το Μπανάτι, η Σερβία και η Κροατία.

²⁹⁴ Ο Μ. Παπαγεωργίου, *Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος*, στην τρίτη σελίδα της «Εἰδήσεως» ομολογεί: «Πόσας λοιπὸν δυσκολίας πάσχουσιν ἐκεῖνοι οἱ νέοι, τὸ ἰξεύρωσιν ὅσοι ποτὲ ἐμπράκτως τὰς ἐδοκίμασαν...».

²⁹⁵ Μ. Παπαγεωργίου, *Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος*, ὁ.π., σ. 2 αφιερωματικής επιστολής.

²⁹⁶ Βλ. σχετικά και ενότητα 3.1. *Γερμανικῆ Γραμματικῆς*, του Β' Κεφαλαίου του Β' Μέρους της παρούσης εργασίας.

²⁹⁷ Η προσπάθεια αυτή, απ' όσο μέχρι τώρα γνωρίζουμε, δεν τελεσφόρησε.

²⁹⁸ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα επιχειρήματα που επικαλείται ο συγγραφέας, ο οποίος θέλοντας να αναδείξει τη χρησιμότητα της γραμματικής και την ανάγκη της σωστής εκμάθησής της αναφέρει στην τρίτη σελίδα της «Εἰδήσεως»: «Ὅθεν ἀπὸ μίαν τοιαύτην ἀσαφὴ παράδοσιν καὶ στέρησιν

αριθμημένες σελίδες αποτελούν το εισαγωγικό μέρος. Πρώτα παρατίθεται το γερμανικό αλφαβητάριο με κάποια σχόλια για τη γραφή των γραμμάτων, μετά οι συλλαβές και ύστερα τρεις προσευχές, η «Εὐχή Κυριακή», ο «Ἀγγελικός Ἀσπασμός στην Παρθένο» και το «Ἅγιος ὁ Θεός». Τέλος υπάρχουν αναλυτικά σχόλια για την προφορά των γραμμάτων και των διφθόγγων, για να «ἤμπορεῖ νὰ κάμνη τὴν συνομιλίαν του ὁ ἄνθρωπος, καὶ νὰ καταλαμβάνηται ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς καλὰ»²⁹⁹.

Το συγκεκριμένο ἔργο εἴτε γιατί δεν υπήρχε ἄλλο αντίστοιχο εγχειρίδιο εἴτε γιατί αναγνωρίστηκε ἡ χρησιμότητά του ἀπὸ τους ομογενεῖς εἶχε μεγάλη ἀπήχηση καθὼς επανεκδόθηκε δύο ἀκόμη φορές σε μια εικοσαετία, ἀγγίζοντας ἕναν, συγκριτικά με τις ἐκδόσεις της ἐποχῆς, υπερβολικό ἀριθμὸ ἀντιτύπων.

Ἡ δευτέρα ἐκδοση ἐγίνε στην Πέστη το 1792, στο τυπογραφεῖο του Φρανκίσκου Πάτζκο:

*Πρόχειρος καὶ Εὐπόριστος Διδάσκαλος, τῶν πρωτοπείρων Ρωμελιτῶν, τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης. Τουτέστι, Βιβλίον ἐπωφελέστατον, καὶ ἀναγκαιότατον, εἰς ἐκείνους τοὺς Ρωμελίτας ὅπου ποθοῦσι, διὰ νὰ μάθωσι τῶν Γερμανικῶν Γραμμάτων τὴν Ἀνάγνωσιν· διαφόρων πραγμάτων Ὀνομασίας, καὶ Συνομιλίας ἀναγκαιοτάτας· ὡσὰν ὅπου περιέχει πρῶτον, Γερμανικὸν Ἀλφαβητάριον· δεύτερον, ρωμαῖο-γερμανικὸν Λεξικὸν· καὶ τρίτον, Γερμανο-ρωμαῖο-διαλόγους· διὰ περισσοτέραν ὠφέλειαν τῶν ἀρχαρίων τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης, συγγραφέντα μὲν τὰ Γερμανικά, καὶ μὲ Γερμανικά, καὶ Ἑλληνικά Γράμματα, καὶ ἐρανισθέντα, παρὰ τοῦ Μιχαὴλ Παπᾶ Γεωργίου, τοῦ Σιατιστέως. Τύποις δὲ ἐκδοθέντα, νῦν τὸ δεύτερον, δι' ἐξόδων, καὶ δαπάνης, τοῦ τιμιωτάτου καὶ χρησιμοτάτου, κυρίου, Γεωργίου Κωνσταντίνου Πελέγκα τοῦ ἐκ Καστορίας. Ἐν Πέστῃ 1792. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τοῦ Φρανκίσκου Πάτζκο*³⁰⁰.

τῆς Γραμματικῆς, τί ἀκολουθεῖ, τὸ συμπεραίνετε καὶ μοναχοὶ σας φίλτατοι ἀναγνῶσται· τουτέστι ματαιοπονίαι, πολυκαιρίαι καὶ ἀπὸ ἐδῶ βαρύτατα ἔξοδα, ἀγανακτισμοὶ ἄμετροι, καὶ ἀνεκδιήγητοί· καὶ τὸ ἀξιοδάκρυτον ὅπου οἱ νέοι ἐκεῖνοι ἀναρρίπιζόμενοι ἀπὸ τὸν ἄμετρον καὶ διακαῆ πόθον ὅπου ἔχουσιν εἰς τὸ νὰ μάθωσι, λαθεύονται πολλάκις, καὶ δίδωσι τὸν ἑαυτὸν τῶν εἰς συναναστροφάς καὶ τοιούτων, ὅπου ἀπὸ τῶν ὁποίων τὴν συναναστροφὴν, συμβαίνει πολλάκις νὰ διαφθεῖρωνται, καὶ τὰ Χρηστά ἦθι τῶν περισσοτέρων νέων. καὶ τὸ γελοιωδέστερον ὅταν επανακάμψωσι δὲν ἠμποροῦσιν οἱ περισσότεροι, οὐδὲ νὰ μεταφράσωσιν εἰς τὴν γλῶσσαν των, ἐκεῖνα ὅπου ἐκ συνηθείας ἔμαθον...».

²⁹⁹ Μ. Παπαγεωργίου, *Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος*, «Εἵδησις», ἡ ὁποία παρατίθεται ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τις «Σημειώσεις περὶ τῆς προφορᾶς τῶν Διφθόγγων», πρὶν ἀκριβῶς τὸ ΚΕΦ. Α'.

³⁰⁰ Γ. Λαδὰς καὶ Α. Χατζηδήμος, *Ελληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795*, ὅ.π., σσ. 163-164 ἀρ. 88, Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνικὴ βιβλιογραφία*, ὅ.π., σ. 345, ἀρ. 4622, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι βρίσκεται ἀντίτυπο στη Γεννάδειο βιβλιοθήκη στὴν Ἀθήνα καὶ Ε. Horvath, *Ουγγροελληνικὴ βιβλιογραφία*, ὅ.π., σ. 35, ἀρ. 6.

Ο τίτλος δε βλέπουμε να διαφοροποιείται από τον προηγούμενο, πέραν του χορηγού και του τυπογράφου.

Την επόμενη χρονιά, το 1793, ακολούθησε και μια τρίτη έκδοση στη Βιέννη στο τυπογραφείο της «Ελληνικής Τυπογραφίας Γεωργίου Βεντότη». Η έκδοση αυτή έχει τίτλο:

Πρόχειρος καὶ Εὐπόριστος Διδάσκαλος, τῶν πρωτοπείρων Ρωμελιτῶν, τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης. Τουτέστι, Βιβλίον ἐπωφελέστατον, καὶ ἀναγκαιότατον, εἰς ἐκείνους τοὺς Ρωμελίτας ὅποῦ ποθοῦσι, διὰ νὰ μάθωσι τῶν Γερμανικῶν Γραμμάτων τὴν Ἀνάγνωσιν· διαφόρων πραγμάτων Ὀνομασίας, καὶ Συνομιλίας ἀναγκαιοτάτας· ὡσὰν ὅποῦ περιέχει πρῶτον, Γερμανικὸν Ἀλφαβητάριον· δεύτερον, ρωμαϊκογερμανικὸν Λεξικὸν· καὶ τρίτον, Γερμανορωμαϊκοδιαλόγους· διὰ περισσοτέραν ὠφέλειαν τῶν ἀρχαρίων τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης, συγγραφέντα μὲν τὰ Γερμανικά, καὶ μὲ Γερμανικά, καὶ Ἑλληνικὰ Γράμματα, καὶ ἐρανισθέντα, παρὰ τοῦ Μιχαὴλ Παπᾶ Γεωργίου, τοῦ Σιατιστέως. Νῦν τὸ δεύτερον ἐκδοθέντα, μετὰ προσθήκης ἐν τῷ τέλει, Ἱστοριῶν τινων συνοπτικῶν ἡθικῶν, πρὸς γύμνασιν τῶν νέων φιλιτίμου δαπάνη τοῦ τιμιωτάτου δι' ἐξόδων, καὶ δαπάνης, τοῦ τιμιωτάτου Κωνσταντίνου Κουσκουρούλη. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας αἰγγ'. Ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας Γεωργίου Βεντότη³⁰¹.

Με την ίδια λίγο ή πολύ αντίληψη, αρκετά αργότερα του 1772, του έτους δηλαδή της πρώτης έκδοσης του βιβλίου του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, εκδίδονται επίσης στη Βιέννη της Αυστρίας το 1809 οι *Διάλογοι Γραικογερμανικοὶ χάριν τῶν μικρῶν παιδίων*³⁰² του Δημητρίου Δάρβαρη. Όπως φαίνεται από τον τίτλο ακόμα, ο συγγραφέας αποσκοπεί στη συγγραφή βιβλίων για τα παιδιά των «τῶν ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ τοῦ Καίσαρος παροικούντων ὁμογενῶν», εφόσον η «κοινὴ τῶν Γραικῶν διάλεκτος» είναι ξένη προς αυτά. Η εκδοτική αυτή προσπάθεια του Δάρβαρη, η οποία

³⁰¹ Η έκδοση αυτή λαθεμένα γράφει στον τίτλο της «Νῦν τὸ δεύτερον ...». Βλ. και Γ. Λαδάς και Α. Χατζηδήμος, *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791-1795*, ό.π., σ. 263, αρ. 141, οι οποίοι διορθώνουν: «Η έκδοση αυτή δεν είναι η δεύτερη, όπως αναγράφεται στον τίτλο, αλλά η τρίτη». Ο Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, ό.π., σ. 345, αρ. 4623, αναφέρει ότι σώζεται αντίτυπο στην Ι.Μ. Βατοπεδίου στο Άγιο Όρος.

³⁰² Ο πλήρης τίτλος είναι *Διάλογοι Γραικογερμανικοὶ χάριν τῶν μικρῶν παιδίων τῶν ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ τοῦ Καίσαρος παροικούντων ὁμογενῶν ἐκδοθέντες πρὸς εὐκολωτέραν μάθησιν καὶ κατάληψιν τῆς κοινῆς τῶν Γραικῶν διαλέκτου ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως· δαπάνη τῶν κυρίων Αὐταδέλφων Δαρβάρεων*. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας Ἐν Τῇ Τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδώτη. 1809. Βλ. Φ. Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, σσ. 252-253, αρ. 1809.16. Σε 8ο, σ. 239 + 1 χ.α. Πρβλ.: Δ. Γκίνης -Β. Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800 -1863*, Α', ό.π., σ. 89, αρ. 531.

«συνέβαλε αποφασιστικά και στη θεαματική ανανέωση των αναγνωστικών του Διαφτισμού»³⁰³. δείχνει ότι η προηγηθείσα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου είχε απήχηση κι άξιζε τον κόπο να τη συνεχίσει κάποιος που ενδιαφερόταν για τη μόρφωση των Ελληνοπαίδων της Διασποράς.

2.1.7 *Αλφαβητάριον Μικρόν*

*Αλφαβητάριον Μικρόν. Έν Πέστα... 1788*³⁰⁴.

*Αλφαβητάριον Μικρόν υπό Μιχαήλ Παπαγεωργίου. Έν Βιέννη 1797*³⁰⁵.

Αν το *Αλφαβητάριον Μικρόν* ταυτίζεται με το *Αλφαβητικόν Βιβλιάριον* δεν το γνωρίζουμε, καθότι, όπως αναφέρθηκε, δεν είχαμε στη διάθεσή μας τα παραπάνω έργα. Ο Ζαβίρας³⁰⁶, όταν κάνει λόγο για το *Αλφαβητάριον Μικρόν* παραθέτοντάς το ως δεύτερο στον κατάλογο των εκδοθέντων έργων, ενδεχομένως να αναφέρεται στην έκδοση του 1797, αλλά είναι πιθανό να έχει υπόψη του και το *Αλφαβητικόν Βιβλιάριον*. Η ταύτιση των δύο έργων γίνεται, πάντως, από τον ίδιο το Μιχαήλ Παπαγεωργίου στον πρόλογο του *Αλφαβητικοῦ Βιβλιαρίου*³⁰⁷. Όσοι ασχολήθηκαν με την καταγραφή της ελληνικής βιβλιογραφίας αναφέρουν δύο εκδόσεις του *Μικροῦ Αλφαβηταρίου*, ήτοι της Πέστης, η οποία έγινε το 1788 και της Βιέννης, που πραγματοποιήθηκε το 1797, ένα χρόνο μετά το θάνατο του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, στο τυπογραφείο του Γεωργίου Βεντότη³⁰⁸.

³⁰³ Β. Σειρηνίδου, «Πολιτισμικές μεταφορές και ελληνικές παροικίες. Νέες αναγνώσεις μιας παλιάς ιστορίας με αφορμή το παράδειγμα του Δημητρίου Δάρβαρη», *Μνήμων*, τ.31, Αθήνα 2010, σ. 17.

³⁰⁴ Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, ό.π., σ. 344, αρ. 4613.

³⁰⁵ Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, ό.π., σ. 344, αρ. 4614, Γ. Λαδάς-Α. Χατζηδήμος, *Ελληνική βιβλιογραφία των ετών 1796 -1799*, ό.π., σ.53, αρ. 48 και Γ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., τ. Α', σ. LXXXII.

³⁰⁶ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σ. 462, «2. τὸ μικρὸν ἀλφαβητάριον ἐν βιέννῃ τῷ ἔτει».

³⁰⁷ Την πληροφορία ότι το *Μικρό Αλφαβητάριο* του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, το ονομάζει ο ίδιος *Αλφαβητικόν Βιβλιάριον* τη βρίσκουμε στην διάλεξη της Θεοδώρα Ζωγράφου-Βώρου «Στιγμές και εικόνες από την Εκπαίδευση στη Σιάτιστα και η ανέγερση και λειτουργία του Α' Δημοτικού Σχολείου της». Εκεί αναφέρονται τα εξής: «Από το Μικρό Αλφαβητάριο του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, το “αλφαβητικό βιβλιάριον” όπως το ονομάζει ο ίδιος, που το έγραψε “χάριν των μαθησομένων νέων τας πρώτας αρχάς και την ανάγνωσιν των ιερών ημών Γραμμάτων...”, παίρνουμε ένα δείγμα του τι διδασκόταν (σσ. στα κοινά σχολεία)...». Από την ίδια διάλεξη αντλούμε και πολλά από τα στοιχεία που αναφέρουμε εδώ, σχετικά με το *Αλφαβητικόν Βιβλιάριον*, καθώς και τις Εικόνες 9 και 10 που παρατίθενται στο Παράρτημα Εικόνων της παρούσης εργασίας.

³⁰⁸ Βλ. και υποσημ. 304 και 305.

Σε κάθε περίπτωση, το θέμα χρήζει περισσότερης διερεύνησης και επιφυλασσόμαστε να αναφερθούμε με περισσότερη ασφάλεια, όταν μπορέσουμε να αποκτήσουμε πρόσβαση στο εγχειρίδιο ή τα εγχειρίδια που αναφέρονται εδώ.

2.1.8. Οικιακός και πρόχειρος διδάσκαλος των άρχαριων της ελληνικής γλώσσας

Από τη μέχρι τώρα έρευνα προκύπτει ότι το βιβλίο αυτό ήταν το τελευταίο που εξέδωσε ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου, τυπώθηκε στη Βιέννη το 1783 και φέρει τον τίτλο:

ΟΙΚΙΑΚΟΣ, και ΠΡΟΧΕΙΡΟΣ/ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ/ των άρχαριων της Έλληνικης Γλώσσας./ Τουτέστι/ Βιβλίον από τὸ ὅποῖον ὁ ἐπιμελής μαθητής, μόνος/ του δύναται νὰ μάθῃ, οὐ μόνον Λέξεις ἱκανάς τῆς ἑλλη/νικῆς Γλώσσας, ὡσάν ὅπου περιέχει. Α' ' ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΟΝ/ ΜΙΚΡΟΝ. ἀλλ' ἀκόμῃ Β', καὶ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ, ἐν αἷς εἰσι καὶ Γνωμαὶ τινες καὶ Παροιμίαι. καὶ Γ', ΔΙΑΛΟΓΟΥΣ, ὅπου/ ἕως τὴν σήμερον, ἄλλο τοιοῦτον εἰς τὸ Γένος τῶν Ρωμελιτῶν δὲν ἐφάνη. καὶ πολλοὶ μετὰ προθυμίας τὸ ἐζητοῦσαν. ἐρανισθέν./ Παρὰ Μιχαήλ παπᾶ Γεωργίου, τοῦ Σιατιστέως./ τύποις ἐξεδόθη, διὰ κοινὴν ὠφέλειαν ὅλων τῶν Ρωμελι-/τῶν νέων, δι' ἐξόδων καὶ δαπάνης, τῶν Ἐντιμελλογιμωτάτων ἀνταδέλφων./ Κυρίου ΝΑΟΥΜ, καὶ Κυρίου ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ/ ΜΟΣΧΑ/ τῶν τῆς Οὐγγαρίας Εὐγενῶν./ ἀψπγ'. ἘΝ ΒΙΕΝΝΗ τῆς ΑὐΟΥΣΤΡΙΑΣ 1783./ Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ./ ἸΩΣΗΠΟΥ ΒΑΟΥΜΕΪΣΤΕΡΟΥ/ τοῦ Νομοδιδασκάλου³⁰⁹.

Ο Legrand³¹⁰, ο οποίος το περιγράφει αρκετά αναλυτικά, μας πληροφορεί ότι το βιβλίο είναι μεγέθους 8ου με σελ. 8+128+40+ 8 φύλλα μη αριθμημένα. Στις σελίδες 6-8, που δε φέρουν αρίθμηση, παρατίθεται ο πίνακας περιεχομένων. Οι 128 σελίδες που ακολουθούν αφορούν στα δύο πρώτα τμήματα του έργου και περιέχουν λέξεις και φράσεις που τις έχει τακτοποιημένες με τρόπο μεθοδικό, όπως ένα σύγχρονο εγχειρίδιο με ξενόγλωσσους διαλόγους. Το τρίτο μέρος, με ιδιαίτερη σελιδαρίθμηση, περιέχει 40 σελίδες με διαλόγους. Τέλος, στις υπόλοιπες μη αριθμημένες σελίδες βρίσκει κανείς ένα αλφαβητάριο με στοιχεία κατήχησης και βασικές προσευχές³¹¹.

³⁰⁹ Ο Έ. Legrand, *Bibliographie hellénique*, ό.π., Τόμ II, σσ. 412-413, αρ. 1115, μας πληροφορεί ότι βρίσκεται αντίτυπο στην Εθνική βιβλιοθήκη της Αθήνας, ενώ ο Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, ό.π., σ. 345, αρ. 4620, αναφέρει αντίγραφο και στη Γεννάδειο βιβλιοθήκη στην Αθήνα. Πρβλ. Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική φιλολογία*, Τόμ. Β', ό.π., σ. 75, αρ. 176. Βλ. και Εικόνα 16 στο Παράρτημα Εικόνων.

³¹⁰ Ο Έ. Legrand, *Bibliographie hellénique*, ό.π., Τόμ II, σ.412-413, αρ. 1115, για το Γ' μέρος, το οποίο αποτελείται από 40 σελίδες αναφέρει εκ παραδρομής ότι αποτελείται από 140 σελίδες. Την αβλεψία αυτή τη διορθώνει στον πίνακα με τα παροράματα που βρίσκεται στο τέλος του βιβλίου.

³¹¹ Στο 3^ο μέρος, στις μη αριθμημένες σελίδες, ο Έ. Legrand, *Bibliographie hellénique*, Τόμ II, ό.π.,σ. 413, αναφέρει ότι περιέχονται «στίχοι κατ' ἀλφάβητον με στοιχεία κατήχησης καὶ βασικές

Από τον τίτλο ακόμη συμπεραίνουμε ότι το εκδοθέν αυτό έργο δεν προορίζεται για σχολικό εγχειρίδιο αλλά αποτελεί ένα βιβλίο αναφοράς, μια μέθοδο «άνευ διδασκάλου» (γι' αυτό «οἰκιακός»), όπου μπορούσε εύκολα να χρησιμοποιηθεί από τον αναγνώστη σε κάθε ζήτηση (έτσι εξηγείται το «πρόχειρος»). Πρόκειται στην ουσία για ένα ερμηνευτικό λεξικό της λόγιας προς τη δημόδη γλώσσα με την παράθεση διαλόγων. Το χρηστικό αυτό σύγγραμμα το έγραψε ο Παπαγεωργίου, επικαλούμενος την εμπειρία του ως δάσκαλος και γνωρίζοντας τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι νέοι στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας³¹². Είναι, κατά ομολογία του συγγραφέα, ένα καινοτόμο για την εποχή του βιβλίο³¹³, καθώς πλέον οι νέοι δε θα «ήναγκάζοντο θέλοντες, καὶ μὴ θέλοντες διὰ τὸ νὰ προσμένωσι τῇ σημασίᾳ τῆς κάθε λέξεως νὰ τὴν ακούσωσιν ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ δασκάλου τῶν εἰς τὴν ἐξήγησιν τῶν μαθημάτων»³¹⁴. Η χρηστικότητα και η καινοτομία έκαναν μέχρι και το Ζαβίρα³¹⁵ να σημειώσει: «...ὁποῦ ἕως τὴν σήμερον ἄλλο τοιοῦτο εἰς τὸ γένος μας δὲν ἐφάνη». Η παράθεση των διαλόγων στο τελευταίο μέρος του βιβλίου αποδεικνύει ότι ακολουθεί ως πρότυπα τα βιβλία που κυκλοφορούσαν στη Δύση, τα οποία μιμείται³¹⁶.

Στην ενδέκατη (ια') σελίδα του εντύπου, βρίσκουμε την προλογική επιστολή του συγγραφέα με τίτλο «Τῷ εὐγνώμονι ἀναγνώστῃ»³¹⁷, όπου μας εξηγεί τους λόγους που τον οδήγησαν στη συγγραφή του βιβλίου και παραθέτει τις οδηγίες για τη χρήση του από τους νέους στους οποίους απευθύνεται. Όσον αφορά λοιπόν στον τρόπο χρήσης του από τους μαθητές, προτείνει να χρησιμοποιούν το βιβλίο συμπληρωματικά με την *Οκτώηχο* και το *Ψαλτήρι*, αποστηθίζοντάς το τμηματικά, μελετώντας στο σπίτι για μια

προσευχές». Καθώς είχαμε την ευκαιρία να μελετήσουμε αντίτυπο που βρίσκεται στη Μανούσειο Βιβλιοθήκη της Σιάτιστας, παρατηρήσαμε ότι αυτά δεν περιέχονται. Αν όντως το αντίτυπο που είχε στη διάθεσή του ο Έ. Legrand στα χέρια του κι αυτό που είχαμε εμείς στη διάθεσή μας δε συμπίπτουν, σημαίνει ότι έχουμε ταυτόχρονα δυο διαφορετικές εκδόσεις με τα ίδια τυπογραφικά βιβλιολογικά στοιχεία με επιπλέον στοιχεία αυτά που είδε ο Legrand.

³¹² Μ. Παπαγεωργίου, *Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος τῶν ἀρχαρίων τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, σ. ια': «Εγὼ ἱξεύρωντας διὰ τῆς πείρας, τὴν ὅσῃν δυσκολίαν πάσχουσιν οἱ εὐφυέστατοι νέοι, ἀπάντων τῶν Ρωμελιτῶν, διὰ τὴν μάθησιν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης...».

³¹³ Ο.π., σ. ια': «μὲ τὸ νὰ μὴν εἶχον ἕως τώρα, τινὰ εὖωνα καὶ εὐπόριστα βιβλία».

³¹⁴ Ο.π., σ. ια'.

³¹⁵ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ὁ.π., σ. 462. Το σχόλιο αυτό το εκφράζει κατά την παράθεση του βιβλίου *Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος* στον κατάλογο με τα εκδοθέντα έργα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου.

³¹⁶ Μ. Παπαγεωργίου, *Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος*, σ. ιβ': «...κατὰ μίμησιν τῶν Βιβλίων ὁποῦ ἔχουσι καὶ οἱ λοιποὶ Εὐρωπαῖοι διὰ τὴν μάθησιν τῆς Λατινικῆς Διαλέκτου...».

³¹⁷ Βλ. και Εικόνα 17 στο Παράρτημα Εικόνων.

ώρα περίπου³¹⁸. Απευθυνόμενος ο συγγραφέας στον κάθε νέο³¹⁹ που τον κατονομάζει «Έλλην τὸ Γένος», σ' αυτόν που δεν έχει τον «τρόπον διὰ τὴν σπουδᾶν τὰ Γραμματικὰ μαθήματα», σ' αυτόν που «διὰ τὴν ὑστέρησιν τῶν ἀναγκαίων ἔμαθε μόνο τὴν ἀναγινώσκειν καὶ τὴν γράφει» και σ' αυτόν που «σπουδάζει τὰ Ἑλληνικὰ μαθήματα»³²⁰, προτείνει να το χρησιμοποιήσει, γιατί σε κάθε περίπτωση θα ωφεληθεί. Η ωφέλεια προκύπτει και γι' αυτούς που «ἔχουσι τὰ μέσα καὶ μετὰ τὰ κοινὰ ἀπλῶς λεγόμενα μαθήματα καὶ τὰ γραμματικὰ καὶ ἐπιστήμας»³²¹ θα συνεχίσουν τις σπουδές τους, καθώς θα αποκτήσουν γνώσεις απαραίτητες για τη μετάβασή τους από την κατώτερη σε ανώτερες βαθμίδες, αλλά και για εκείνους που δε θα προχωρήσουν, μιας και θα έχουν πλουτίσει τις γνώσεις τους από «τῶν δισχιλίων καὶ ἐπέκεινα λέξεων»³²² που υπάρχουν στο εγχειρίδιο.

2.2. Επιστολιμαία διατριβή σχετικά με το τροπάριο της Πεντηκοστής

Ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου έγραψε την *Απόκρισιν πρὸς τὸν ἐλλογιμώτατον Ἀθανάσιον στίρια περὶ τοῦ θέσπιν κατεβρόντησε*³²³ στην Πέστη της Ουγγαρίας στις 5 Ιουλίου του 1786, κάνοντας προσπάθεια να βρει το νόημα των λέξεων του τροπαρίου της Πεντηκοστής, ώστε ο παραλήπτης της, ο Ἀθανάσιος Στίριας, να το κατανοήσει σε βάθος. Πρόκειται, λοιπόν, για μια «επιστολιμαία διατριβή», την οποία εξέδωσε το 1996 ο Π.Β. Πάσχος από χειρόγραφο που βρήκε στη βιβλιοθήκη της Κοζάνης. Το συγκεκριμένο χειρόγραφο φαίνεται πως δεν είναι ιδιόχειρο του Μιχαήλ Παπαγεωργίου³²⁴.

³¹⁸ Μ. Παπαγεωργίου, *Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος*, ό.π., σ. ιβ': «...Ὅταν μετέβη ὁ μαθητὴς εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Ὀκτωήχου, ἅς διωρίσῃ μίαν ὥραν τὴν ἡμέραν κατ' ἰδίαν εἰς τὸ ὅσπῃτι του (ὅταν εὐκαιρῇ) νὰ ἀποστηθίσῃ ἀπὸ τὰς Λέξεις τοῦ Ὀνομαστικοῦ, ὅσας ποτὲ ἤθελεν ἡμπορέσῃ».

³¹⁹ Ό.π., σ. ιβ': «Δύο τάξεως μαθηταὶ εὐρίσκονται εἰς ὅλα τὰ Γένη. ἄλλοι μὲν ἔχουσι τὰ μέσα καὶ σπουδάζουσι μετὰ τὰ κοινὰ ἀπλῶς λεγόμενα μαθήματα καὶ τὰ Γραμματικὰ καὶ ἐπιστήμας. ἄλλοι δὲ ὑστερούμενοι τούτων, μένουσι μόνον μετὰ τὴν εἰδῆσιν τῆς ἀναγνώσεως καὶ γραψίματος».

³²⁰ Ό.π., σ. ιγ'.

³²¹ Ό.π., σ. ιβ'.

³²² Ό.π., σ. ιβ'. Μόνο στο πρώτο μέρος παρατίθενται αριθμημένες 1525 λέξεις.

³²³ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ό.π., σ. 463: «Ἀρχ(εται): Οὐδὲν δεινὸν οὐδ' ἀπεικὸς ἄνερ ἐλλογιμώτατε· σώζεται παρ' ἡμῖν χειρόγραφος».

³²⁴ Ο Π.Β. Πάσχος «Ερμηνευτικά της υμνογραφίας, Α' (Μιχ. Παπαγεωργίου, εἰς τὸ «θέσπιν κατεβρόντησε»), *Επιστημονικὴ Επετηρίδα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, ἐν Ἀθῆναις 1996, σ. 336, αναφέρει: «Τὸ κείμενό μας προέρχεται -ἀπ' ὅσα ἕως σήμερα γνωρίζουμε- μόνο στον κώδικα 108, τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Κοζάνης. Ο κώδικας εἶναι τοῦ ιη' αἰ. χαρτώως, με ἄλλο χέρι καὶ διαφορετικὸ χαρτί ἀπὸ τα προηγούμενα, καὶ καταλαμβάνει τα ff. 34^r-44^v τοῦ χειρογράφου. Μὴ ἔχοντας ἓνα γνωστὸ αὐτόγραφο τοῦ Παπαγεωργίου γιὰ νὰ συγκρίνουμε, καὶ βλέποντας τα λάθη τοῦ χειρογράφου, δὲν μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ αὐτόγραφο. Τὸ γράμμα τοῦ Μιχαήλ Παπαγεωργίου,

Για την προσωπικότητα του Άθανασίου Στήρια ο εκδότης του χειρογράφου Π.Β. Πάσχος αποφαίνεται ότι μάλλον πρόκειται για τον καθηγητή και συγγραφέα «ἐκ Μακεδονίας Ἀθανάσιο Σταγειρίτη»³²⁵. Ὅμως, ἐπειδὴ στην *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* του Μελετίου Μητροπολίτη Ἀθηνῶν³²⁶, αφενὸς ἐκδίδονται ἐπιγράμματα τῶν Μιχαὴλ Παπαγεωργίου καὶ «τοῦ λογιωτάτου Ἀθανασίου Στήρια, τοῦ Μοσχοπολίτου»³²⁷ καὶ αφετέρου στὸν «Κατάλογο τῶν ὑπογραψάντων χάριν συνδρομῆς καὶ βοηθείας διὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς παρούσης Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας»³²⁸ ὁ «Ἀθανάσιος Δημητρίου Στήρια» συμπεριλαμβάνεται στους συνδρομητὲς τῆς πόλης «Μισκόλτζα»³²⁹, εὐλόγο ἐστὶν νὰ υποθέσῃ κανεὶς ὅτι τὸ πρόσωπο τῆς «ἐπιστολιμαίας διατριβῆς» δὲν ἐστὶν ὁ Ἀθανάσιος Σταγειρίτης, ἀλλὰ ὁ Ἀθανάσιος Δημητρίου Στήρια, ὁ Μοσχοπολίτης, με τὸν ὁποῖο προφανῶς ὁ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου γνωρίστηκε στὸ Μισκόλιτς τῆς Οὐγγαρίας, τὸν καιρὸ που ἀνέπτυσσε διδασκαλικὴ δράση.

Για νὰ συνθέσῃ ὁ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου τὴν ἐν λόγῳ ἐπιστολή, στὴν ὁποία πραγματεύεται ἓνα μικρὸ μέρος τοῦ τροπαρίου τῆς Πεντηκοστῆς ἀναγκάζεται νὰ μελετήσῃ κείμενα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας. Ἐτσι, παράλληλα με τὴ θεολογικὴ προσέγγιση, ἀποκαλύπτεται ἡ βαθιὰ ἀρχαιογνώσια τοῦ. Στὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς, σύμφωνα με τὸν Ψημμένο, «συνοψίζει ἐν εἰδεί γενικοῦ συμπεράσματος καὶ με σχετικὴ διαύγεια λόγου τὸ πὼς ξεκινώντας κανεὶς ἀπὸ τὶς λέξεις ἐστὶν δυνατό νὰ κατανοήσῃ τὰ ὅσα ὁ ὑμνογράφος τῆς Ἐκκλησίας μας ποιητικὴ ἔστω ἀδεία θέλησε νὰ μετακενώσῃ στὸ ποίμνιό του παραδίδοντας “τὰ σαφεῖ ὅλοις ἰστίοις τῷ γρίφῳ”»³³⁰.

2.3. Ἐπιγράμματα – ἠρωελεγεῖα

Ὁ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου, κατὰ τὴ συνήθεια τῆς ἐποχῆς σύμφωνα με τὴν ὁποία οἱ λόγιοι συνέθεταν μικρὰ ποιήματα, ἐπιγράμματα, ἠρωελεγεῖα καὶ ᾠδές, γιὰ νὰ

ανεξάρτητ' ἀπὸ τὴ γραφὴ τοῦ κώδικος, φέρει χρονολογία, στὸ τέλος τοῦ κειμένου: «Γέγραπται μοι, ἔτει, ἀπὺς (=1786), Ἰουλίῳ ε', ἐν Πέστῃ».

³²⁵ Π.Β. Πάσχος «Ἑρμηνευτικὰ τῆς ὑμνογραφίας, Α'», *Ἐπετηρίς*, ὅ.π., σσ. 335-336: Γιὰ τὸν Ἀθανάσιο σημειώνει: «Πιθανόν νὰ πρόκειται γιὰ τὸν ἐκ Μακεδονίας λόγιο Ἀθανάσιο Σταγειρίτη, τὸν ὁποῖο συναντοῦμε τὸ 1816 στὴ Βιέννη, ὡς καθηγητὴ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης στὴν Καίσαροβασιλικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἀνατολικῶν γλωσσῶν καὶ συγγραφέα βιογραφικῶν διαφόρων προσωπικοτήτων τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος, καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει σχέση με τὸ Μοναστήρι τῆς Στυρίας[sic], ποὺ ἀναφέρει ὁ Ζαβίρας».

³²⁶ Ἐ. Legrand, *Bibliographie hellénique*, Τόμ II, ὅ.π., σ. 400, ἀρ. 1099.

³²⁷ Μελετίου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, σσ. κγ'-κδ'.

³²⁸ Ὁ.π., σσ. κς'-λγ'.

³²⁹ Ὁ.π., σ. κθ'.

³³⁰ Ν. Ψημμένο, «Ἡ ἀρχαιογνώσια τοῦ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου», *Ἐφημερίς*, 317 (2013).

κοσμήσουν μ'αυτά τις σελίδες συγγραμμάτων, συνέθεσε, σύμφωνα με το Ζαβίρα³³¹, *Ἐπη ἡρωελεγιακά και Ἰάμβους στη Γραμματική - Περί σχεδῶν* του Μοσχόπουλου, στην *Ἰταλική Γραμματική* του Θωμά Δημητρίου, στην *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* του Μελετίου και στο *Χρονικὸν* του Φραντζή.

Στη *Γραμματικὴ - Περί σχεδῶν* του Μοσχόπουλου, ενώ ο Ζαβίρας αναγράφει ότι υπάρχουν επιγράμματα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, η έκδοση που είχαμε στα χέρια μας περιείχε μόνο επιγράμματα που έφεραν υπογραφή: «Κ.Χ.Γ. Τζεχάνης»³³².

Σχετικά με τα επιγράμματα στα υπόλοιπα έργα, βρήκαμε ότι: α) Στην *Ἰταλική Γραμματικὴ* του Θωμά Δημητρίου³³³ και συγκεκριμένα αμέσως μετά την προλογικὴ επιστολὴ ανωνύμου³³⁴ ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου συνέθεσε τα παρακάτω επιγράμματα³³⁵:

«Βαιὸν φίλης ἀπλέτου τέκμαρ φέρει,/

Ὁ Μιχαῆλος, τοῦ Γεωργίου θύτου/

Ὁ Σιατιστεὺς, τῷ Σιατίστης γόνῳ/

Τουτὶ τὸ δῶρον, τὸ πρὸς τὸν ἀναγνώστην.

Ἐπίγραμμα Ἡρωελεγεῖον εἰς τὸν/Ἀναγνώστην./

Θησεῖ τὸν μίτον ἢ Ἀριάδνη ὥπασε κείνη,/

Ἐξελθεῖν τ' ἄντρον, ῥηϊδίας μὲν ἄπαξ./

³³¹ Πρβλ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ὁ.π., σ. 463.

³³² Είναι άξιον απορίας, πώς ο Ζαβίρας ανέφερε τον Παπαγεωργίου ως συντάκτη κι όχι τον Τζεχάνη, που ορθώς τον αναφέρει ο É. Le grand, *Bibliographie hellénique*, Τόμ II, ὁ.π., σ. 184.

³³³ Φ. Ηλιοῦ, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, ὁ.π., σ. 277, αρ. 1810.25. *Ἡ Ἰταλική Γραμματικὴ: Διηρημένη, εἰς δύο Βιβλία, ἀμέλει, εἷς τε Ἑτυμολογικόν, εἷτ' οὖν Τεχνολογικόν, καὶ Συντακτικόν, πρὸς εὐχερεστέραν κατάληψιν, καὶ Ραοτέραν εἰσαγωγὴν, τῶν ἐπιθυμούντων μαθεῖν αὐτήν: Ἐρανισθεῖσα, καὶ εὐμεθόδως, εἰς τὴν καθομιλουμένην ἡμῶν διάλεκτον, συντεθεῖσα τέποτε καὶ εἰς φῶς ἀχθεῖσα, παρὰ τοῦ ἐλλογίμου, κυροῦ Θωμᾶ Δημητρίου, τοῦ ἐκ τῆς πόλεως Σιατίστης: Νῦν δέ, ἐπιμελῶς διορθωθεῖσα, ἀναλώμασιν, αὐθις, τοῦ τιμίου καὶ φιλογενοῦς ἐν πραγματευταῖς, κυρίου Κωνσταντίνου Κουσκουρούλλη τοῦ Λαρισσαίου, ἐτυπώθη, μετὰ προσθήκης τοῦ ὀρθογραφικοῦ Βιβλίου τοῦ Κορτιτζέλλους, κτ. Ὡς ἐν τῷ Πίνακι. Κατὰ τὸ αἰοί'. Σωτήριον ἔτος: καὶ ἐν τῇ, τοῦ, κατὰ τὴν τῆς Λουστροφίας Βιένναν, Βενδῶπτου.*

³³⁴ Συντάκτης της επιστολῆς αὐτῆς φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Μιχαήλ Παπαγεωργίου. Βλ. σχετικά και ἐπόμενη ενότητα.

³³⁵ Βλ. και Εικόνα 22 στο Παράρτημα Εικόνων.

Γραμματικὴ δ' αὕτη, τῆς τῶν Ἰταλῶν διαλέκτου/
Νωλεμέως παρέχει, σοὶ ὁδὸν ἣν ποθέεις,/
Ρηϊδίην ἴσχειν, καὶ ἴδμονα ἔμμεναι ὄντως,/
Θελξινόου τῆς γλώττης, ἰδὲ καὶ πινυτῆς./
Δίξεο οὖν θεάμων, τὸ σοὶ ἦκον τὴν βίβλον ὦκα,/
Ἦνποτε λῆς ἀπόνως, ἴδρις ἔμεν ταχέως»³³⁶.

Ἡ πληροφορία του Ζαβίρα³³⁷ ὅτι ὁ Μιχαήλ Παπαγεωργίου προλόγισε τὴν *Ἰταλικὴν Γραμματικὴν* συνηγορεῖ στο ὅτι καὶ τὸ τελευταῖο ἀπὸ τα ἐπιγράμματα με τίτλο «Εἰς τὸν ἀναγνώστην» ἀνήκει σ' ἐκεῖνον³³⁸.

Τοῦ πρὸς τὸν συγγραφέα ἐξαποστείλαντος, τὴν/ἐπιστολὴν./
Εἰς τὸν Ἀναγνώστην./

Τίπτε γε ὦ θεάμων βρενθυνόμενος, σέο αἶρεις/
Ὅφρῳς; τὸν γενέτην διζόμενος μαθέμεν;/
Θωμᾶς τοῦ Δημητρίου τελέθει, Σιατιστεὺς/
Τὴν πάτρην· ἴδρις ἐμπορίας τε λόγων./
Εἰ μὲν ἄρ' ἦς πινυτός τις, ἀγάπαε ἔργματι τῷ δέ
Εἰδέγε τῶν κρειττόνων, κάλαμον λάβ' ἄνερ,/
Καὶ γράψον σὺ ἀρεῖονα ταύτης· κᾶτα/ ἔχοις ἄν/
Εἰπεῖν τι ξένε· Εἰ δ' αὐτός ἄπειρος ἔει
Γλωττῶν, ἡ δὲ καὶ ἰδμοσύνης· τίπτ' οὖν τεδὸν ὦ τὰν/

³³⁶ Το συγκεκριμένο δε φέρει υπογραφή, ὁπότε εικάζουμε ὅτι ἀνήκει στὸν Μιχαήλ Παπαγεωργίου ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο, που δὲν τίθεται ἀμφισβήτησης.

³³⁷ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ὁ.π., σ. 463.

³³⁸ Στὸν ἐπίλογο τῆς ἐπιστολῆς, που ἀπέστειλε ὁ Μιχαήλ Παπαγεωργίου στὸ Θωμά Δημητρίου καὶ δημοσιεύεται στὴν *Ἰταλικὴν Γραμματικὴν*, ἀναγράφονται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ παρακάτω: «Διὸ δίκαιος ἂν εἴης τὴν ταχίστην ἐς τύπον δοῦναι ταύτην, καὶ σου δέομαι πρὸς τῆς ἀκιβδήλου ἡμῶν φιλίας, ἵνα καὶ τὸ παρὸν ὃ ἐπιστέλλω σοὶ ἐγκεκλεισμένον ταύτῃ, ἀνωνύμως ἐκδώσης ἐπίγραμμα· ἔρρωσο·».

Κῆρ, βασκανία τήκεις, ἰδ' ἀμύσσεσ ἄλως;/

Οἶδας γὰρ τὸ καλὸν τῆς βασκανίας, ὅτι τήκει/

Ὅματα, καὶ καρδίην φθονεροῦ, ἐπίσης.

β) Στην *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* του Μελετίου, Μητροπολίτη Ἀθηνῶν³³⁹ υπάρχουν τρία επιγράμματα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου³⁴⁰:

1. Τοῦ λογιωτάτου Μιχαήλ Παπαῖ Γεωργίου τοῦ Σιατιστέως/

Ἐπίγραμμα Ἡρωελεγεῖον./

Εἰς τὸν ἀοίδιμον Μελέτιον, τὸν συγγραφέα τῆς βίβλου ταύτης.

Ἡὔχετο πρὶν ποτ' ἐπὶ φθιμένων Ἀλκίνοος ἔργων,/

Τρεῖς τολυπεύσαις κήπους, ἔμεναι κλέος οὔ./

Ἄλλ' ὥς ἡράσθη φθιμένων ἔργων τάλας οὔτος,/

Σύμφθιτο καὶ κλέος οὔ, τῶν τότε Πιερίδων /

Αὐτός ἀτὰρ Μελέτιε, τόδ' οὐ φθιτὸν ἔδρασας ἔργον/

Βίβλους τρεῖς συνθεῖς, πλήρεας ἀθανάτων/

Ἀνθῶν πεπνυγμένως γράψας, ὅσα ἔπλετο πάντων/

Ἔργματα Εὐσεβέων, καὶ κακόδοξα ἄλων /

Τοῦνεκα, καὶ σεῖο κλέος ἐσσεῖτ' ἄφθιτον ὦ 'νερ,/

Εἰς αἰῶνας ἅπαντάς τ' ἀκλόνητον ἀεί.

³³⁹ Μελέτιος, Μητροπολίτης Ἀθηνῶν, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Μελετίου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν. Μετενεχθεῖσα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλοελληνικὴν φράσιν εἰς τόμους τρεῖς διαιρεθεῖσα καὶ πλουτισθεῖσα μὲ πολλὰς χρησίμους, καὶ ἀναγκαίας ὑποσημειώσεις, καὶ ἀκριβεῖς πίνακας παρὰ Γεωργίου Βενδότη ἐκ Ζακύνθου, καὶ παρ' αὐτοῦ διορθωθεῖσα. Νῦν πρῶτον. Τύποις ἐκδοθεῖσα δι' ἐπιστάσις, καὶ ἀκριβοῦς ἐπιμελείας Πολυζῶν Λαμπανιζιώτη τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Καὶ παρ' αὐτοῦ προσφωνηθεῖσα Τῷ Ὑψηλοτάτῳ, Εὐσεβεστάτῳ, καὶ Γαληνοτάτῳ Αυθέντῃ, καὶ Ἡγεμόνι πάσης Οὐγγροβλαχίας Κυρίῳ Κυρίῳ Ἰωάννῃ Νικολάῳ Καραντζᾷ. Τόμος Α'. Περοέχων πρῶτον μὲν μίαν πολυμαθεστάτην Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, μετὰ ταῦτα δὲ ἄρχεται ἀπὸ Χριστοῦ Γεννήσεως ἕως τοῦς Τετρακοσίους Χρόνους. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας ἀμπγ, 1783. Παρὰ Ἰωσήφῳ Βαουμειστέρῳ, Νομοδιδασκάλῳ, καὶ Τυπογράφῳ, σσ. κβ' - κγ'. Πρβλ. καὶ É. Legrand, *Bibliographie hellénique*, Τόμ II, ὁ.π., σ. 400, αρ. 1099 καὶ Κ. Σ τ ά ι κ ο ς, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη*, ὁ.π., σ. 62.*

³⁴⁰ Βλ. καὶ Εἰκόνα 23 στο Παράρτημα Εἰκόνων.

2. Ἐπίγραμμα Ἡρωελεγείον εἰς τὸν ἀναγιγνώσκοντα./

Ὅτραλέως ποτ' Ἀριάδνη, μίτον ὥπασε τ' ἄντρου/

Θησεῖ ἐξελθεῖν, ἄτρομα ἀτρεκέως /

Ἱστορικὴ δ' αὕτη Ἐκκλησίας βίβλος ὧ ἄνερ,/

Ἐμπαπέως παρέχει ἀτραπὸν ῥηϊδίην/

Τῷ μεμαῶτι δαῖναι, ἴδμονα ἔμμεναι ὄντως/

Εὐσεβέων δογμάτων, ἀλλὰ καὶ ἀλλοτρίων /

Ἀπρίξ οὖν φιλοῖστορ ἔχου τῆς δ' ἱστορίας δὴν,/

Ὅπως ἄν γένη ἴδρις πολέων δογμάτων /

3. Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν αὐτόν/

Ἦν ποτε ἰδμοσύνη λῆς Μελλέτιος πόσος ἔσκε /

Δίξεο τοῦδε βίβλους, ἅς πινυτῶς συνέθη./

γ) Τέλος στο *Χρονικὸν Γεωργίου τοῦ Φραντζῆ*³⁴¹ συναντοῦμε ἓνα ἐπίγραμμα τοῦ Μιχαήλ Παπαγεωργίου³⁴²:

ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΤΟΥ ΣΙΑΤΙΣΤΕΩΣ/

ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ ἩΡΩΕΛΕΓΕΙΟΝ,/

ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΝ,/

Φραγκίσκος Φραντζῆ, ἐπιτράρροθος ἔπλετο Ἄλτερ /

Φραντζῆς μὲν γράψας ἦν ὁ δὲ δῶκε τύποις./

³⁴¹ Αναφερόμαστε στον πρώτο από τους τέσσερις τόμους του έργου *Χρονικὸν Γεωργίου τοῦ Φραντζῆ τοῦ πρωτοβεστιάριου*. Εἰς τέσσερα βιβλία διαιρεθὲν νῦν πρῶτον ἐκδοθὲν ἐπιμελεία: Φραγκίσκ. Καρόλου Ἄλτερ, διδασκάλου τῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου. Δαπάνη δὲ καὶ γράμμασι τῶν Μαρκιδῶν Πούλιου. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας: παρὰ Μαρκιδ. Πούλιου, 1796. Το ἐπίγραμμα αναγράφεται στη σ. δ'. Πρβλ. καὶ: Γ. Λαδάς – Α. Χατζηδήμος, *Ελληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796 -1799*, ὁ.π., σ. 40, αρ. 34.

³⁴² Βλ. καὶ Εἰκόνα 24 στο Παράρτημα Εἰκόνων.

Ἐς φῶς ἄξας, κρυθομένην ἐν βιβλιοθήκῃ,/
 Ἐσπερίης κλεινῇ. ὧ χάριν Ἑλλὰς ἔχει,/
 Κυδαλίμῳ Φραντζίσκῳ, ἐκδόσεως πέρι ταύτης,/
 Ἱστορίας κεδνῆς, Ἀντολικῶν ἀνέρων./
 Δίξω οὖν φίλε, ἀμφοτέραις ταύτην θαμινῶς γε /
 Ἦν ποτε λῆς, ἴδρις ἔμμεναι ἱστορίας /
 Ἀντολικῶν, ἡδ' ἄλλων, ὧν σὺ ἱμείρεο γνῶναι./
 Φραγκίσκῳ δ' εὖχου, ὄλβια πάντα ἔχειν.

2.4. Επιμέλεια – Προλογισμός έργων

Ο μεγάλος αριθμός εκδόσεων που είχε ήδη στο ενεργητικό του ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου, η διδακτική του εμπειρία και το εύρος των γνώσεών του, του επέτρεψαν να υπηρετήσει το βιβλίο και από τη μεριά του επιμελητή εκδόσεων διάφορων συγγραφέων. Ο Ζαβίρας μας πληροφορεί ότι η ζ' έκδοση της *Ὁμολογίας Πίστεως*³⁴³, του μητροπολίτου Κιέβου Πέτρου Μογίλα «ἐγένετο εἰς βιέννην παρὰ μιχαήλ παπᾶ Γεωργίου τοῦ σιατιστέως δαπάνη τοῦ ἐκλαμπροτάτου φιλιππίδου Τάϊα τῷ ἔτει...»³⁴⁴.

Στη *Γραμματικὴ-περὶ σχεδῶν*³⁴⁵ του βυζαντινού λογίου Μανουήλ Μοσχόπουλου, που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1783, υπήρξε επιμελητής έκδοσης, την προλόγισε και

³⁴³ Ο Πέτρος Μογίλας υπήρξε μητροπολίτης Κιέβου. Βλ. σχ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ὁ.π., σσ. 514-517.

³⁴⁴ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ὁ.π., σ. 516. Το «φιλιππίδου Τάϊα», είναι τυπογραφικό λάθος, καθώς στο πρωτότυπο αναφέρεται ως «Φιλιππίδου Γάϊα», που υπήρξε χορηγός του *Μεγάλου Ἀλφαβηταρίου* της πρώτης έκδοσης (Βιέννη, 1771) και της *Γραμματικῆς-Περὶ σχεδῶν*, την οποία αναφέρουμε στη συνέχεια.

³⁴⁵ É. Legrand, *Bibliographie hellénique*, Τόμ. II, ὁ.π., σσ. 183-184, αρ. 795, Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνικὴ φιλολογία*, Τόμ. Β', ὁ.π., σ. 66, αρ. 146 και Κ. Στάικος, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη*, ὁ.π., σ. 28, αρ.6, ο οποίος μας πληροφορεί ότι η πρώτη έκδοση δεν τυπώθηκε το 1544, ὅπως αναγράφεται στον τίτλο της, ἀλλὰ το 1494 ἀπὸ το Δημήτριο Χαλκοκονδύλη. Ο πλήρης τίτλος της *Γραμματικῆς* είναι: *Τοῦ Σοφωτάτου, καὶ λογιωτάτου Μανουήλου τοῦ Μοσχοπούλου, ΠΕΡΙ ΣΧΕΔΩΝ. ΗΤΟΙ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ, ἐν σχήματι τεχνολογικῷ, περὶ Ἑτυμολογίας, εἴτ' οὖν Τεχνολογίας, διαλαμβάνουσα, καὶ εἰς βάθος περὶ Ὄρθογραφίας εὐμεθόδως διδάσκουσα. ἐν ἣ ἀναπτύσσονται, καὶ αἱ πλείους τῶν ἐν αὐτῇ διαληφθεισῶν Λέξεων σημασίαι, καὶ τινες αὐτῶν παραγωγαί. Τύποις ποτὲ ἐκδοθεῖσα, παρὰ Ῥοβέρτου Στεφάνου, νῦν δὲ τὸ δευτερον μετατυπωθεῖσα, προτροπῇ, καὶ δαπάνῃ, Τοῦ ἐκλαμπροτάτου, σοφωτάτου, καὶ εὐγενεστάτου Ἀρχοντος Κυρίου, Κυρίου Κωνστ. Ἀλεξάνδρ. Φιλιππίδου τοῦ Γαίου. τοῦ παναγίου, καὶ ζωοδόχου τάφου τῆς Ἱερουσαλὴμ Ἰππέως. Τῆς Κραταιοτάτης, καὶ γαληνοτάτης, Αὐτοκράτορος τῶν Ῥωμαίων, τῆς τε Οὐγγαρίας, καὶ Βοχεμίας Βασιλείσης, τῆς Ἀουστριακῆς Βουλῆς Συμβούλου. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας. Παρὰ Ἰωσήφ τοῦ Κουρτζβέκ, τῷ Αὐτοκρατορικῷ καὶ Βασιλικῷ Ἀνατολικῷ τε, καὶ Ἰλλυρικῷ Τυπογράφῳ. ἐν ἔτει αἰσγ'.* Βλ. και Εἰκόνα 21 στο Παράρτημα Εἰκόνων.

έγραψε τα βιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα. Η προλογική επιστολή με τίτλο «Τοῖς ἐντευξομένοις φιλολόγοις, καὶ ἐρασταῖς τῆς ἑλληνίδος παιδείας, χαίρειν», ἑκτασης 6 σελίδων φέρει υπογραφή «ὁ Μ.Π.Γ. ὁ Σιατιστεὺς, Ἀπριλίου αἰσού». Σ' αὐτὴν ὁ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου ἐκθειάζει τὸ συγγραφέα τῆς *Γραμματικῆς* γιὰ τὸν τρόπο προσέγγισής της³⁴⁶ καὶ κυρίως γιὰ τὴ βαρύτητα ποὺ δίνει στὴν ὀρθογραφία, μέσω τῆς ὁποίας «ἀναπτύσσονται, καὶ αἱ τῶν πλειόνων λέξεων σημασίαι. καὶ τίνων ἡ παραγωγή. καὶ τεχνολογία». Μεγάλο μέρος τοῦ προλόγου ἀφιερώνει καὶ στὸ χορηγό, κ. Κωνσταντῖνο, Ἀλέξανδρο, Φιλιππίδῃ Γαίᾳ, τὸν ὁποῖο ἐγκωμιάζει γιὰ τὴν προσφορά τοῦ στὸ Γένος «διὸ χάρις πολλὴ τῇ αὐτοῦ ἐκλαμπρότητι, τῇ δι' ἐπιμελείας ἐχούσῃ, πολλοῖς κἀγαθοῖς τὸ γένος αὐτοῦ κατακοσμήσαι βιβλίοις». Ἀμέσως μετὰ, στὴ «Βιογραφία τοῦ συγγραφέως» με υπογραφή «ὁ αὐτὸς Μ.Π.Γ., ὁ Σιατιστεὺς», κάνει μιὰ λεπτομερὴ καταγραφή τῆς *Γραμματικῆς*, σύμφωνα με τὴν ἑλληνικὴ βιβλιοθήκη τοῦ Φαβρικίου καὶ τὴν *Turcograecia* τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου³⁴⁷. Ἡ ἐρευνα τοῦ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου περιλάμβανε μελέτη μεγάλου ἀριθμοῦ χειρογράφων ποὺ υπῆρχαν στὴν Καισαρικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βιέννης, φανερόντων ἐτσί τὴ συστηματικὴ ἐργασία καὶ τὴ φροντίδα κάθε ἐργοῦ ποὺ ἀναλάμβανε.

Στὴν *Ἰταλικὴ Γραμματικὴ* τοῦ Θωμᾶ Δημητρίου³⁴⁸, ἐκτός ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα ποὺ ὁ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου συνέταξε, φαίνεται ὅτι ἔγραψε καὶ τὴν προλογικὴ ἐπιστολή τοῦ ἐργοῦ με τίτλο «Τῷ ἐλλογιμωτάτῳ κυρίῳ Θωμᾷ τὸ χαίρειν», ἡ ὁποία εἶναι ἀνώνυμη. Ἀκριβέστερα, μετὰ τὴν παράθεση τῆς ἡμερομηνίας συγγραφῆς τῆς (Ἐν ἔτει αἰσού, Ὀκτωμβρίου, θ', ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξωνίας), ἀντὶ υπογραφῆς φέρει τὸ ἐξῆς: «Οἶδας τὸν παρ' οὗ»³⁴⁹, δηλ. γνωρίζεις αὐτόν ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται (ἐνν. ἡ ἐπιστολή). Τὸ ὅτι ὁ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου ἦταν ὁ συντάκτης τῆς το τεκμαίρουμε ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Γ. Ζαβίρα ὅτι «ἐν ᾗ (σ.σ. *Ἰταλικὴ Γραμματικὴ*) σώζεται τοῦ αὐτοῦ καὶ

³⁴⁶ Ἡ Σ. Χονδρίδου, «Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς σχεδογραφίας τὸν 11ο αἰῶνα», *Βυζαντινὰ Σύμμεκτα*, 15 (2002) 149, ἀναφέρει σχετικὰ με τὰ «σχέδη»: «Ἡ σχεδογραφία, μέθοδος διδασκαλίας τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς γλώσσας, ἀρχισε νὰ ἐφαρμόζεται στὰ τέλη τοῦ 10ου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰῶνα. Σύμφωνα με αὐτή, οἱ μαθητὲς ἐπεξεργάζονταν γραμματικὰ καὶ συντακτικὰ ἓνα χωρίο σὲ ἀρχαία ἑλληνικὴ γλώσσα, τὸ ὁποῖο ἔγραφαν ἐπάνω στὸ σχέδος, ποὺ ἦταν φύλλο χάρτου ἢ πινακίδιο. Τὸ χωρίο ἦταν εἴτε αὐτοῦσιο ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κείμενο εἴτε, συνήθως, ἐργὸ τοῦ διδασκάλου, τοῦ σχεδουργοῦ καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ὁ διδάσκων ἐδίνε ἐμφαση στὸ γραμματικὸ φαινόμενο στὸ ὁποῖο ἤθελε νὰ ἐκπαιδεύσει τοὺς μαθητὲς τοῦ. Ἡ γραμματικὴ ἐξέταση περιελάμβανε ἀνάλυση, ἐτυμολογία, κλίση ὀνομάτων, σχηματισμοὺς ρημάτων, ὀρισμούς καὶ ἄλλα».

³⁴⁷ Κ. Στάικος, *Τὰ τυπωμένα στὴ Βιέννη*, ὁ.π., σ.28, ἀρ. 6.

³⁴⁸ Φ. Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα*, ὁ.π., σ. 277, ἀρ. 1810.25.

³⁴⁹ Πρβλ. καὶ ὅσο γράφει ὁ Φ. Ζυγούρης, *Ἱστορικὰ σημειώματα περὶ Σιατίστης*, ὁ.π., σσ. 489-490.

μία ἐπιστολή ἑλληνική ἀνωνύμως». Το λόγο για τον οποίο ο συντάκτης της δεν ήθελε να υπογράψει επωνύμως δεν είμαστε σε θέση να τον γνωρίζουμε.

3. Ανέκδοτα έργα

Στο σύνολο του έργου του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, εκτός από τα εκδοθέντα έργα που αναφέρθηκαν ως τώρα, συγκαταλέγονται και έργα, τα οποία δεν μπόρεσαν ή δεν πρόλαβαν να εκδοθούν. Ενδέχεται στις βιβλιοθήκες του ιδίου και του Ζαβίρα να υπάρχουν τα χειρόγραφα, αλλά η μη πραγματοποιηθείσα αυτοψία στερεί από την έρευνά μας την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων γύρω από τα ανέκδοτα έργα, ενώ παράλληλα την πλουταίνει με υποθέσεις, που ίσως θεωρηθούν καμιά φορά αυθαίρετες. Ελπίζουμε, όταν πραγματοποιηθεί η ποθούμενη επίσκεψη σ' αυτές, να φωτιστεί η έρευνα με νέα στοιχεία. Από την επιγραμματική αναφορά του Ζαβίρα³⁵⁰ στα ανέκδοτα έργα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα ότι ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου είχε ευρεία μόρφωση, όχι μονομερή κι αυτό του έδωσε την ευχέρεια να ασχοληθεί και να δοκιμαστεί στο πεδίο της συγγραφής σε διάφορους τομείς. Εκείνο που πρέπει να έχει κανείς κατά νου είναι ότι ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου ήταν μέρος του κύκλου των διανοούμενων τόσο της Βιέννης όσο και της Βουδαπέστης, με τους οποίους οπωσδήποτε επικοινωνούσε και από τους οποίους οπωσδήποτε προσδοκούσε την ανάγνωση των κειμένων του.

3.1. Γερμανική Γραμματική

Για τη Γερμανική Γραμματική πληροφορίες μας δίνει πρώτη φορά ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου στη δισέλιδη προλογική επιστολή του έργου του *Αλφαβητάριον Γερμανικόν*³⁵¹, που εκδόθηκε το 1768. Εκεί αναφέρει ότι η γραμματική θα ήταν δύσκολο να χρησιμοποιηθεί από τους ομογενείς, καθώς αυτή δεν ήταν γραμμένη με «...γερμανικά ψηφία καὶ οἱ περισσότεροι ὁμογενεῖς δὲν ἰξεύρουσι μὲ γερμανικὰ ψηφία νὰ ἀναγινώσκουσι τὴν διάλεκτον αὐτὴν». Το 1772 ο ίδιος δημοσίευσε την «Εἷδση» για την έκδοσή της στο έργο του *Πρόχειρος καὶ Εὐπόριστος Διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς γερμανικῆς γλώσσης*³⁵² κάνοντας έκκληση σε όσους

³⁵⁰ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ὁ.π., σσ. 462-463.

³⁵¹ Μ. Παπαγεωργίου, *Αλφαβητάριον Γερμανικόν*, Βιέννη 1768, σ. 3.

³⁵² Μ. Παπαγεωργίου, *Πρόχειρος καὶ Εὐπόριστος Διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς γερμανικῆς γλώσσης*, Βιέννη 1772, σ. 10 – 16 χ. αρ.

ήθελαν να εγγραφούν συνδρομητές για να εκδοθεί το βιβλίο. Το 1788 φαίνεται ότι εκδίδεται μια αυτόνομη «Εΐδηση»³⁵³ για την έκδοσή της, η οποία, τελικά, δεν πραγματοποιήθηκε. Οι προσπάθειες για έκδοση φαίνεται ότι σταμάτησαν, καθώς στην επόμενη έκδοση του *Προχείρου καὶ εὐπορίστου Διδασκάλου τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς γερμανικῆς γλώσσης*, το 1792, η «Εΐδησις», που περιλαμβανόταν στην πρώτη έκδοση παραλείπεται.

Η *Γερμανικὴ Γραμματικὴ* ήταν, θα λέγαμε, αναμενόμενο έργο, καθώς η συγγραφή του δεν αποτελεί έκπληξη, εξαιτίας της έμφασης που φαίνεται να δίνει ο Παπαγεωργίου στη γλωσσική κατάρτιση. Με αφετηρία τις δικές του σπουδές και γνωρίζοντας πως η εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας γίνεται αρχικά εμπειρικά με λεξιλόγιο και διαλόγους, υποθέτουμε πως θα ήθελε να υποστηρίξει το έργο της εκμάθησης σε μια πιο στέρεα βάση. Αυτός φαίνεται ότι ήταν ο λόγος που τη συνέγραψε. Η *Γερμανικὴ Γραμματικὴ* δεν απευθυνόταν σε γερμανομαθείς, αλλά σε εκείνους οι οποίοι έρχονταν σε πρώτη επαφή με τη γερμανική γλώσσα³⁵⁴. Την ύπαρξή του χειρογράφου μαρτυρεί και ο Ζαβίρας, ο οποίος μάλιστα αναφέρει ότι διαθέτει ένα χειρόγραφο αυτής³⁵⁵. Γνωρίζοντας την επιστημονική ακρίβεια και ειλικρίνεια που τον διακρίνει, μπορούμε να σκεφτούμε ότι δεν υπερβάλλει, όταν τη χαρακτηρίζει «πληρεστάτην». Με βάση τα όσα είδαμε στα εκδοθέντα συγγράμματα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου δε θα μπορούσε να αποκλειστεί ότι πρόκειται για μια γραμματική η οποία είχε δημιουργηθεί «κατ' αντιστοιχίαν» με την ελληνική γραμματική³⁵⁶.

3.2. Κατὰ Καλβινιστῶν καὶ λουθηρανιστῶν περὶ ἐπικλήσεως τῶν ἀγίων, περὶ προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων, τῶν λειψάνων, τοῦ σταυροῦ καὶ ἄλλων τινων ἀναγκαίων

Ο Ζαβίρας³⁵⁷ μας διασώζει την πληροφορία ότι ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου σκόπευε να τυπώσει στη Βιέννη το έργο *Κατὰ Καλβινιστῶν καὶ λουθηρανιστῶν περὶ ἐπικλήσεως*

³⁵³ Γ. Λαδάς – Α. Χατζηδήμος, *Ελληνική βιβλιογραφία: Συμβολή στο δέκατο ὄγδοο αἰῶνα*, ὁ.π., σ. 156, εγγρ. 620 και Φ. Ηλιοῦ, *Προσθήκες*, Α', ὁ.π., σ.192, αρ. 151, υποσημείωση 2.

³⁵⁴ Πρβλ τα έργα του Μ. Παπαγεωργίου α) *Εἴσοδος ῥαδία εἰς τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν*, β) *Λεξικὸν Ρωμαιογερμανικόν*, γ) *Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς γερμανικῆς γλώσσης*.

³⁵⁵ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ὁ.π., σ. 463.

³⁵⁶ Ενδεχομένως, το χειρόγραφο να υπάρχει στη «βιβλιοθήκη Ζαβίρα».

³⁵⁷ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ὁ.π., σ. 463, ο οποίος μας πληροφορεῖ ότι το εν λόγω έργο «ἐγράφη ἐν πέστῃ τῇ 1778. Ἐλαβε δὲ αὐτὸ μεθ' εαυτοῦ ὁ ἀοίδιμος ἵνα ἐκδώσῃ αὐτὸ τύποις ἐν βιέννῃ καὶ εἰδῇσιν

τῶν ἁγίων, περὶ προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων, τῶν λειψάνων, τοῦ σταυροῦ καὶ ἄλλων τινῶν ἀναγκαίων, το οποίο συγγράφηκε στην Πέστη το 1788. Μάλιστα, ανακοινώθηκε στον τύπο η αγγελία της εκτύπωσης. Συνήθης πρακτική της εποχής, προς εξασφάλιση της εκδοτικής δαπάνης ενός έργου ήταν -όπως έχει ήδη προαναφερθεί- η «Εἵδησις», η προδημοσίευση δηλαδή μιας σχετικής διαναγγελίας με το ονοματεπώνυμο του συγγραφέα και τον τίτλο του έργου. Στην προκειμένη περίπτωση μεσολάβησε ο θάνατος του συγγραφέα και δεν τυπώθηκε τελικά. Το έργο δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμερα.

3.3. Επιστολμαίες διατριβές

3.3.1. *Ἀπάντησις εἰς τοὺς τοῦ Κολλάριου συλλογισμοὺς τοῦ βασιλικοῦ βιβλιοφύλακος περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος*

Ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου φαίνεται ότι συνδέθηκε με ισχυρούς δεσμούς φιλίας με τον Κολλάριο, περίφημο βιβλιοθηκάριο στην Καισαρική Βιβλιοθήκη στη Βιέννη. Ο Adam František Kollár von Kereszten, όπως είναι το πλήρες όνομά του, γεννήθηκε στην πόλη Tarchowa της Ουγγαρίας (σήμερα ανήκει στη Σλοβακία) στις 15 Απριλίου 1723. Σπούδασε στο Neusohl, Schmnitz και Tyrnau, όπου το 1736 εισήλθε στο τάγμα των Ιησουιτών, το οποίο εγκατέλειψε το 1748. Μετά εργάστηκε στην αυτοκρατορική βιβλιοθήκη της Βιέννης και το 1772 ορίστηκε διευθυντής της, ταυτόχρονα δε αυτοκρατορικός σύμβουλος. Πέθανε στις 10 Ιουλίου 1783. Δραστηριοποιήθηκε εκδοτικά, εκδίδοντας κυρίως χειρόγραφα από την αυτοκρατορική βιβλιοθήκη³⁵⁸. Πιθανόν, λοιπόν, ο Κολλάριος να εξασφάλισε στον Μιχαήλ Παπαγεωργίου εύκολη πρόσβαση σε όλο τον πλούτο των βιβλίων της βιβλιοθήκης, ενδεχομένως ακόμη και των πιο σπάνιων. Επειδή, επιπλέον, έχουμε την πληροφορία από το Ζαβίρα ότι ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου «κατέστη ἐπὶ μισθῷ βασιλικῷ καθηγητῆς τῶν ἑλληνικῶν μαθημάτων [...] ὅπου διὰ πολλῶν χρόνων ἐδίδαξε πολλοὺς τῶν λατίνων ἱερεῖς τε καὶ Κληρικούς»³⁵⁹ εικάζουμε ότι μελέτησε πολύ, για να μπορέσει να επιχειρηματολογήσει

τετυπωμένην ἐξέδωκε περὶ τῆς ἐκτυπώσεως ἀλλὰ τελευτήσαντος αὐτοῦ, οὐκ οἶδαμεν νῦν ἐν τίνι παραβύστῳ κεῖται».

³⁵⁸ Βλ. ενδεικτικά: J. G. Meusel, *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller*, Bd 7, Leipzig 1808, σσ. 252-254.

³⁵⁹ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ό.π., σ. 462.

και να απαντήσει στις απορίες των κληρικών σχετικά με τις δογματικές διαφορές της ορθοδοξίας με τη Δύση. Ίσως η απάντηση³⁶⁰ στους συλλογισμούς του Κολλαρίου που αφορούσαν στη βασική δογματική διαφορά της προσθήκης του *filioque* από τους καθολικούς να αποτελούσε το καταστάλαγμα των απόψεων που είχε διαμορφώσει ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου σχετικά με το θέμα αυτό κι έτσι καταγράφηκαν στο εν λόγω ανέκδοτο χειρόγραφο.

3.3.2. Απόκρισις πρὸς τὴν ἐπενεχθεῖσαν αὐτῷ ἐρώτησιν περὶ τοῦ ἀπολυτικίου: «τὴν σπουδὴν σου τῇ κλήσει κατάλληλον ἐργασαμένη φερώνυμε»

Ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου επιχείρησε να εξηγήσει νοηματικά και θεολογικά το απολυτικό της αγίας Παρασκευής³⁶¹, το οποίο εκτείνεται σε λίγους στίχους αλλά παρουσιάζει ερμηνευτική δυσκολία, γι' αυτό και συνέταξε την *Απόκρισιν πρὸς τὴν ἐπενεχθεῖσαν αὐτῷ ἐρώτησιν περὶ τοῦ ἀπολυτικίου: «τὴν σπουδὴν σου τῇ κλήσει κατάλληλον ἐργασαμένη φερώνυμε»*³⁶². Αν και δε γνωρίζουμε τον ερωτώντα, ο οποίος δημιούργησε στον Μιχαήλ Παπαγεωργίου το κίνητρο να συγγράψει το παραπάνω έργο, διαπιστώνουμε, και μόνο από το θέμα με το οποίο ασχολήθηκε επισταμένως ότι οι γνώσεις του του επέτρεπαν να κινηθεί σε θεολογικά θέματα κι επίσης ότι μολοντί δεν ήταν φιλόλογος, «επιχείρησε με συστηματικό τρόπο να συνδέσει την ερμηνευτική των εκκλησιαστικών ύμνων με την αρχαία ελληνική γλώσσα»³⁶³ οδηγούμενος από τη φιλομάθειά του και τη δίψα για την ακρίβεια των λέξεων από τη μια και τη βαθιά του πίστη απ' την άλλη.

3.4. Επιγράμματα

Σύμφωνα με την τακτική της εποχής οι άνθρωποι συνήθιζαν να τοποθετούν μικρά μετρικά κείμενα, τα οποία κατά κανόνα χαράσσονταν σε εμφανές σημείο, συνήθως πάνω ή δίπλα από την κύρια είσοδο ενός νεόδμητου οικήματος ή μιας εκκλησίας ή στο

³⁶⁰ Ο Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σ. 462 αναφέρει ότι η επιστολή «...σώζεται παρ' ἡμῖν χειρόγραφος ἑλληνιστί. Ἄρχη: Διελθὼν ὃ φιλότης τὸ παρ' αὐτῆς ἐπιδοθέν μοι ἐλλόγιμον, ὑπὸ τῇ παρηκούσῃ ἐγὼ καὶ ὁ ἐμὸς ξυνέστιος τὴν τοῦ γυμνασίου ἀύλιον διεξείομεν».

³⁶¹ Το απολυτικό της Αγίας Παρασκευής: «Τὴν σπουδὴν σου τῇ κλήσει κατάλληλον, ἐργασαμένη φερώνυμε, τὴν ὁμώνυμόν σου πίστιν εἰς κατοικίαν κεκλήρωσαι, Παρασκευὴ ἀθληφόρε· ὅθεν προχέεις ἰάματα, καὶ πρεσβεύεις ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν».

³⁶² Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σ. 463: «Ἄρχ(εται): φερώνυμα ὀνόματα λέγονται. σώζεται παρ' ἡμῖν χειρόγ(ραφος):...».

³⁶³ Ν. Ψημμένος, «Η αρχαιογνωσία του Μιχαήλ Παπαγεωργίου», *Εφημερίς*, 317 (2013) 4.

εσωτερικό αυτών. Τα επιγράμματα για τα οποία μας πληροφορεί ο Ζαβίρας³⁶⁴ αναφέρονται σε ηρωικά και ιαμβικά τα οποία βρίσκονταν σε οικίες της Σιάτιστας, στο υπέρθυρο της εκκλησίας στην Αγρία της Ουγγαρίας, στην πυξίδα του Υψηλάντη κ.λ.π. Φυσικά, δεν αποκλείεται η ύπαρξη κι άλλων, τα οποία δεν έχουν έρθει ακόμα στο φως.

Στο εσωτερικό αρχοντικό του Νεραντζόπουλου στη Σιάτιστα ανάμεσα σε άλλα σώζονται σε βιτρό (φεγγίτη) και τα παρακάτω επιγράμματα, που υπογράφει ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου³⁶⁵:

Νῦν θεός ὑψιμέδων πάνδωρον ἐπόρσυνεν οἶκον
χάρμασιν ἀγλαΐαις πανδώρης ἥ πίθον ὥσπερ
ἐξ οὗ νωλεμέως οὐ δῶρα δολοφροσυνάων,
ἀλλὰ γε θῶν χαρίτων προΐενται ἐν σιατίστη.
<1755 σεπτεμβρίου 15 Μιχαήλ παπᾶ Γεωργίου³⁶⁶.

Δόμος μὲν εἰμι τοῦ Ἰωάννου, ξένε,
πάντων δὲ κάλλει ἐνδίκως προὔχων πάνυ
ἐπὶ φρονήσει καὶ ἐμός γε δεσπότης οὐ τῷ
τυχόντι τῶν ἄλλων προὔχων μέτρῳ
Μιχαήλ παπᾶ Γεωργίου³⁶⁷

Δυστυχώς δεν αναφέρονται και δε σώζονται άλλα αντίστοιχα επιγράμματα. Από το παραπάνω, πάντως, διαφαίνεται η άνεση του Μιχαήλ Παπαγεωργίου στη χρήση και

³⁶⁴ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ό.π., σ. 463.

³⁶⁵ Ν. Μουτσόπουλος, *Τα αρχοντικά της Σιάτιστας*, ό.π., σσ. 55-56, απ' όπου προέρχεται και η Εικόνα 2. Πρβλ και Ι. Αποστόλου, *Ιστορία τῆς Σιατίστης*, ό.π., σ. 63 ο οποίος στη σημ. 3 αναφέρει: «Τινὰ τούτων (σ.σ. των ηρωικών επιγραμμάτων) σώζονται εἰς τὴν ἐνταύθα ἀρχαίαν οἰκίαν Νεραντζοπούλου». Βλ. και Εικόνα 2 στο Παράρτημα Εικόνων.

³⁶⁶ Σε ελεύθερη μετάφραση: Τώρα ο Θεός που βασιλεύει στα ὕψη, γέμισε το σπίτι με όλα τα καλά, τις ομορφιές, όπως ακριβώς το πιθάρι της Πανδώρας. Από αυτό όμως το σπίτι ρέουν αδιαλείπτως όχι δώρα πανουργίας, αλλά δώρα των Χαρίτων.

³⁶⁷ Σε ελεύθερη μετάφραση: Ξένε, εἰμαι το σπίτι του Ιωάννη που δίκαια στο κάλλος ξεχωρίζει απ' όλα τα άλλα. Και ο αφέντης μου, βέβαια, ξεπερνάει κατά πολύ στη φρόνηση όλους τους άλλους.

της αρχαίας ελληνικής, όπως άλλωστε επισημαίνει και ο καθηγητής κ. Ψημμένος αναφερόμενος στο «απροσδόκητο εύρος της αρχαιογνωσίας» του³⁶⁸.

Όσο για τα επιγράμματα «εἰς τὸ ὑπέρθυρον τοῦ ἐν ἀγρία ναοῦ» και «εἰς τὴν πυξίδα τοῦ ὑψηλάντου», ο επιγραμματικός λόγος του Ζαβίρα στο σημείο αυτό δε δίνει, δυστυχώς, περισσότερες πληροφορίες.

3.5. Ηρωελεγεία

Το θέμα της Δημιουργίας απασχόλησε το Μιχαήλ Παπαγεωργίου, που αποφάσισε να το προσεγγίσει με ποιητικό τρόπο γράφοντας το ηρωελεγειακό ποίημα «Περὶ τῆς τοῦ Κόσμου πλάσεως»³⁶⁹. Ο Ζαβίρας μαρτυρεῖ σχετικά: «σώζεται παρ' ἡμῖν χειρόγρ(αφον): ἄρχετ(αι): Ἡ πανσθενουργὸς καὶ υπέρχρονος φύσις· δι' ἑκατὸν πενήντα στίχων συμποσούμενον»³⁷⁰. Άλλες πληροφορίες, που θα φώτιζαν περισσότερο το περιεχόμενό του, δεν έχουμε βρει.

3.6. Διάφοροι λόγοι

Οι ανάγκες της εποχής και της περιοχής, η ευφράδεια λόγου, που προφανώς διέθετε ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου, η θρησκευτική του παιδεία και η πιθανή θεολογική του κατάρτιση αποτέλεσαν ίσως ισχυρά κίνητρα ώστε να είναι σε θέση να εκφωνεί λόγους στην ιδιαίτερη πατρίδα του αλλά και πέρα απ' αυτήν με «μεγάλον ἔπαινον»³⁷¹ μάλιστα. Μολονότι μαρτυρεῖται ἀπὸ τον Ζαβίρα³⁷² η ὑπαρξη των λόγων που είχε εκφωνήσει «ἐπ' ἄμβωνος» στη Σιάτιστα, την Εράτυρα (Σέλιτσα), το Μελένικο και τη Φιλιπούπολη³⁷³ η καταγραφή και η έκδοσή τους δεν κατέστη δυνατή.

3.7. Μεταφράσεις

Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου διδάχτηκε τη λατινική γλώσσα κατά την παραμονή του στη Γερμανία. Η γνώση αυτή του έδωσε τη

³⁶⁸ Ν. Ψημμένος, «Η αρχαιογνωσία του Μιχαήλ Παπαγεωργίου», *Εφημερίς*, 317 (2013) 4.

³⁶⁹ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σ. 463: «Περὶ τῆς τοῦ Κόσμου πλάσεως δι' ἡρωελεγείων στίχων»

³⁷⁰ Ο.π., σ. 463. Πρβλ και Γ. Λαδάς – Α. Χατζηδήμος, *Ελληνική βιβλιογραφία: Συμβολή στο δέκατο όγδοο αιώνα*, ό.π., σ. 156, εγγρ. 620 σχετικά με την *Εἵδηση*.

³⁷¹ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σ. 461.

³⁷² Ο.π., σ. 463.

³⁷³ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σ. 463: «ἐξ ὧν τινὲς σώζονται ἐν τῇ πατρίδι ἄλλοι δὲ πολλώτατοι παρ' ἡμῖν».

δυνατότητα να προβεί σε μεταφράσεις έργων από τα λατινικά στα ελληνικά, όπως την *Ανατομία του Κούλρου* και τους *Λόγους του Κικέρωνα*³⁷⁴. Στην επιλογή των συγκεκριμένων έργων, τα οποία ανήκουν σε διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα, συνέβαλαν οι σπουδές φιλοσοφίας και ιατρικής, οι οποίες έδωσαν στον Μιχαήλ Παπαγεωργίου την άνεση να κινηθεί και σε αυτό το επίπεδο, ώστε τελικά να παραγάγει έργα τα οποία πιθανόν να ήταν χρήσιμα στους ομόγλωσσους Έλληνες, ώστε να τα μελετήσουν και να ωφεληθούν. Εξάλλου, μόνο τότε είχαν λόγω ύπαρξης.

3.8. Διάφορες επιστολές

Τέλος, αναφέρεται από το Ζαβίρα και η ύπαρξη ανέκδοτων *Επιστολών* προς διάφορους παραλήπτες, που κάποιες τις είχε ο ίδιος στην κατοχή του, κάποιες άλλες βρίσκονταν στη Σιάτιστα, ενώ πολλές χάθηκαν³⁷⁵. Δυστυχώς, η μέχρι τώρα έρευνα δεν κατόρθωσε να φέρει στην επιφάνεια κάποια απ' αυτές. Επειδή ο Ζαβίρας μας πληροφορεί ότι κάποιες βρίσκονται στην κατοχή του, υποθέτουμε ότι πρόκειται για επιστολές από την αλληλογραφία του ιδίου με το Μιχαήλ Παπαγεωργίου. Η δυσκολία της έκδοσής τους προέκυπτε μάλλον από την απουσία αρχείου, αφού για να μπορέσουν να εκδοθούν θα έπρεπε να αναζητηθούν μέσω παραληπτών, κάτι το οποίο φαντάζει δύσκολο για την εποχή.

4. Η συμβολή του Μιχαήλ Παπαγεωργίου στη βιβλιοπαραγωγή της Δυτικής Μακεδονίας³⁷⁶

Οι Δυτικομακεδόνες ανέπτυξαν σημαντική εκδοτική δραστηριότητα την εποχή της τουρκικής κυριαρχίας. Ως προς την ιδιότητα συμμετοχής στην βιβλιοπαραγωγή την πρώτη θέση κατέχει αυτή του συγγραφέα, (100 και πλέον τίτλοι συμπεριλαμβανομένων των μεταφραστών και εραμιστών). Στους υπόλοιπους τίτλους συμμετέχουν ως εκδότες (56 τίτλοι), χορηγοί (52 τίτλοι), και διορθωτές - επιμελητές (5 τίτλοι). Ο τόπος προέλευσής τους είναι η Κλεισούρα (55 τίτλοι), η Σιάτιστα (48 τίτλοι), η Κοζάνη (38

³⁷⁴ Ο.π., σ. 463.

³⁷⁵ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Έλλάς*, ό.π., σ. 463: «Επιστολαί ελληνικαί πρὸς διαφόρους γλαφυρώταται αἰτίνες σώζονται ἐν Σιατίστῃ καὶ παρ' ἡμῖν καὶ πολλαὶ μετὰ τὸν θάνατόν του ἀπωλέσθησαν».

³⁷⁶ Τα στοιχεία που παραθέτουμε στο παρόν υποκεφάλαιο προέρχονται από την ανακοίνωση της Ε. Αμοιρίδου, «Η συμμετοχή των Δυτικομακεδόνων στην εκδοτική δραστηριότητα κατά τη διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας», *Η Δυτική Μακεδονία κατά τους Χρόνους της Τουρκικής κυριαρχίας*. Σημ.: Την πρόσβαση στην ανακοίνωση, η οποία έγινε στο Συνέδριο, αλλά δε συμπεριλήφθηκε στα πρακτικά, την επέτρεψε η συγγραφέας.

τίτλοι), η Καστοριά (13 τίτλοι), το Κωνσταντζικό (7 τίτλοι), το Λινοτόπι (3 τίτλοι), η Πτολεμαΐδα (2 τίτλοι) και τέλος η Κατράνιτσα, το Μελένικο, η Καλλιανή και τα Σέρβια (1 τίτλος). Τα βιβλία των Δυτικομακεδόνων τυπώνονται στα τυπογραφεία της Βιέννης κυρίως αλλά και σ' αυτά της Βενετίας και Πέστης. Η συμβολή της Σιάτιστας, όπως παρατηρούμε είναι μεγάλη. Αν λάβουμε υπόψη ότι από τους σαράντα οκτώ συνολικά τίτλους που της αντιστοιχούν, στους επτά ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου αναφέρεται ως συγγραφέας και στους δύο ως εκδότης, μπορούμε να αναλογιστούμε την παραγωγικότητα του λογίου δασκάλου. Παραμερίζοντας δε τα ποσοτικά στοιχεία κι εστιάζοντας στην αξία του περιεχομένου, θα πρέπει να κατατάξουμε το έργο του στα πλέον σημαντικά και καινοτόμα της εποχής του στον τομέα των διδακτικών βιβλίων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

1. Συγγραφικά ενδιαφέροντα

Όπως φαίνεται από την παράθεση των εκδοθέντων έργων του κι έχουμε ήδη αναφέρει, ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου είχε επικεντρωθεί κυρίως σε συγγράμματα εκπαιδευτικού χαρακτήρα είτε για αυτούς που έκαναν τα πρώτα βήματά τους την ελληνική γλώσσα είτε για τους Έλληνες μετανάστες που χρειάζονταν να μάθουν τα βασικά της γερμανικής γλώσσας. Για τους πρώτους, έγραψε το *Μέγα και Μικρόν Αλφαβητάριον*, με τα οποία επεδίωκε να αποκτήσουν οι μαθητές τη δεξιότητα της ανάγνωσης, που θα τους έδινε αρχικά τη δυνατότητα να βελτιώσουν την καθημερινότητά τους και αργότερα να προσεγγίσουν τον πλούτο της ελληνικής γραμματείας. Για το επόμενο στάδιο, συνέγραψε τον *Οίκιακὸ καὶ πρόχειρο διδάσκαλο τῶν ἀρχαρίων τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, ο οποίος θα ήταν χρήσιμος σε όσους ήθελαν να προχωρήσουν πέρα από τα βασικά, αλλά δεν είχαν τη δυνατότητα, καθώς θα έπαιρναν μια γεύση από τον πλούτο της ελληνικής γραμματολογίας και θα βελτίωναν το λεξιλόγιό τους. Για τους Έλληνες της Διασποράς, που έπρεπε να μάθουν γερμανικά, εξέδωσε τα υπόλοιπα έργα του, ήτοι: *Εἴσοδος ῥαδία εἰς τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν*, *Αλφαβητάριον Γερμανικὸν*, *Λεξικὸν Ρωμαιικογερμανικὸν*, *Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς γερμανικῆς γλώσσης*. Έτσι, θα αποκτούσαν εύχρηστα εγχειρίδια για την εύκολη και γρήγορη κατάρτιση τους και την επικοινωνία τους με τους γερμανόφωνους κατοίκους, που έπρεπε να συναναστραφούν, για την προώθηση των προϊόντων τους και την αύξηση του κύκλου εργασιών τους.

2. «Δείγματα γραφής» έργων του Μιχαήλ Παπαγεωργίου

Προκειμένου να μπορέσει ο αναγνώστης να διαμορφώσει αντιπροσωπευτικότερη εικόνα για το περιεχόμενό των έργων του Μιχαήλ Παπαγεωργίου, θα αναδείξουμε στο κεφάλαιο αυτό λεπτομέρειες από έργα του, που αφορούν στη δομή και στο περιεχόμενο, παραθέτοντας αυτούσιες εκφράσεις που περιλαμβάνονται σ' αυτά.

2.1. Το Μέγα Αλφαβητάριον

Το Μέγα Αλφαβητάριον³⁷⁷ ο συγγραφέας το χωρίζει σε επτά κεφάλαια:

α. Τὰ εἰκοσιτέσσαρα Γράμματα καὶ αἱ Συλλαβαὶ (5v-9r)³⁷⁸

β. Τὰ ἀναγκαῖα τῆς προσωδίας (9r-10v)

γ. Αἱ Προσευχαὶ (10v-16v)

δ. Δόγματα τῆς πίστεως (17r-35v)

ε. Οἱ Ἀριθμοὶ (37r)

στ. Ὁ Πυθαγορικὸς Πίναξ (37v)

ζ. Αἱ κατὰ Συντομίαν Γεγραμμέναι Συλλαβαὶ (38r)

Το πρώτο κεφάλαιο, «Τὰ εἰκοσιτέσσαρα Γράμματα καὶ αἱ Συλλαβαὶ», που αποτελεί στην ουσία το φθογγολογικό μέρος, αρχίζει με τα γράμματα της ελληνικής αλφαβήτου «διαφόρως γεγραμμένα ὅπου ὁ νέος νὰ ἰξεύρῃ, καὶ πόσων λογιῶν γράφεται τὸ κάθε ψηφίον»³⁷⁹. Το «διαφόρως γεγραμμένα» δικαιολογείται καθώς παρατίθενται τα πεζά (5v) με διάφορες μορφές: με αλφαβητική σειρά (*α, β, γ, ... ω*), με αντίστροφη σειρά (*ω, ψ, χ, ... α*) και ανακατεμένα (*ρ, ι, α, σ, ... κλπ.*). Βέβαια, στην τελευταία αυτή περίπτωση, μπορεί κανείς να διακρίνει ότι η παράθεση των γραμμάτων δεν είναι τυχαία αλλά εμπίπτει σε μια λογική, καθώς το τα γράμματα της πρώτης στήλης της αλφαβητικής παράθεσης αρχικά από κάτω προς τα πάνω αποτελούν την αρχή της ακολουθίας κι ύστερα αυτή συνεχίζεται με παράθεση άλλοτε των στηλών από κάτω προς τα πάνω κι άλλοτε αντίστροφα. Αυτό προφανώς γίνεται από τη μια για να βοηθήσει τους μαθητές στην απομνημόνευση της αλφαβήτας κι από την άλλη για να αποτρέψει κάποιους να «παπαγαλίσουν» χωρίς να έχουν καταφέρει πιο πριν την αντιστοίχιση των φωνημάτων με τα γράμματα.

Μετά τα πεζά σειρά έχουν τα κεφαλαία (6v). Δεν παραλείπεται ο χωρισμός των γραμμάτων σε «Φωνήεντα Ἑπτὰ» και «Σύμφωνα δεκαεπτὰ» (6r).

³⁷⁷ Το αντίτυπο που είχαμε στη διάθεσή μας και στο οποίο αναφερόμαστε είναι της πρώτης έκδοσης, (Βιέννη 1771).

³⁷⁸ Η αρίθμηση είναι δική μας για τη διευκόλυνση της παραπομπής.

³⁷⁹ Μ. Παπαγεωργίου, *Το Μέγα Αλφαβητάριον*, ό.π., σ 3r. Βλ. και Εικόνα 8 στο Παράρτημα Εικόνων.

Ακολουθούν οι «Συλλαβαί» (7r-9r): α) σύμφωνο + φωνήεν: (βα, βε, βη, βι, βο, βυ, βω και ομοίως γα, γε... κλπ), β) (μετά την παράθεση των διφθόγγων) σύμφωνο + δίφθογγος (βαι, βαυ, βει,...για, γαυ, γει κλπ), γ) σύμφωνο + φωνήεν + σύμφωνο: (βαν, βεν, βην, ... γαν γεν, γην,... κλπ)

Στις συλλαβές ο μαθητής εξασκούνταν εξαντλητικά διαβάζοντάς τες πρώτα με τον ονοματισμό των γραμμάτων που τις αποτελούσαν και στη συνέχεια προφέροντάς τες ως ολόκληρες συλλαβές, π.χ. βήτα-άλφα =βα.

Η μέθοδος διδασκαλίας που υιοθέτησε στο *Μέγα Αλφαβητάριον* ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου ήταν η συνθετική³⁸⁰. Σύμφωνα μ' αυτήν, ο μαθητής έπρεπε πρώτα να αντιστοιχίσει φθόγγους με γράμματα, στη συνέχεια να προχωρήσει στις συλλαβές, κατόπιν στις λέξεις και να καταλήξει στις φράσεις. Ενώ, όμως, η συνθετική μέθοδος επέβαλε την περαιτέρω εξάσκηση με μονοσύλλαβες, δισύλλαβες και πολυσύλλαβες λέξεις στο *Μέγα Αλφαβητάριον* δε συμβαίνει αυτό.

Μετά τα γράμματα και τις συλλαβές και πριν τις προσευχές, οι οποίες εισάγουν το μαθητή στο κύριο μέρος, εκείνο δηλαδή που τον «μυεί» στην ανάγνωση, ο συγγραφέας παρεμβάλλει και στοιχεία της προσωδίας. Έτσι προστίθενται οι τόνοι και τα πνεύματα, τα σημεία στίξης, η ονομασία των λέξεων ως προς τη θέση της οξείας³⁸¹, η ονομασία των συλλαβών³⁸², και η ονομασία των λέξεων ως προς τη θέση της περισπωμένης (9r-10v)³⁸³. Την προσωδία τη θεωρεί ο συγγραφέας απαραίτητη, γι' αυτό και λέει: «...πρὸ τῆς ἀναγνώσεως τῶν λόγων ἐπρόσθεσα καὶ κάποια ἀναγκαῖα τῆς προσωδίας, συντένοντα διὰ τὴν ὀρθὴν ἀνάγνωσιν τῶν περιόδων»³⁸⁴. Εξάλλου, η προσωδία ήταν ζητούμενο από τους βυζαντινούς ακόμα χρόνους³⁸⁵ και, κατά το συγγραφέα, αποτελεί εκείνο το στοιχείο που πρέπει να διδάξει «ὁ ἐπιμελὴς δάσκαλος»,

³⁸⁰ Περισσότερα για τις μεθόδους βλ. Ε. Κεφαλληναίου, *Νεοελληνικά αλφαβητάρια*, ὁ.π., σσ. 14-16 και Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια*, ὁ.π., σσ. 293-351.

³⁸¹ Οξύτονος, παροξύτονος, βαρύτονος κλπ.

³⁸² Λήγουσα, παραλήγουσα κλπ.

³⁸³ Περισπώμενος, προπερισπώμενος.

³⁸⁴ Μ. Παπαγεωργίου, *Το Μέγα Αλφαβητάριον*, ὁ.π., σσ. 3r,-4v.

³⁸⁵ Βλέπε και ενδεικτικά την έκδοση του 1822 του έργου *Περὶ Γραμματικῆς* του Θεοδόσιου Γραμματικού, συγγραφέα, που έζησε τον 4^ο μ.Χ. αιώνα, ο οποίος στην ενότητα «Πῶς χρὴ ἀναγινώσκειν» 58.9-13 και 58.17-20 σημειώνει: «Τὶ ἔστι τὸ ἀναγινώσκειν κατὰ προσωδίαν; ἤγουν κατὰ τοὺς ἀκριβεῖς τόνους. προσωδία γάρ ὁ τόνος. Καὶ δεῖ τὸ νέον ἀρχῆθεν κατορθοῦν τὴν ἀνάγνωσιν κατὰ προσωδίαν καὶ τόνον... ἐκ δὲ τῆς προσωδίας τὴν τέχνην δηλοῦμεν τοῦ ἀναγινώσκοντος· ἐκ τοῦ παραφυλάττειν τοὺς τόνους, τοὺς χρόνους, τὰ πνεύματα καὶ τὰ πάθη ὁρῶμεν τοῦ ἀναγινώσκοντος τὴν τέχνην».

κάτι που μας κάνει να υποθέσουμε ή ότι εκείνος, ως δάσκαλος, έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα στην ορθή ανάγνωση ή ότι οι δάσκαλοι εκείνη την εποχή αγωνιούσαν να μάθουν τα βασικά στους λίγους μαθητές τους, χωρίς να επιμένουν τόσο σε λεπτομέρειες αυτού του τύπου.

Το κύριο αναγνωστικό μέρος, το οποίο απαιτεί σχετική εξοικείωση με τη διαδικασία της ανάγνωσης, ακολουθούσε την παράδοση, καθώς περιλάμβανε προσευχές και στοιχεία κατήχησης, που αποτελούσαν τη βάση της ανάγνωσης και της γραφής μέχρι τότε, επιτελώντας παράλληλα και μέσω κατήχησης για τη διατήρηση της ορθόδοξης πίστης. Έτσι, στο τρίτο κεφάλαιο (10v-16v) παρατίθενται προσευχές, για να μπορεί ο νέος, που έρχεται σε πρώτη επαφή με την ανάγνωση να «δοξολογεί τὸν ποιητὴν του»³⁸⁶. Όταν κατακτηθεί η δεξιότητα της ανάγνωσης, ο νέος τότε «ἢμπορεῖ νὰ μάθει, καὶ ὅσας ἄλλας προσευχὰς, εἶναι διεταγμέναι ἀπὸ τὴν ἁγίαν μας ἐκκλησίαν, πρὸς δοξολογίαν Θεοῦ καὶ προσκύνησιν τῶν ἁγίων»³⁸⁷.

Των προσευχών (10v-13r) προτάσσεται η «Περὶ τῆς προσευχῆς τῶν παίδων» (Δεῦτε προσκυνήσωμεν...Δόξα καὶ νῦν), κι ακολουθούν: η «Εὐχὴ Κυριακὴ» (Πάτερ ἡμῶν...ἀπὸ τοῦ πονηροῦ), ο «Ἀσπασμὸς τοῦ ἀγγέλου. Πρὸς τὴν Ἀγιωτάτην Παρθένον» (Θεοτόκε Παρθένε...δόξα σοι), το «Σύμβολον Ἁγίων. Τῆς ἀμωμήτου Πίστεως τῶν Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν» (Πιστεύω εἰς ἓνα Θεὸν...τοῦ μέλλοντος αἰῶνος).

Ακολουθούν πέντε Θεοτοκάρια (13v-15r), («Ἄξιον ἐστὶν ὡς ἀληθῶς... σὲ μεγαλύνομεν», «Τὴν πᾶσαν ἐλπίδα μου... σκέπην σου», «Δέσποινα πρόσδεξαι...θλίψεως», «Πᾶσαι τῶν ἀγγέλων...σωθῆναι ἡμᾶς», «Διὰ πρεσβειῶν...ἐλέησον ἡμᾶς»), η ικεσία (Δι' εὐχῶν τῶν Ἀγίων ... ἐλέησον ἡμᾶς), το κοντάκιο του Ακάθιστου Ὑμνου «Τῇ ὑπερμάχῳ...Νύμφη ἀνύμφευτε», η αρχὴ (Ἄγγελος Πρωτοστάτης... Νύμφη Ἀνύμφευτε) και το τέλος του (Ἦ Πανύμνητε Μῆτερ...σοὶ βοῶντας· Ἀλληλούια). Με αυτό τον τρόπο ο συγγραφέας εξαίρει τη θέση της Θεοτόκου στην ορθόδοξη πίστη.

Στη συνέχεια παρατίθενται (15r-16v) η «Εὐχὴ εἰς τὸν Ἄγγελον τὸν φύλακα τῆς τοῦ ἀνθρώπου ζωῆς (Ἁγιε ἄγγελε...τῆς αὐτοῦ ἀγαθότητος), η «Προσευχὴ προτιτέρα ἀπὸ τὸ γεῦμα» (Ἡ προσευχὴ ... ὁ ἱερωμένος εὐλογεῖ), «Ἡ εὐχαριστία ὕστερα ἀπὸ τὸ

³⁸⁶ Μ. Παπαγεωργίου, *Το Μέγα Ἀλφαβητάριον*, ὁ.π., σ. 3v.

³⁸⁷ Ὁ.π., σ. 3v.

γεῦμα» (Εὐχαριστοῦμεν σοι...πάντας ἡμᾶς), η «Ἡ προσευχή προτιήτερα ἀπὸ τὸ δεῖπνον» (Φάγονται πένητες...ἀπὸ τὸ γεῦμα) και τέλος «Ἡ εὐχαριστία ὕστερα ἀπὸ τὸ Δεῖπνον» (Εὐφρανas ἡμᾶς...τῶν παιδων).

Στο τέταρτο κεφάλαιο (17r-35v) ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου κάτω ἀπὸ τον τίτλο «Περὶ τῶν ἀναγκαίων πρὸς σωτηρίαν» παραθέτει βασικές δογματικές αλήθειες, ἀπὸ την «Ὁρθόδοξον Ὁμολογίαν καὶ ἀπὸ τὴν Ἱερὰν Κατήχησιν»³⁸⁸ εκείνες βέβαια που μπορεί να αντιληφθεῖ ο νους των παιδιῶν, καθότι αὐτός «δὲν εἶναι δεκτικὸς περισσοτέρων νοημάτων»³⁸⁹. Προτίμησε, δηλαδή να παραθέσει τα πλέον βασικά, δεδομένης της δυσκολίας που παρουσιάζουν ἀπὸ τη φύση τους τα θρησκευτικά κείμενα και, επιπλέον, επειδὴ δεν ἔχει κατακτηθεῖ επαρκῶς ἀκόμα η αναγνωστική δεξιότητα οὐτε ἔχει επιτευχθεῖ η νοηματική καλλιέργεια και ωριμότητα ἀπὸ την πλευρά των μαθητῶν. Εξάλλου, το *Ἀλφαβητάριον* απευθύνεται σε αρχαρίους κι ὄχι σε προχωρημένους μαθητές³⁹⁰. Το αν εἶναι σε θέση αὐτοὶ να αντιληφθοῦν υψηλότερα νοήματα επαφίεται στο «νουνεχὴ διδάσκαλο», ο οποίος με τη «σοφὴν του κρίση» και «θὰ αναπληρώσῃ διὰ μέσου τῆς ἐξηγήσεώς του» και θα διακρίνει το πότε και το πόσο ικανός εἶναι ἓνας μαθητὴς να αναγνώσει μεγαλύτερο ἀριθμὸ δογματικῶν βιβλίων, ὥστε να μπορέσει να εμβαθύνει περισσότερο στα νοήματά τους.

Η ὕλη σ' αὐτὸ το κεφάλαιο προσφέρεται με το φιλολογικὸ εἶδος του «κατ' ἐρωταπόκρισιν», το οποίο εἶναι καθαρὰ «παιδαγωγικὸ» και ἐνδείκνυται για τη διδασκαλία αρχαρίων³⁹¹. Τα πρόσωπα που ἐπιλέγει ο συγγραφέας να διαλέγονται εἶναι αὐτά του δασκάλου (η αὐθεντία) και του μαθητῆ (ο αδαής). Καθὼς διατυπώνεται μία ἐρώτηση, στοιχειοθετεῖται ἀμέσως η ἀπάντηση. Ἐτσι, ἀπὸ τη μια η ἐρώτηση διατηρεῖ το ενδιαφέρον του αναγνώστη - ακροατῆ και ἀπὸ την ἄλλη η ἀπάντηση που ἔπεται ἐμπεριέχει ἐμπεριστατωμένες ἀπόψεις και συμπεράσματα. Επιπλέον, η ἐρώτηση

³⁸⁸ Μ. Παπαγεωργίου, *Το Μέγα Ἀλφαβητάριον*, ὁ.π., σ. 3v.

³⁸⁹ Ὁ.π., σ. 4r.

³⁹⁰ Ο Μ. Παπαγεωργίου, *Το Μέγα Ἀλφαβητάριον*, ὁ.π., σ. 4r, ἀναφέρει για τα ὅσα παραθέτει στην ἐνότητα αὐτή ὅτι «αὐτὰ ἐδῶ ἐβάλλθησαν, διὰ μόνον ἀλφαβητικούς νέους, καὶ ὄχι διὰ προβεβηκότας μαθητάς».

³⁹¹ Οι ἀρχές του εἶδος «κατ' ἐρωταπόκρισιν» ἀνάγονται στην ἀρχαία ἐλληνική φιλολογία (πχ. Διάλογοι του Πλάτωνος) και χρησιμοποιήθηκε πολὺ κατὰ τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους. Ο Π. Χρήστου, *Ἑλληνική Πατρολογία, Εἰσαγωγή*, Τόμος Α', Θεσσαλονίκη 2004, σ. 168, σημειώνει χαρακτηριστικά για το θέμα: «Ἐνας ἀπὸ τους τρόπους μορφολογικῆς διαπραγμάτευσης των πραγματειῶν της χριστιανικῆς γραμματείας, κυρίως δι' αὐτῆς παρέχεται η εὐχέρεια διαιρέσεως της ὕλης εἰς μικράς ἐνότητες και τιτλοφορήσεως αὐτῶν χάριν ευκολίας των ἀναγνωστῶν, πράγμα το οποίον ἄλλως δεν συνηθίζετο ἐκείνην την εποχήν».

επιμερίζει το σύνολο, θέτει σε εγρήγορση τον ερωτώμενο, κάνοντάς τον πιο δεκτικό στη μάθηση, ενώ παράλληλα εξυπηρετεί την εμπέδωση της γνώσης.

Η ενότητα «Περὶ τῶν ἀναγκαίων πρὸς σωτηρίαν» (17r 18r) αρχίζει με την προσευχή και τελειώνει με την αναφορά στις τρεις θεολογικές αρετές: «πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη»³⁹², οι οποίες στη συνέχεια αναλύονται η καθεμιά χωριστά.

Στην ενότητα «Περὶ πίστεως» (18r - 20v), επαναλαμβάνονται τα άρθρα του Συμβόλου της Πίστεως, χωρίς κάποια ανάλυση.

Στην ενότητα «Περὶ ἐλπίδος» (20v - 25r), επαναλαμβάνονται η Κυριακή Προσευχή, καθώς και το «Θεοτόκε Παρθένε», για το οποίο παρατίθεται και μια απλή ανάλυση, στην οποία προβάλλεται το δόγμα της αμώμου συλλήψεως (*conceptio immaculata*) στη Δύση. Με αφορμή τη λατρεία της Παναγίας τίγεται το ζήτημα των εικόνων και με απλό τρόπο αναλύεται η θεολογική διδασκαλία της Εκκλησίας για την προσκύνησή τους, ότι «ἡ τῆς εἰκόνος τιμὴ ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει»³⁹³. Η ενότητα αυτή τελειώνει με την υπενθύμιση της αναγκαιότητας της προσευχής καθώς και τον προσδιορισμό του χρόνου που θα πρέπει αυτή να γίνεται.

Στην ενότητα «Περὶ ἀγάπης» (25r - 25v), αναφέρονται οι δύο εντολές της αγάπης, ἴτοι, η προς τον «αὐθέντην» Θεό και η προς τον «πλησίον» καθώς και οι «δύο ἐντολαὶ ὅπου ὁ φυσικὸς νόμος ἐρμηνεύει τὸν ἄνθρωπον», ἴτοι «νὰ μὴν κάνωμεν εἰς ἄλλον ἐκεῖνο ὅπου δὲν ἠθέλαμεν νὰ κάμη ἄλλος εἰς ἡμᾶς» και «νὰ κάνωμεν εἰς ἄλλους ἐκεῖνο, ὅπου ἠθέλαμεν νὰ κάνουν οἱ ἄλλοι εἰς ἡμᾶς».

Ακολουθούν οι ενότητες: «Αἱ δέκα ἐντολαὶ τοῦ Θεοῦ» (25r - 27r), οι εννέα «Ἐντολαὶ τῆς Ἐκκλησίας» (27r - 28v) και τα «Ἔργα τῆς ἐλεημοσύνης» (29r - 29v) τα οποία ο συγγραφέας παραθέτει χωρίς επεξήγηση, διακρίνοντάς τα σε «Ἐπτά σωματικά, καὶ ἑπτὰ Πνευματικά».

Οι ερωταποκρίσεις συνεχίζονται και στην ενότητα «Διαφοραὶ τῶν ἁμαρτιῶν» (30r-31r), όπου γίνεται διάκριση του προπατορικού αμαρτήματος από την προαιρετική αμαρτία, η οποία με τη σειρά της μπορεί να είναι θανάσιμη και μη θανάσιμη. Ὅμως οι αμαρτίες ἔχουν και τις «Ἐναντίωσες τῶν ἁμαρτιῶν», δηλαδή τις αρετές που ἀντίκεινται στις αμαρτίες, οι οποίες και παρατίθενται στη συνέχεια (31r -

³⁹² Α' Κορ. ιγ' 13.

³⁹³ Μ. Βασιλείου «Περὶ Ἁγίου Πνεύματος» 18. 45, PG 32, 149C.

31v). Ακολουθούν οι «Κλάδοι τῶν ἁμαρτιῶν» (31v – 33r), οι «Ἀμαρτίαι ἐναντίον τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» (33r – 33v) και οι «Ἀμαρτίαι ὅπου βοοῦν ἐκδίκησιν ἀπὸ τὸν Θεόν» (33v – 34r).

Μετά τις αμαρτίες ἐπονται «τὰ ἑπτὰ χαρίσματα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» (34v), καθώς και οι «Καρποὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» (34v – 35r).

Τέλος γίνεται λόγος «Περὶ τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας (35v), «Περὶ τῶν ἐννέα μακαρισμῶν» (35v-36r) και το κεφάλαιο αὐτὸ κλείνει με την ἐνότητα «Περὶ τῆς ἐν τῇ δευτέρᾳ παρουσίας, ἀπολογίας» (36v), στην οποία αναφέρονται αὐτὰ για τα οποία «ἔχει νὰ ἀποδώσῃ ὁ ἄνθρωπος λόγον εἰς τὴν Δευτέραν Παρουσίαν».

Τα ἐπόμενα τρία θέματα αποτελοῦν μία ἐνότητα, ανεξάρτητη ἀπὸ τα προηγούμενα, στην οὐσία ἓνα παράρτημα με φανερό το σκοπὸ της παράθεσής τους.

Πρῶτα ο «Πίναξ τοῦ λογαριασμοῦ τῶν ἑλληνικῶν ψηφίων» (37r), που τοποθετήθηκε, για νὰ διευκολύνει το μαθητὴ νὰ ἀναγνωρίζει τους ἀριθμούς που παριστάνονται με γράμματα της ἐλληνικῆς ἀλφαβήτου στα ἐκκλησιαστικά κείμενα και για νὰ κάνει την ἀντιστοιχία με τα ἀντίστοιχα πλὴν περισσότερα ἀραβικά ψηφία. Ὑστερα ἡ γνωστὴ μας «προπαίδεια» με τον τίτλο «Πυθαγορικὸς Πίναξ» (37v), ο οποίος θεωρεῖται ἀπαραίτητος στην καθημερινή ζωὴ τῶν παιδιῶν. Τέλος, «Αἱ κατὰ Συντομίαν Γεγραμμέναι Συλλαβαὶ» (38r), δηλαδή οι συντομεύσεις, που συναντώνται συχνά στα βιβλία της εποχῆς, μιας και ἡ γνώση τους συμβάλλει στην κατανόηση του κειμένου που τις περιέχει.

2.2. Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς γερμανικῆς γλώσσης

Το σύγγραμμα *Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς γερμανικῆς γλώσσης*³⁹⁴ παρατηροῦμε ὅτι συντίθεται ἀπὸ τρία μέρη: α) Το «Γερμανικὸν Ἀλφαβητάριον», β) το «Λεξικὸν τῶν ἀναγκαιοτέρων λέξεων, ὀνομάτων καὶ ῥημάτων» και γ) ἀπὸ «Διαλόγους ἐκλεκτοὺς, διὰ κάθε ἀναγκαίαν ὑπόθεσιν».

³⁹⁴ Το ἀντίτυπο που εἶχαμε στη διάθεσή μας και στο ὁποῖο ἀναφερόμαστε εἶναι της πρώτης ἐκδόσεως, (Βιέννη 1772).

Η δομή του «Γερμανικοῦ Ἀλφαβηταρίου» παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με το *Μέγα Ἀλφαβητάριον*³⁹⁵. Ακολουθείται και σ' αυτό το σύγγραμμα η συνθετική μέθοδος. Προτάσσονται τα γερμανικά γράμματα και οι συλλαβές, οι οποίες αποτελούνται από δύο έως και επτά γράμματα. Στη συνέχεια παρατίθενται «Τὸ Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς Οὐρανοῖς»³⁹⁶, «ὁ Ἀγγελικὸς Ἀσπασμὸς» και το «Ἅγιος ὁ Θεὸς» στην αριστερή στήλη στα γερμανικά, και στη δεξιά στήλη με την αντίστοιχη γερμανική προφορά γραμμένα στα ελληνικά. Το «Ἀλφαβητάριον» ολοκληρώνεται με σχόλια σχετικά με την προφορά γραμμάτων και διφθόγγων κι ακολουθούν το λεξικό και οι διάλογοι.

Το περιεχόμενο του «Λεξικοῦ» είναι χωρισμένο σε ονοματικό και ρηματικό μέρος εκτείνεται σε εκατό αριθμημένες σελίδες και τα εξακόσια πενήντα πέντε αριθμημένα λήμματα που περιέχει περιλαμβάνονται σε τριάντα κεφάλαια. Στο ονοματικό μέρος προτιμήθηκε από τον Μιχαήλ Παπαγεωργίου η ταξινόμηση κατά εννοιολογική συνάφεια³⁹⁷, ενώ αντίθετα στο ρηματικό μέρος τα λήμματα είναι ταξινομημένα αλφαβητικά. Το λόγο μᾶς τον εξηγεί ο ίδιος ο συγγραφέας στον πρόλογο του έργου: «Τῶν μὲν Ὀνομάτων αἱ λέξεις, ἐβάλθησαν κατὰ τὴν ἐπαινετωτέραν τάξιν, ὅπου εἰς πολλὰ βιβλία ἴδον³⁹⁸, καὶ ὅχι κατ' ἀλφάβητον. καὶ τοῦτο διὰ δύο λόγους πρῶτον, ὅτι περισσοτέραν ἡδύτητα προξενεῖ ἡ τοιαύτη μάθησις εἰς ἓνα μαθητὴν [...] καὶ δεύτερον, ὅτι τοῦτο δὲν περιέχει μυριάδας λέξεις, [...] ἀλλὰ τόσας, ὅπου εἰς ὀλίγου καιροῦ διάστημα μὲ τὴν ἐπιμέλειάν του ἡμπορεῖ, καὶ νὰ τὶς ἐκτιθήσῃ... Τῶν δὲ ῥημάτων ἐβάλθησαν κατ' ἀλφάβητον, ἐπειδὴ οὕτως ἀπῆται ἡ τάξις αὐτῶν»³⁹⁹. Η παράθεση των λημμάτων γίνεται σε τρεις στήλες, όπου στην πρώτη παρουσιάζονται οι έννοιες, στη δεύτερη η φωνολογική τους μεταγραφή στα ελληνικά και στην τρίτη η απόδοσή τους στα γερμανικά.

³⁹⁵ Βλ. και ενότητα 2.1.5. *Τὸ Μέγα Ἀλφαβητάριον*, του Β' ' Κεφαλαίου του Β' Μέρους της παρούσης εργασίας.

³⁹⁶ Βλ. και Εικόνα 14 στο Παράρτημα Εικόνων.

³⁹⁷ Βλ. και Μ. Παπαγεωργίου, *Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος τῶν ἀρχαρίων τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*.

³⁹⁸ Εδώ αποδεικνύεται κι αυτό που σε άλλα σημεία της εργασίας μας αναφέρουμε, ότι ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου είχε γνώση των σχολικών και άλλων εγχειριδίων του εξωτερικού.

³⁹⁹ Μ. Παπαγεωργίου, *Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος*, σ. 3 της προλογικής επιστολής.

Το Α' κεφάλαιο, με τίτλο «περὶ Θεοῦ καὶ τινων ἄλλων ἁγίων πραγμάτων»⁴⁰⁰, περιέχει λέξεις για τα θεία (*ὁ Θεός, ἡ σωτηρία, οἱ ἀπόστολοι*)⁴⁰¹ και το κεφάλαιο Β', «περὶ τινων μὴ ἁγίων»⁴⁰², για τα μη θεία, δηλαδή, για ό,τι δεν είναι ιερό αλλά σχετίζεται με το σκότος και την αμαρτία (*ὁ Ἄδης, ἡ ἀμαρτία, ὁ βρυγμός τῶν ὀδόντων*).

Το Γ' κεφάλαιο αναφέρεται στα «περὶ τῶν στοιχείων, καὶ τινων ἐξ αὐτῶν γινομένων, καὶ ἄλλων»⁴⁰³, και σε ό,τι έχει σχέση με τα τέσσερα στοιχεία της φύσης, δηλαδή, τη φωτιά, τον αέρα, το νερό, τη θάλασσα. Επίσης γίνεται λόγος για τα φυσικά φαινόμενα (*τὸ ἀστραποπελέκι, ἡ ἀψιὰ βροχή, τὸ καῦμα, ὁ σεισμός τῆς γῆς*), τους γεωγραφικούς όρους [*τὸ νησί, ἡ μπάρα (τὸ ἔλος)*] ή για άλλες λέξεις που σχετίζονται ή δημιουργούν συνειρμούς μ' αυτά, [*ἡ σκαντζιλήθρα (ὁ σπινθήρ), τὸ ἀναμμένον κάρβουνον, τὸ δαυλὶ*].

Τα τρία επόμενα κεφάλαια έχουν να κάνουν με το χρόνο. Οι εποχές, οι υποδιαίρεσεις της ημέρας κι άλλες χρονικές αναφορές βρίσκονται στο κεφάλαιο Δ', «περὶ χρόνου, καὶ τῶν καιρῶν αὐτοῦ»⁴⁰⁴. Έπονται οι μήνες του έτους και οι ημέρες της εβδομάδας στο κεφάλαιο Ε', «περὶ τῶν δώδεκα μηνῶν»⁴⁰⁵. Τέλος, στο επόμενο, ζ' κεφάλαιο, το «περὶ τῶν ἐπισημοτέρων ἑορτῶν τοῦ χρόνου»⁴⁰⁶, απαριθμούνται οι Δεσποτικές και Θεομητορικές γιορτές.

Τα επόμενα κεφάλαια σχετίζονται με τον άνθρωπο (τα μέρη και τα όργανα του σώματος) και αποτελούν περίπου το ένα τρίτο της συνολικής έκτασης του λεξιλογικού τμήματος. Αναλυτικότερα, στο Ζ' κεφάλαιο, «περὶ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τινων μερῶν αὐτοῦ»⁴⁰⁷, απαριθμούνται λήμματα που έχουν σχέση με το ανθρώπινο σώμα, όπως *αἱ σούφραι (αἱ ῥυτίδες)* ή *τὸ κατασάγουνον*. Στο κεφάλαιο Η', «περὶ τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου»⁴⁰⁸, λήμματα με τις ονομασίες του ανθρώπου σε διάφορες φάσεις της ζωής του, από *τὸ παιδίον* και *τὸ παιδισκάριον (τὸ βρεφοκοριτζόπουλον)* μέχρι τον

⁴⁰⁰ Σσ.1-2 και αρ. λημμ. από 1-45. Βλ. και Εικόνα 15 στο Παράρτημα Εικόνων.

⁴⁰¹ Η παράθεση των λέξεων στις παρενθέσεις έχουν επιλεγεί για να γίνουν πιο κατανοητά τα όσα παραθέτουμε. Προσπαθήσαμε να είμαστε συνεπείς με την αρχική ορθογραφία, αποφεύγοντας τα πολλά [sic] και η όποια παρέμβασή μας έχει περιοριστεί στη μετατροπή κεφαλαίων γραμμάτων σε πεζά.

⁴⁰² Σ.3 και αρ. λημμ. από 46-65.

⁴⁰³ Κεφ. Γ', σσ.4-6 και αρ. λημμ. από 66-120.

⁴⁰⁴ Σσ. 6-7 και αρ. λημμ. από 121-157.

⁴⁰⁵ Σσ. 7-8 και αρ. λημμ. από 158-176.

⁴⁰⁶ Σσ. 9-10 και αρ. λημμ. από 177-197.

⁴⁰⁷ Σσ. 10-14 και αρ. λημμ. από 198-290.

⁴⁰⁸ Σσ. 14-15 και αρ. λημμ. από 291-309.

ἐσχατόγηρο. Ὁ πλούσιος, ὁ μητράδελφος, ὁ γαμέτης ἢ ὁ ἀρραβωνιαστικός, ὁ ἀπόχηρος, ὁ αὐθέντης καὶ ὁ σκλάβος, ἡ μητρὺ καὶ ἡ βυζάχτρια, ἡ ὕπανδρος γυνή κι ὁ αὐθέντης συνυπάρχουν στις λίγες σελίδες τοῦ Θ' κεφαλαίου, «περὶ τῆς συγγενείας, καὶ διαφοροῦ καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου»⁴⁰⁹. Τα ἀνδρικά ἐνδύματα, ὅπως ὁ ντουλαμάς⁴¹⁰ καὶ τὰ ἀκροχειροπρεπίδια (ἐκεῖνα τὰ τεχνητὰ ψιλοπανία, ὅπου φοροῦν εἰς τὰ κότζια τῶν χερῶν διὰ πρέσιν), καθὼς καὶ τα γυναικεῖα ρούχα καὶ στολίδια, ὅπως ἡ πτερυγωμένη σκούφια τῶν κυράδων καὶ τὸ γκιορντάνι (τὸ περιδέραιον) περιέχονται στο κεφάλαιο Ι', «περὶ τινων ἱματίων τοῦ ἀνθρώπου»⁴¹¹. Οἱ ἀρετές τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἡ ἀνδρία [sic], ἡ μεγαλοψυχία κλπ ἀναφέρονται στο κεφάλαιο ΙΑ', «περὶ τινων προτερημάτων τοῦ ἀνθρώπου»⁴¹², ἐνῶ τα ἀκούσια ἐλαττώματα, δηλαδή οἱ ἀναπηρίες, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ γκρυμποσύνη (ἡ κυφότης), ἡ μουτοσύνη (τὸ ἄλαλον), τα ἀσχημα ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά που μπορεῖ νὰ ἔχει κάποιος καὶ νὰ χαρακτηρίζεται σαν σουβλοκέφαλος ἢ ἀλλήθωρος (παραβλώψ), καθὼς καὶ τα ἐκούσια ἐλαττώματα, δηλαδή τα πάθη καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν ἀνθρώπων που καταβάλλονται ἀπ'αυτά, ὅπως ὁ κλέπτης - ἡ κλεψιὰ, ὁ μαστροπὸς (ὁ μπεζεβένκης) - ἡ μαστροπεία, ὁ μέθυσο (ὁ πάροινος) - ἡ μέθη κ.ά., τα ἀρνητικὰ συναισθήματα (ὁ θυμὸς, ἡ ἔχθρα, ἡ ἀλαζονία [sic] κλπ.) καὶ οἱ μὴ κοινωνικὰ ἀποδεκτοὶ τύποι ἀνθρώπων (ὁ ὀκνηρὸς, ὁ γαστρίμαργος, ὁ ἀδιάντροπος κ.ά.) ἀναφέρονται στα ἐπόμενα δύο κεφάλαια, τὸ ΙΒ', «περὶ τινων ἀκουσίων ἐλαττωμάτων τοῦ ἀνθρώπου»⁴¹³ καὶ τὸ ΙΓ', «περὶ τινων ἐκουσίων ἐλαττωμάτων τοῦ ἀνθρώπου»⁴¹⁴, ἀντίστοιχα. Μικρές καὶ μεγάλες ἀρρώστιες, ὅπως ἡ συνηθισμένη θερμὴ ἢ ἡ καταρροή (ἡ ἀποπληξία), ἡ λέπρα, ἡ κιτερνάδα κι ἡ ψώρα ἀναφέρονται στο κεφάλαιο ΙΔ', «περὶ τινων ἀσθενειῶν τοῦ ἀνθρώπου»⁴¹⁵. Ἡ ἀναφορὰ στα τοῦ ἀνθρώπου κλείνει με τὸ ΙΕ' κεφάλαιο, «περὶ τινων ἐπαγγελμάτων τοῦ ἀνθρώπου»⁴¹⁶. Εἰς βρῖσκονται πολλὰ παλιὰ ἐπαγγέλματα καὶ οἱ ἀντίστοιχοι ἐπαγγελματίες, που στὴν πλειονότητά τους σήμερα ἐκλείπουν, ὅπως ὁ τζουκαλάρης, ὁ σεντουκάς, ὁ ζοραφιστής. Κοντὰ στα ἐπαγγέλματα ἀναφέρονται καὶ οἱ χώροι

⁴⁰⁹ Σσ. 15-19 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 310-371.

⁴¹⁰ Ντουλαμάς=ἀνδρικό πανωφόρι, μανδύας με μανίκια που ἔφτανε μέχρι τα γόνατα.

⁴¹¹ Σσ. 19-21 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 372-416. Ἐκ παραδρομῆς, στο ἐν λόγω κεφάλαιο, δὲν ὑπάρχει ἡ ἀρίθμησή του ὡς «ΚΕΦ'. Ι'».

⁴¹² Σσ. 21-23 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 417-466.

⁴¹³ Σσ. 23-24 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 467-488.

⁴¹⁴ Σσ. 24-27 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 489-551.

⁴¹⁵ Σσ. 27-29 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 552-588.

⁴¹⁶ Σσ. 29- 32 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 589-641.

εξάσκησής τους, όπως τὸ μακελλεῖον για τον μακελλάρη, ὁ ψωμόφουρνος για τον ψωμά, ὁ μύλος για τον μωλωνάρη αλλά και προϊόντα της εργασίας, όπως ἡ ζωγραφία για τον ζωγράφο.

Το επόμενο, Ις' κεφάλαιο περιλαμβάνει λήμματα «περὶ τινων εὕρισκομένων ἐν τῇ οἰκίᾳ»⁴¹⁷. Μπορούμε να φανταστούμε, με τα μάτια του συγγραφέα, αντικείμενα που βρίσκονταν σε ένα τυπικό σπίτι της εποχής του: Ανεβαίνοντας από τη σκάλα θα μπορούσαμε να αντικρίσουμε τὸ παραθύρι στην ἐμπατή, τὸν καναπέ και τὸ θρονὶ (τὸ σκαμνὶ) στο καθιστικό, τὸ στρῶμα και τὸ τζιαρτζιάφι (τὸ σινδόνι) ἢ τὸ σεμτάνι (τὸ κηροπήγιον) στον ὄντᾶ. Στο μαγειρειὸ θα μπορούσαμε να δούμε τον τέντζερη (ἢ λέβη) και τὸ γουδὶ (τὸ χαβάνι), για να καταλήξουμε στο κατώγι (τὸ μπουντρούμι), όπου θα βρίσκαμε βαγένια και προμήθειες, όπως σιτάρι, πίτυρο κι ἄλεύρι παρέα με τη σίτα (κρίνα) και το απαραίτητο κόσκινο. «Τὰ περὶ τῆς τραπέζης, καὶ τινων ἀνηκόντων αὐτῇ» στο κεφάλαιο ΙΖ'⁴¹⁸, ακολουθούν ως φυσική συνέχεια του προηγούμενου κεφαλαίου. Εκεί παρατίθενται αντικείμενα που βρίσκουμε σε ένα στρωμένο τραπέζι, όπως τὸ πηρούνι (ἢ φρουκλίτζα) και τὸ χουλιάρι⁴¹⁹ στο χουλιαροκάνεστρον, ὥστε να βοηθήσουν να γίνουν μια μπουκωσιὰ (ἢ ἔνθεις) τα «περὶ τινων ἐδωδίων, κρεῶν, ἰχθύων, καὶ ὀσπρίων» που περιλαμβάνονται στο κεφάλαιο ΙΗ'⁴²⁰, όπως τὸ ψημένον εἶς τὴν ἐσχάραν κρέας μὲ ξυνόν ζωμί μέχρι λαγίσσειον ἢ τὸ ἐλαφίσσειον κρέας ἢ τα θαλασσινὰ ἢ τρίγλα (τὸ μπαρμπούνι) καὶ τὸ ἐχέλν (ἔγχελνς) με τη συνοδεία οσπρίων, όπως τὰ φασούλια και αἱ φακαῖς.

Το κεφάλαιο ΙΘ', «περὶ τινων ἐν τῷ κήπῳ εὕρισκομένων»⁴²¹, περιλαμβάνει φυτὰ του κήπου, εἴτε βρώσιμα, όπως τὸ κρομμύδι και ἡ κολοκύνθα εἴτε καλλωπιστικά, όπως ὁ ἀμάρακος (ἢ μαντζουράνα) ἢ ὁ νάρκισσος (ὁ ζερνεκατές).

«Περὶ τινων εὕρισκομένων ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ»⁴²² εἶναι ο τίτλος του Κ' κεφαλαίου. Εκεί βρίσκεται ἕνας σημαντικός αριθμὸς αντικειμένων, που συναντούσε κανεῖς στα εργαστήρια της εποχής του συγγραφέα, όπως ἕνα ντέγγι βαμβάκι⁴²³, κανέλα,

⁴¹⁷ Σσ. 32-34 και αρ. λημμ. ἀπὸ 642-702.

⁴¹⁸ Σσ. 35-36 και αρ. λημμ. ἀπὸ 703-740.

⁴¹⁹ χουλιάρι = το κουτάλι.

⁴²⁰ Σσ. 36-40 και αρ. λημμ. ἀπὸ 741-812.

⁴²¹ Σσ. 40-42 και αρ. λημμ. ἀπὸ 813-856.

⁴²² Σσ. 43-51 και αρ. λημμ. ἀπὸ 857-1069.

⁴²³ ντέγγι ἢ ντέγκι = Τουρκικὴ λέξη που σημαίνει «δέμα».

πιπερρόριζον, τουτουνοσάκκουλα⁴²⁴, πυρόβολο (πυροβόλο), τουφεκόπετραις, ἓνα κατέρνο ἀκόλλαις⁴²⁵, μολυβοκόνδυλα, πριώνια και τζεκούρια.

Τα τέσσερα επόμενα κεφάλαια περιέχουν λέξεις της χλωρίδας και της πανίδας. Αρχικά στο κεφάλαιο ΚΑ', «περὶ τινων δέντρων, καὶ τῶν καρπῶν αὐτῶν»⁴²⁶, βρίσκουμε λήμματα που έχουν σχέση με τα μέρη του δέντρου, όπως ἡ ἐντεριώνη (ἡ ψυχὴ τοῦ δέντρου) δέντρα όπως ἡ ἀγριογγορτζιά (ἡ ἀχράς)⁴²⁷ ἡ ἡ συκιά καθώς και τους καρπούς τους, όπως τὸ ἀγριόγγορτζον και τὸ συκάμνον (τὸ μοῦρον). Στο κεφάλαιο ΚΒ', «περὶ τινων πτηνῶν»⁴²⁸, συναντούμε λήμματα σχετικά με τα πτηνά, όπως τὰ πλατάρια, ἡ κωλοσοῦσα (ἡ σεισοπυγίς)⁴²⁹. Στα επόμενα δύο κεφάλαια, «περὶ τινων ζῴφιων, καὶ ἐρπετῶν» (κεφάλαιο ΚΓ') και «περὶ τινων ζώων» (κεφάλαιο ΚΔ')⁴³⁰, βρίσκουμε λήμματα, όπως ὁ πάγιανκας (ὁ ἀράχνης), ὁ κοριὸς (ἡ ξυλόψειρα), ἡ Γγουστερίτζα⁴³¹, τὸ φίλι (ὁ ἐλέφαντας), ὁ γαῖδαρος (τὸ γομάρι), ὁ ἀκανθόχοιρος (ὁ ἀρίτζιος), τὸ σιανζιάπι (μῦς, ποντικὸς), ὁ χάμουργγας (ὁ ἀσπάλαξ)⁴³² κ.ά.

Μετά τη φύση, σειρά έχει η πόλη κι εξοχή. Στο κεφάλαιο ΚΕ', «περὶ τινων περιεχομένων ἐν τῇ Πόλει καὶ διαφόρων ἄλλων»⁴³³, παρατίθενται λήμματα που είτε έχουν σχέση με ὅσα μπορεί να δει κανείς σε μια πόλη, όπως ἡ ἐκκλησία, ὁ πῦργος (τὸ καμπαναριόν), ἡ τρόμπια, ὁποῦ ρίχνομεν νερόν εἰς τὴν πυρκαϊάν (ὁ σίφων) αλλά και εκτός αυτής, όπως τὸ ἀμπέλι ἡ τὸ μοναστήρι.

Η τελευταία ενότητα λέξεων αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια που περιέχουν επίθετα. Το κεφάλαιο «περὶ τινων ἐπιθέτων» (κεφάλαιο Κς')⁴³⁴, με επίθετα που φανερώνουν γεύση, ποιότητα, μέγεθος κτλ., όπως, εὔχυμος-η-ον ἢ νόστιμος-η-ον, εὔμορφος-η-ον, σφαλισμένος-η-ον. Το κεφάλαιο ΚΖ' «περὶ διαφόρων χρωμάτων, ἥτοι βαφῶν»⁴³⁵, που περιλαμβάνει επίθετα που χρησιμοποιούμε για να περιγράψουμε

⁴²⁴ τουτουνοσκάκουλα=σακουλάκι για καπνό.

⁴²⁵ κατέρνο ἀκόλλαις=βιβλίο.

⁴²⁶ Σσ. 51-54 και αρ. λημμ. από 1070-1138.

⁴²⁷ ἀγριογγορτζιά =άγρια αχλαδιά.

⁴²⁸ Σσ. 54-56 και αρ. λημμ. από 1139-1174.

⁴²⁹ κωλοσοῦσα=η σουσουράδα.

⁴³⁰ Σσ. 57- 59 και αρ. λημμ. από 1202-1253.

⁴³¹ Γγουστερίτζα=σαύρα.

⁴³² χάμουργγας =τυφλοπόντικας.

⁴³³ Σσ. 60-62 και αρ. λημμ. από 1254-1314.

⁴³⁴ Σσ. 62-63 και αρ. λημμ. από 1315-1338.

⁴³⁵ Σσ. 63-64 και αρ. λημμ. από 1339-1359.

χρώματα, όπως οὐρανογάλαζον, σκοτινογάλαζον, πυροβάφιον (καὶ φωτιοβάφιον) και μοσχοκαρυδοβάφιον. Το κεφάλαιο ΚΗ', «περὶ τῶν ἀπολελυμένων ἀριθμητικῶν»⁴³⁶, με την παράθεση των ἀπόλυτων ἀριθμητικῶν ἀπὸ το ἕνας-μία-ἕνα ως το χίλιοι,-αι,α και το κεφάλαιο ΚΘ', «περὶ τῶν τακτικῶν ἀριθμητικῶν»⁴³⁷, που περιλαμβάνει τα τακτικά ἀριθμητικά ἀπὸ το πρῶτος,-η-ον μέχρι το μυριοστός κλείνουν την ἐνότητα των ονομάτων.

Τριάντα μία σελίδες με εξακόσια ἐξήντα πέντε (655) ῥήματα ταξινομημένα κατ' αλφαβητική σειρά βρίσκονται στο τελευταίον, Α' κεφάλαιο, με τίτλο: «περὶ ῥημάτων»⁴³⁸, που αποτελοῦν το ρηματικό μέρος του «Λεξικοῦ».

Στο Τρίτον μέρος του βιβλίου, περιέχονται ἐλληνογερμανικοὶ «Διάλογοι ἐκλεκτοί, διαφόρων ὑποθέσεων», που δεν εἶναι τίποτα παραπάνω ἀπὸ στερεότυπες καθημερινές ἐκφράσεις. Οι φράσεις παρατίθενται σε τρεις στήλες. Στην πρώτη βρίσκονται οι γερμανικές ἐκφράσεις, στη δεύτερη η ἀπόδοσή τους στα ἐλληνικά και στην τρίτη περιέχεται η φωνολογική τους μεταγραφή στα ἐλληνικά⁴³⁹.

Τα πρώτα τέσσερα κεφάλαια των «Διαλόγων» περιέχουν χαιρετισμούς. Το κεφάλαιο Α', «πόσων λογίων λέγεται ἡ καλὴ ἡμέρα», περιέχει κάποιους ἀπὸ τους χαιρετισμούς που λέγονται κατὰ την ἀρχὴ της μέρας. Το κεφάλαιο Β', «Διὰ τὴν καλὴν ἑσπέραν, καὶ καλὴν νύκτα», ὅσους ἀπὸ χαιρετισμούς μποροῦν να ἀπευθυνθοῦν κατὰ το βράδυ. Το κεφάλαιο Γ', «Διὰ τὴν ἐρώτησιν τῆς ὑγείας καὶ χαιρετισμούς», περιλαμβάνει φράσεις που χρησιμοποιοῦνται, για να πληροφηθῇ κάποιος για την υγεία, τη διάθεση κάποιου και το Δ' κεφάλαιο περιέχει χαιρετισμούς για «ὅταν θέλῃ διὰ νὰ ἀναχωρήσῃ τινὰς ἀπὸ τὸν φίλον του».

Στο ἴδιο πνεῦμα περίπου και τα θέματα των δύο ἐπόμενων κεφαλαίων, του Ε' «Διὰ τὰς τζερεμονίας»⁴⁴⁰ τῆς ἐπισκέψεως» και του ς' «καὶ κατ' ἄλλον τρόπον αἱ τζερεμονίαι τῆς ἐπισκέψεως», ὅπου, ὅπως φανερώνει κι ο τίτλος τους, περιέχουν ἐξεζητημένες ευγενικές φράσεις - το τελετουργικό, για την περίσταση που κάποιος εἴτε δέχεται εἴτε πραγματοποιεῖ μια ἐπίσκεψη.

⁴³⁶ Σσ. 64-66 και ἀρ. λημμ. ἀπὸ 1360-1404.

⁴³⁷ Σσ. 66-68 και ἀρ. λημμ. ἀπὸ 1405-1456.

⁴³⁸ Σσ. 69-100 και ἀρ. λημμ. ἀπὸ 1-655.

⁴³⁹ Βλ. και Εἰκόνα 13 στο Παράρτημα Εἰκόνων.

⁴⁴⁰ τζερεμονίαι=τελετές, τελετουργικό.

Επειδή η επικοινωνία φέρνει σε δύσκολη θέση κυρίως εκείνον που δεν ξέρει να χειρίζεται την ξένη γλώσσα -τη γερμανική στην προκειμένη περίπτωση- παρατίθεται το κεφάλαιο Ζ', «διὰ τὴν ὁμιλίαν τῆς γερμανικῆς γλώσσης». Με τις εκφράσεις που παρατίθενται εδώ από το συγγραφέα επιχειρείται, από τη μια, να διασφαλιστεί ότι η επικοινωνία πομπού - δέκτη μπορεί να διατηρηθεί σε ένα αρκετά καλό επίπεδο και από την άλλη, με διάφορες ερωτήσεις (*δὲν καταλαμβάνετε τὶ σὰς λέγω;*), διαπιστώσεις, (*ναὶ αὐθέντα μου τὴν μανθάνω*) ή γνωμικά (*ὅποιος δὲν ὁμιλεῖ κάμμίαν φορὰν κακὰ, δὲν θέλει ὁμιλήσει κάμμίαν φορὰν καλὰ*) επιχειρείται να καμφθεί η ανασφάλεια που προέρχεται από τη δυσκολία στην επικοινωνία.

Με το κεφάλαιο Η', «διὰ τὰς παρακαλέσεις καὶ ἄλλας τζερεμονίας», ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου επανέρχεται στα «καλοπιάσματα» με την παράθεση εκφράσεων όπως *ὀρίσατε διὰ νὰ ἰδῇτε, ἂν εἰς τίποτες ἤμπορῶ διὰ νὰ σὰς δουλεύσω ἢ δὲν ἰξεύρω, πῶς θέλω ἤμπορέσω διὰ νὰ ἐλευθερωθῶ ἀπὸ τὸ χρέος, μὲ τὸ ὅποῖον ἐγὼ σὰς εἶμαι ὑποχρεωμένος*.

Οι διάλογοι που συναντούμε στο επόμενο κεφάλαιο Θ' «Διὰ τὸ φαγητὸν καὶ πιωτὸν» περιέχουν χρήσιμες εκφράσεις, για να μπορέσει κάποιος να κοινοποιήσει όχι μόνο την ανάγκη της πείνας ή της δίψας, όπως πχ. με το *δόσατέ μοι διὰ νὰ φάγω* αλλά και εκφράσεις για να δείξει το αντίθετο, όπως το *δὲν εἶμαι πλέον νηστικός (πεινασμένος)*. Ενίοτε δηλώνουν μια κατάσταση, όπως *εἶμαι χορτασμένος* ή *δὲν ἤμπορῶ παρὰ νὰ πιῶ*.

«Διὰ τὴν ἐρώτησιν τοῦ καιροῦ ἂν εἶναι καλὸς καιρὸς ἢ κακοκαιρία», του κεφαλαίου Ι', βρίσκουμε απαντήσεις και εκφράσεις σχετικές με τα καιρικά φαινόμενα.

Μερικές πάγιες εκφράσεις σχετικά με την ώρα «διὰ τὴν ἐρώτησιν τῶν ὥρῶν». *Πόσαις ὥραις εἶναι; Μία ὥρα εἶναι καὶ τρία κάρτα (φιντάλια)*⁴⁴¹ περιέχονται στο κεφάλαιο ΙΑ'.

Εκφράσεις όπως: *Ποῖος ἀμφιβάλλει εἰς αὐτό; Δὲν πιστεύω καὶ σὰς ὁμνῶ ὡσὰν ἕνας τίμιος ἄνδρας* περιέλαβε ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου στο κεφάλαιο ΙΒ', «Διὰ τὴν βεβαίωσιν καὶ τὴν ἄρνησιν τῶν πραγμάτων», ενώ εκφράσεις, όπως: *Μὲ ποῖον πρᾶγμα εἴστε ἄχολοι; (εἰς τὶ πρᾶγμα εἶναι ἡ ὑπηρεσία σας;)* *τὶ σὰς φαίνεται ἀπὸ αὐτό;* βρίσκουμε στο ΙΓ' κεφάλαιο, «Διὰ τὴν ἐρώτησιν διαφόρων πραγμάτων».

⁴⁴¹ Από το viertel = τέταρτο, γερμ.

Μέριμνα για τον ταξιδιώτη αποτελούν οι διάλογοι των επόμενων τριών κεφαλαίων. Έτσι στο κεφάλαιο ΙΔ', «Πῶς ἤμπορεῖ νὰ ὁμιλήσῃ τινὰς με ἓνα πανδοχεῖα (βίρτην)⁴⁴²» βρίσκουμε διαλόγους για τη φιλοξενία σε πανδοχεῖο, ὅπως το ἤθελα νὰ *κονεύσω εἰς ἐσᾶς*. Καθότι στα πανδοχεῖα σέρβιραν και φαγητό, συναντάμε ἀνάλογες φράσεις, ὅπως: *ἐπειδὴ σήμερον εἶναι νήστιμος ἡμέρα, λοιπὸν δὲν γυρεύω ἄλλο, παρὰ ἓνα κομμάτι τηγανισμένον ψάρι, ὅμως εἰς τὸ λάδι τηγανισμένον, καὶ ἓνα κομμάτι ψημένον*. Στο ἐπόμενο κεφάλαιο ΙΕ', «Πῶς ἤμπορεῖ νὰ ὁμιλήσῃ τινὰς, καὶ κατ' ἄλλον τρόπον, με ἓνα βίρτην, καὶ με ἓνα ἀμαξᾶν», παρατίθενται πληροφοριακοὶ διάλογοι, που ἀφοροῦν ὅσα συναντᾶ κανεὶς στο ταξίδι με ἀμαξά. Οι φράσεις που συναντᾶμε ἐδῶ ἀπευθύνονται εἴτε σε πανδοχεῖα (βίρτη) εἴτε σε ἀμαξά, ὅπως για παράδειγμα: *Πότε πηγαίνει τὸ ἀμάξι ἀπὸ τὸ Μπούντιμι εἰς τὴν Βιένναν; ἢ Σᾶς παρακαλῶ, διὰ νὰ ἡμπορέσω νὰ καθήσω ὀπίσω ἐπειδὴ δὲν εἶμαι συνηθισμένος ἔμπροσθεν νὰ κάθωμαι με τὸ νὰ μοὶ συμβαίῃ παρευθὺς ἀντράλα*. Με το κεφάλαιο Ις', «Πῶς ἤμπορεῖ νὰ ὁμιλήσῃ τινὰς, καὶ κατ' ἄλλον τρόπον, με ἓνα ἀμαξᾶν», ολοκληρώνονται οἱ διάλογοι για τον ταξιδιώτη. Στο τελευταίو αὐτό κεφάλαιο, βρίσκουμε πιο μακροσκελεῖς διαλόγους με τοὺς οἱποῖους ο ταξιδιώτης θα μπορούσε να ἐπικοινωνήσῃ ικανοποιητικὰ με τον ἀμαξά, που θα μετέφερε αὐτόν ἢ και το φορτίο του⁴⁴³.

Στα κεφάλαια ΙΖ' «Πῶς ἤμπορεῖ νὰ ὁμιλήσῃ ἓνας πωλητὴς με ἓναν ἀγοραστήν», και με τον ἴδιο τίτλο κεφάλαια ΙΗ' «Πῶς ἤμπορεῖ καὶ κατ' ἄλλον τρόπον, διὰ νὰ ὁμιλήσῃ ἓνας ἀγοραστής καὶ ἓνας πωλητὴς» και ΙΘ' «Πῶς ἤμπορεῖ καὶ κατ' ἄλλον τρόπον, διὰ νὰ ὁμιλήσῃ ἓνας ἀγοραστής καὶ ἓνας πωλητὴς», ἀναπτύσσονται ολοκληρωμένοι διάλογοι σχετικὰ με τις ἀγοραπωλησίες. Στα κεφάλαια αὐτά βλέπουμε, λόγου χάρι, την προσπάθεια του πωλητὴ να πουλήσῃ ακριβὰ και του

⁴⁴² Από το wirt, γερμ.

⁴⁴³ Παραθέτουμε ἐδῶ, αὐτούσιο, ἓνα μικρὸ τμήμα ἀπὸ τοὺς διαλόγους στο κεφάλαιο Ις':

«— Ἦθελα ἀσμένως 50 ντέγγια βαμβάκι νὰ στείλω (νὰ πέμψω) εἰς τὸ Γγιούρι, δὲν ἡμπορεῖς ἐσὺ ἐκεῖ νὰ τὰ πηγαίνῃς;

— Διατὶ ὅχι, αὐθέντα μου;

— Ὅμως ἔχεις τέτοια ἀμάξια διὰ φόρτωμα;

— Ναὶ, αὐθέντα μου ἔχω ἀπὸ αὐτὰ τέσσαρα.

— Πόσα γυρεύεις διὰ τὸ κάθε ντέγγι;

— Αὐθέντα μου, παρακάτω ἀπὸ τὰ δύο φλορίντζια καὶ ὀκτὼ γροσίκια, δὲν ἡμπορῶ νὰ τὸ κάμω. (δὲν μοὶ δίδει χέρι.)

— Ἄς εἶναι λοιπὸν αὐτό. (ἔτζι) Φόρτωσαι τα εἰς τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ».

αγοραστή να αγοράσει φθηνά ή με δόσεις, ενώ παράλληλα δίνονται πληροφορίες για τις συναλλαγές με χρήματα της εποχής.

Στα κεφάλαια Κ' και ΚΑ', «Πῶς ἤμπορεῖ νὰ ὁμιλήσῃ τινὰς, ἐάν κτυπᾷ τινὰς εἰς τὴν θύραν» και «ὁμιλία μεταξὺ δύο εἰλικρινεστάτων φίλων, καὶ ἑνὸς δούλου», ἀντίστοιχα, ἀναπτύσσονται διάλογοι με τοὺς ὁποίους ὁ ἀναγνώστης εἴτε ἀπὸ τὴν πλευρά του ἐπισκέπτη εἴτε ἀπὸ τὴν πλευρά του σπιτονοικοκύρη εἴτε ἀπὸ τὴν πλευρά του οἰκιακοῦ βοηθοῦ, μποροῦσε νὰ ωφεληθεῖ μελετώντας τοὺς.

Ευχές εἰς τὸ νέον ἔτος, εἰς ἑορτὴν, εἰς ἑορτὴν τοῦ ὀνόματος, εἰς γάμον, εἰς γέννησιν υἱοῦ, εἰς γέννησιν θυγατρὸς, εἰς ἐγκαστρωμένην γυναῖκα, και γενικότερες ευχές περιέχει τὸ κεφάλαιο ΚΒ', «περὶ διαφόρων εὐχῶν». Υπάρχει μέχρι και «Εὐχὴ διὰ τὸ κρέας», στὴν ὁποία ἀναγράφονται τὰ ἐξῆς: *Εὐχομαι, ὅτι τὸ κρέας (ἢ κρεοφαγία) νὰ σᾶς πιάσῃ καλά.*

Καθὼς ἀναπτύσσονται παρεμφερή θέματα, στὸ κεφάλαιο ΚΓ', με τίτλο «Μεμνημοῖρια δάφοροι ἤγουν τίνες ἂν λόγους εἴποι τις παραπονούμενος», βρίσκονται φράσεις, που μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ κάποιος, ὅταν του τύχει κάποιο κακό, φράσεις που μπορεῖ νὰ εκφράσῃ τὴ δυσφορία του [*αὐτὸ τὸ ἴδιον εἶναι ὁποῦ μοὶ κακοφαίνεται (λυπεῖ)*], τὴν ἀπελπισία του (*δὲν εἶμαι ἐγὼ ὁ δυστυχεστάτος ἀναμεταξὺ εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους;*) ἢ ἀπλὰ μοιρολατρικά τὴν ἀποδοχὴ ἐνός γεγονότος (*Εἶναι ἀρκετὸν, σᾶς λέγω, ἐσεῖς πρέπει νὰ τὸ καταπίητε, καθὼς ὥσάν νὰ ἦτον γλυκὺ ὥσάν τὸ μέλι*).

Στον ἀντίποδα, τὰ ὅσα ἀναφέρονται στὸ κεφάλαιο ΚΔ', «Τίνες ἂν λόγους εἴποι, εὐφραινόμενος», βρίσκουμε ἐκφράσεις χαράς, ὅπως *Ὡ, πόσον εὐτυχισμένος εἶμαι τώρα!* και *Τοῦτο μοῦ ἀπερνᾷ ἕως τὴν καρδίαν*. Οἱ φράσεις ὁμως που βρίσκονται στὸ τέλος (*Λυποῦμαι, Πήγαινε μόνον, καὶ φρόντιζε διὰ τὰ πράγματα σου, Πήγαινε ἀπὸ τὰ ὀμάτια μου, Αὐτὸ εἶναι σκανδαλῶδες, Δὲν ἤμπορεῖ νὰ τὸ ὑποφέρει τινὰς*) δε συνάδουν με τὸν τίτλο και τὸ πνεῦμα τῶν προηγούμενων, καθὼς δε θεωροῦμε ὅτι ἀποτελοῦν ἐκφράσεις που μπορεῖ νὰ τις πει κάποιος για νὰ εκφράσῃ ευχαρίστηση.

Ἡ θεματολογία τῶν υπόλοιπων κεφαλαίων μέχρι τὸ τέλος τοῦ βιβλίου ἀναπτύσσεται γύρω ἀπὸ τις κοινωνικὲς συναναστροφές, καθὼς αὐτές ἐπιβάλλουν ἐπισκέψεις εἴτε για φαγητό, ὅπως στὸ κεφάλαιο ΚΕ', «Πῶς ἤμπορεῖ νὰ ὁμιλήσῃ τινὰς με τοὺς φίλους του ὅταν τοὺς φιλεῦῃ», εἴτε ἐπισκέψεις για καφέ ἢ τσάι, ὅπως βλέπουμε στὸ κεφάλαιο ΚΗ', «Πῶς ἤθελεν ἤμπορέσῃ νὰ συνομιλήσῃ τινὰς με ἕναν φίλον του,

προσκαλῶντάς τον εἰς καφφέν, ἢ εἰς τέϊ, ἢ εἰς παρόμοια πιοτά». Παράλληλα, στα υπόλοιπα κεφάλαια προτείνονται τρόποι για το «πῶς ἤμπορεῖ διὰ νὰ ὁμιλήσῃ τινὰς, ὅταν θέλωσι διὰ νὰ ἀναχωρήσωσιν οἱ φίλοι» (κεφάλαιο Κζ'), για το «πῶς ἤμπορεῖ νὰ ὁμιλήσῃ τινὰς εἰς τὸ ὁσπῆτι του, διὰ διάφορα πράγματα, μὲ ἓνα ὀλίγον τι κατώτερόν του, ὅμως κατὰ τὸν τίμιον τρόπον τοῦ λέγειν» (κεφάλαιο ΚΖ'). Τέλος, με τους διαλόγους για το «πῶς ἤθελεν ἤμπορέσῃ τινὰς διὰ νὰ συνομιλήσῃ, ὅταν προσφέρῃ κανένα δῶρον» (κεφάλαιο ΚΘ'), ολοκληρώνονται οι διάλογοι και συγχρόνως και το βιβλίο.

2.3. Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος τῶν ἀρχαρίων τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης

Ο Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος τῶν ἀρχαρίων τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης⁴⁴⁴, ἓνα σύγγραμμα για να εμπλουτίσουν οι νέοι το λεξιλόγιό τους, χωρίζεται σε τρία μέρη:

Α' Μέρος: Μικρὸν Ὀνομαστικὸν (σσ. 1-84)

Β' Μέρος: Περίοδοι (σσ. 85-128)

Γ' Μέρος: Διάλογοι (σσ. 1-40)⁴⁴⁵

Α' Μέρος: Μικρὸν Ὀνομαστικὸν

Το «Μικρὸν Ὀνομαστικὸν» εἶναι ἓνα ἀπλό λεξικό που ἔχει λήμματα τοποθετημένα σε δύο στήλες. Στην αριστερή στήλη υπάρχουν «αἱ ἐλληνικαί», δηλαδή οι λόγιες λέξεις στην ονομαστική και τη γενική πτώση, ενώ «αἱ ἀπλαῖ» λέξεις στη διπλανή στήλη αντιστοιχούν στα λήμματα της δημώδους γλώσσας⁴⁴⁶. Το περιεχόμενό του εἶναι χωρισμένο σε δεκαπέντε κεφάλαια. Σε κάθε κεφάλαιο τα λήμματα εἶναι ομαδοποιημένα εννοιολογικά και με αντίστοιχη ἀρίθμηση. Η εννοιολογική ομαδοποίηση προτιμήθηκε ἀπὸ το συγγραφέα, γιατί εἶχε ὑπόψη του ὅτι με αὐτό τον τρόπο διευκολύνεται η ταχύτητα στην ἐκμάθηση και στην ἀνάκληση των σημασιῶν. Βέβαια, η ομοιότητα της θεματολογίας με προηγούμενο σύγγραμμά του εἶναι μεγάλη,

⁴⁴⁴ Το ἀντίτυπο που εἶχαμε στη διάθεσή μας και στο οποίο αναφερόμαστε εἶναι της πρώτης και μοναδικῆς ἐκδόσεως, (Βιέννη 1783).

⁴⁴⁵ Ὅπως ἤδη ἔχουμε αναφέρει πιο πάνω, η ἀρίθμηση των «διαλόγων» δεν ἀκολουθεῖ τα προηγούμενα, ἀλλὰ εἶναι αὐτόνομο μέρος το οποίο ἀριθμεῖται ἀπὸ το 1 ἕως το 40.

⁴⁴⁶ Βλ. και Εἰκόνα 18 στο Παράρτημα Εἰκόνων.

αλλά αυτό δε μειώνει την αξία του συγκεκριμένου έργου⁴⁴⁷. Όσον αφορά στο περιεχόμενο του πρώτου από τα τρία μέρη, παρατηρούμε ότι:

Το Α΄ Κεφάλαιον, «περὶ ἀνθρώπου καὶ τινῶν μερῶν αὐτοῦ»⁴⁴⁸, αναφέρεται σε ό,τι έχει σχέση με το ανθρώπινο στοιχείο, το ανθρώπινο σώμα και τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά⁴⁴⁹, όπως ὁ σύζυγος, ἡ δάμαρ (=ύπανδρευμένη γυναίκα, ποιητικά)⁴⁵⁰, ἡ ἐπιδερμὶς, ἡ σφενδόνη (=τὸ ἀσπράδι τοῦ ὀμματίου), ἡ ἀκροχορδῶν (=ἡ ἐλαία τοῦ σώματος), ἡ νηδὺς (=ἡ κοιλία. 2. ἡ μήτρα) κλπ.

Το Β΄ Κεφάλαιον, «περὶ τινῶν ἱματίων τοῦ ἀνθρώπου»⁴⁵¹, περιέχει τα σχετικά με την ενδυμασία του ανθρώπου, περιλαμβάνοντας και τα στολίδια των γυναικών. Από τα λήμματα που περιέχονται εδώ αντλούμε πολλές πληροφορίες για την ένδυση της εποχής, όπως ότι οι άνθρωποι φορούσαν *χλαῖνα* (=τὸ χονρὸν ἐπανωφόρεμα ὁποῦ φοροῦμεν τὸν χειμῶνα, ἤγουν ἡ μποῦντα), ἡ *μηλωτὴ* (=ἡ γοῦνα 2. καὶ τὸ δέρμα τοῦ πτοβάτου) ἡ *βαίτα* (=ἡ γοῦνα ὁποῦ φοροῦσιν οἱ χωριάται, ἀπὸ τομάρια ραμμένη μακρά). Για εσώρουχα είχαν την *ἀναξυρίδα* (=τὸ ἐπανωβράκκι, τὸ τουμάνι, τὸ τζιαχτζίρι) με *ἀπόδεσμο* (=ἡ βρακκοζοῦνα) και την *περισκελίδα* (=τὸ βρακκί). Στα πόδια, εκτός από ἀπλό *ὑπόδημα*, φορούσαν *πηλοβατίδες* (=τὰ ὑπόδηματα μὲ τὰ ὁποῖα περπατοῦμεν εἰς τὴν λάσπην), *κοθούρνους* (=κοντοῦρες) ἡ *ἀσκέρας* (τζαρούχια), ενώ στον ὕπνο μάλλον συνηθίζοταν ὁ *νυκτερινὸς πῖλος* (=ἡ σκούφια διὰ τὸν ὕπνον). Όσο για το μπάνιο, απαραίτητο ἦταν τὸ *περίζωμα* (=ἡ μεσάλα, ἤγουν τὸ πανὶ ἐκεῖνο ὁποῦ ὅταν πηγαίνομεν εἰς κανένα λουτρὸν, δένομεν ὀλόγυρα εἰς τὴν κοιλίαν, διὰ σκέπασμα τῶν κρυφίων μας μελῶν, τὸ ὁποῖον λέγεται καὶ ὧα λουτρὶς καὶ λέντιον). Οι γυναῖκες, τέλος, φορούσαν *περιδέραιον* (=γγιορντάνι [sic], τὸ στολίδι τοῦ λαιμοῦ), *ψέλιον* (=τὸ βραχιόλι) ἡ *βραχιόνιον* (=τὸ βραχιόλι, τὸ μπελετζίκι, τὸ ὁποῖον λέγεται, καὶ βραχιόλιον, καὶ βραχιονιστήρ).

⁴⁴⁷ Παρατηρεῖται μεγάλη συνάφεια στη θεματολογία του παρόντος συγγράμματος με το προηγούμενο ἔργο *Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς γερμανικῆς γλώσσης*, το οποίο εἶχε κυκλοφορήσει πρώτη φορά 11 χρόνια νωρίτερα, το 1782.

⁴⁴⁸ Σσ. 1-11 καὶ αρ. λημμ. ἀπὸ 1-185.

⁴⁴⁹ Συναντοῦμε τις λέξεις ὅπως, «ἀνήρ», «γυνή», ἀλλὰ καὶ «φῶς» ἡ «ὄαρος», που αντιστοιχοῦν στον ἄνδρα καὶ τη γυναῖκα «ποιητικῶς». Τη λέξη «κόμη» (=τὰ μαλλιά τῆς κεφαλῆς) ἀλλὰ καὶ την παράθεση του ομοῦχου «κῶμη» (=ἡ χώρα, τὸ χωρίον), που ἔχει σχέση μόνο ακουστική κι ὄχι εννοιολογική.

⁴⁵⁰ Σε πολλές περιπτώσεις παραθέτουμε σε παρένθεση την ερμηνεία του λήμματος, ἔτσι ὅπως την αποδίδει ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου.

⁴⁵¹ Σσ. 11-15 καὶ αρ. λημμ. ἀπὸ 186-259.

Στο Γ' Κεφάλαιον, «περὶ τινων ἀκουσίων ἐλαττωμάτων [sic] τοῦ ἀνθρώπου»⁴⁵², περιγράφονται οι αναπηρίες, οι ιδιομορφίες των ανθρώπων κι ὅ,τι ἄλλο ἐξωτερικὸ γνῶρισμα χαρακτηρίζοταν ὡς σωματικὸ «ἐλάττωμα». Ἐνας ἄνθρωπος μπορούσε νὰ εἶναι *στραβὸς* (=ἀλλήθωρος, διάλοξος, στραβὸς, παραβλώψ), *ψεδνὸς* (=φαλακρὸς), *γλάμων* (=ἐκεῖνος ὁποῦ τρέχουν τὰ ὀμμάτιά του καὶ εἶναι γεμάτα ἀπὸ τζίμλαις), *νωδὸς* (=ἄδοντος, ἐκεῖνος ὁποῦ διὰ τὸ γηρατεῖον, τοῦ ἔπασαν τὰ ὀδόντια), *βλεννὸς* (=μύξαβος) ἢ *σιμὸς* (=ἐκεῖνος ὁποῦ ἔχει μύτην ὡσὰν τὸ σχῆμα τοῦ σ., σιάφλιαβος). Ἀνάλογα με τὴν κλίση των ποδιῶν του μπορούσε νὰ εἶναι *ῥαιβὸς* (=ὅποιος κλίνουν τὰ ποδάρια του εἰς τὰ μέσα) ἢ *βλαισὸς* (=ἐκεῖνος ὁποῦ ἔχει εἰς τὰ ἔξω γυρισμένα τὰ ποδάρια). Ὅσον ἀφορᾷ ψεγάδια στὴν ομιλία, κάποιος μπορεῖ νὰ ἦταν *ἄλαλος* (ἐκεῖνος ὁποῦ δὲν ἔμπορεῖ νὰ ὁμιλήσῃ, *μοῦτος*, *ἄφωνος*) ἢ *ψελλὸς* (=τραυλὸς).

Τα ἀνθρώπινα πάθη, τα ἀρνητικὰ συναισθήματα καὶ οἱ ἀνήθικες στάσεις που υιοθετοῦνται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἀναφέρονται στὸ Δ' Κεφάλαιον, «περὶ τινων ἐκουσίων ἐλαττωμάτων τοῦ ἀνθρώπου»⁴⁵³. Ὡς τέτοια νοοῦνται ὁ *φόνος*, ἡ *μοιχεία*, ἡ *πορνεία*, ἡ *ασέλγεια*, ἡ *λοιδορία*, ἡ *αλαζωνεία* κ.ά. Ὅταν κάποιος ἄνθρωπος γίνεται δούλος των «ἐκουσίων ἐλαττωμάτων», μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς *οἰνόληπτος* (=ἐκεῖνος ὁποῦ κυριεύεται ἀπὸ τὸ κρασί, μέθυσος), *μαστρωπὸς* (=ἐκεῖνος ὁποῦ μεσιτεύει γιὰ νὰ πορνεύουν ἄλλοι, ὁ *μαυλιστής*, ὁ *μπεξεβένης*) ἢ *ὑπελὸς* (=ἐκεῖνος ὁποῦ φαίνεται εἰς τὸ φανερόν φίλος καὶ εἰς τὸ κρυπτόν, εἶναι δόλιος, ἀπατηλὸς, ὑποπτος, μεταφορικῶς, ἀπὸ τῶν ἐλκῶν ἐχόντων οὐλὰς ὑγιεῖς ἐπιπολαίως, ἔνδοθεν δὲ σηπεδόνας πυώδεις).

Τὸ Ε' Κεφάλαιον περιέχει λήμματα που ἔχουν σχέση με τὸ σχολεῖο καὶ ἐν γένει με τὴν ἐκπαίδευση καὶ τιτλοφορεῖται ὡς «περὶ τῆς Σχολῆς, καὶ τινων ἐν αὐτῇ»⁴⁵⁴. Τὸ συγκεκριμένο κεφάλαιο ἀποτελεῖ μιὰ καλὴ πηγὴ πληροφόρησης γιὰ πρόσωπα, πράγματα καὶ πρακτικὲς που ἀφοροῦν στὴν ἐκπαίδευση. Ἀρχικὰ ἀναφέρονται τὰ ονόματα τὰ ὁποῖα συνήθιζαν νὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἢ ἀνώτερης βαθμίδας, ὅπως *Σχολή*, *Φροντιστήριον*, *Διδασκαλεῖον*, *Γυμνάσιον*, *Παιδαγωγεῖον*, *Ἀκαδημία*. Στὴ συνέχεια, ἀναφέρονται λήμματα σχετικὰ με τοὺς διδάσκοντες καὶ τοὺς διδασκομένους καὶ γενικὰ ἐμπλεκόμενα με τὸ σχολεῖο πρόσωπα, ὅπως *διδάσκαλος*, *καθηγητής*, *παιδευτής*, *παιδαγωγὸς* (λήμματα τὰ ὁποῖα ἐρμηνεύονται ὅλα ὡς «ὁ

⁴⁵² Σσ. 16-17 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 260-290.

⁴⁵³ Σσ. 18-22 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 291-366.

⁴⁵⁴ Σσ. 22-26 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 367-428.

διδάσκαλος»), μαθητής, μαθήτρια, γυμνασίαρχος, κορυκαῖος (=κατάσκοπος, ἐκεῖνος ὁποῦ παρατηρεῖ κανένα πρᾶγμα καὶ τὸ δείχνει εἰς ἄλλους), ἐπιστάτης, ἐπόπτης κλπ. Βέβαια, ἔμμεσα ἀντλούμε πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο διδασκαλίας, καθὼς ἡ καθέδρα (=ὁ θρόνος, ὁ ἄμβωνας), ἡ ἔδρα, ὁ θῶκος ἢ ὁ θράνος (=τὸ θρονί. τὸ μικρὸν σκαμνὶ ὁποῦ πατοῦμεν εἰς αὐτὸ καθεζόμενοι εἰς τὸ ὑποπόδιον) παραπέμπουν στο αὐταρχικὸ στιλ διδασκαλίας καὶ τὶς δασκαλοκεντρικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀποψὴ μας αὐτὴ ἐνισχύεται, ὅταν παρακάτω βλέπουμε λήμματα, ὅπως: ἡ βακτηρία (=τὸ ραβδί, ἡ πάλιτζα), ἡ ράβδος, ἡ ραπίς (=ἡ βέργα) καὶ ἡ νάρθηξ (=τὸ κατασκευασμένον στρογγύλον σανίδι, μὲ τὸ ὁποῖον δέρνουνσι τοὺς μαθητάς) καὶ πού μας θυμίζουν, εὐτυχῶς, (ξε)περασμένες μεθόδους διδασκαλίας. Επιπροσθέτως, βρίσκουμε καὶ λήμματα τα ὁποῖα μας πληροφοροῦν σχετικὰ με τὰ σχολικὰ χρηστικά ἀντικείμενα τῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ πίναξ (=ὁ πίνακας τοῦ βιβλίου 2. καὶ τὸ μαῦρον σανίδι ὁποῦ εἰς αὐτὸ μὲ τὴν κρέταν γράφομεν), τὸ βιβλίον, ἡ βίβλος, τὸ βιβλίδιον, ὁ κανὼν (=ὁ κανόνας. 2 ὁ σηματολόγος) τὸ μελανοδοχεῖον (καλαμάρι ὁποῦ ἔχει τὴν μελάνην), τὸ καλαμοδοχεῖον, (=καλαμάρι ὁποῦ ἔχει τὰ κονδύλια), τὸ ἄμμοδοχεῖον (=τὸ ἀγγεῖον ὁποῦ ἔχει τὸν ἄμμον), τὸ καλαμογλυφίον καὶ καλαμογλυφεῖον(=τὸ κονδυλομάχαιρον. τὸ κοντιλομάχαιρον) καὶ τέλος ὁ γραφικός κάλαμος, τὸ πτερὸν, τὸ γραφίον καὶ τὸ γραφεῖον, πού ἐπεξηγοῦνται ὅλα ὡς «τὸ κοντίλι, τὸ κονδῆλι» κ.ά.

Δε λείπουν καὶ τὰ λήμματα πού ἀναφέρονται στο φυσικὸ ἀλλὰ καὶ -κυρίως- στο ἀνθρωπογενὲς περιβάλλον, δηλαδὴ τὰ οἰκοδομήματα καὶ τὰ καθημερινὰ ἀντικείμενα οἰκιακῆς χρήσης. Στο μεγαλύτερο σε ἔκταση Στ' Κεφάλαιον, «περὶ τινῶν εὕρισκομένων ἐν τῇ Πόλει»⁴⁵⁵, ἀναφέρονται λήμματα ὅπως τὸ ἄστν, ἡ ἔπαυλις (=τὸ μικρὸν χωρίον, τὸ τζιφλίκ. ἡ μάνδρα τῶν βοῶν, καὶ προβάτων αὐλή. ὁ τόπος ὁποῦ ἔχομεν τὰ κτήνη, ἡ ἀγροικία), ὁ ἐπιβλής (=ὁ μάνταλος, ὁ διάδρομος), τὸ κλεῖθρον (=ἡ κλειδωνιά), ὁ θάλαμος (=ὁ μπασιοντάς, ἡ κατοικία τῶν νεονύμφων), τὸ σκιμπόδιον (=τὸ κρεββατάκι), τὸ κόρηθρον (=ἡ σκούπα, ἡ φιλοκάλη), ἡ κρησέρα (=ἡ σίτα ὁποῦ κοσκινίζομεν τὸ ἀλεύρι ἢ ἄλλας κόνεις. 2. καὶ κάποιον σκέπασμα τοῦ κεφαλίου πλεγμένον ὡσὰν δίκτυον), ἡ ἄλωα (=κυρίως λέγεται ὁ ἀμπελόφυτος τόπος. 2 ὁ δένδροφόρος τόπος. 3 ὁ λαχανοφόρος τόπος. 4 ἡ ἄλως, τὸ ἄλῶν [sic].).

⁴⁵⁵ Σσ. 26-37 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 429-630.

Στο Ζ' Κεφάλαιον, «περὶ τῆς τραπέζης, καὶ τινων περὶ αὐτήν»⁴⁵⁶, αναφέρονται λήμματα που ἔχουν σχέση με τη διατροφή, ὅπως οἱ τροφές, ἡ παρασκευὴ καὶ τὸ σερβίρισμα τῶν φαγητῶν, οἱ διατροφικὲς συνήθειες κλπ. Μερικὰ λήμματα που συναντούμε εἶναι ἡ κρεάκρα (=τὸ πηρούνι, ἡ φρουκλίτζα), ὁ δοίδυξ (=τὸ χουλιάρι), τὸ ὠόν, τὸ δαμάλειον κρέας, τὸ ἔμβαμμα (=τὸ ζωμερὸν φαγητὸν, τὸ ζωμίον κάθε φαγητοῦ εἰς τὸ ὁποῖον βουτοῦμεν τὸ ψωμί), ὁ ἐγκρυφίας (=ἡ σταχτοκουλοῦρα, ἡ μπογάτζια, ἡ τοῦρτα), τὰ τραγήματα (ἐκεῖνα ὅπου ὕστερα ἀπὸ ὅλα τὰ φαγητὰ, βάνονται εἰς τὴν τράπεζαν, διὰ ξεχωριστὴν ὄρεξιν, ὡσὰν τὰ γλυκύσματα, καὶ ὁπωρικὰ), ἡ εὐωχία (=τὸ δημόσιον συμπόσιον), ὁ συνδαιταλῆς (=ἐκεῖνος ὅπου φιλεῖται ἀντάμα μὲ ἄλλους, ὁ συμφιλενόμενος)⁴⁵⁷.

«Περὶ τοῦ κήπου, καὶ τινων ἐν αὐτῷ»⁴⁵⁸ τιτλοφορεῖται τὸ Η' Κεφάλαιον καὶ «περὶ τινων δένδρων, καὶ τῶν καρπῶν αὐτῶν» τὸ ἐπόμενο, Θ' Κεφάλαιον⁴⁵⁹. Στὸ πρῶτο περιλαμβάνονται τὰ πλέον συνηθισμένα ποώδη ἢ θαμνώδη φυτὰ, βρώσιμα κατὰ κύριο λόγο ἀλλὰ καὶ καλλωπιστικά, που μπορεῖ νὰ ἔχει κάποιος στὸν κήπο του. Ενδεικτικὰ αναφέρουμε μερικά: ἡ θρίδαξ (=τὸ μαροῦλι), τὸ ἀγλίδιον (=τὸ σκόρδον), ἡ λιβανωτὶς (=τὸ δενδρολίβανον, τὸ ῥοσμαρίνι). Στὸ Θ' κεφάλαιο, περιέχονται λήμματα που περιλαμβάνουν τὶς ονομασίαι τῶν δέντρων καὶ τῶν καρπῶν τους, ὅπως: ἡ σίδη (=ἡ ῥοδιά, ἡ καλινκιά), τὸ σίδιον (=ὁ καρπὸς τῆς καλίνκας), ὁ κόκκων (=τὸ σπυρὶ τῆς καλίνκας), ἡ μηδικὴ μηλέα (=ἡ λεμονιά), ἡ ἄρμενικὴ μηλέα (=ἡ καϊσιὰ), ὁ ὄλυνθος (=σῦκον ἄγριον, ἁώρμα.στον) κ.ά.

Στὸ Ι' Κεφάλαιον, «περὶ ζώων τινῶν»⁴⁶⁰, περιλαμβάνονται λήμματα με ἄγρια καὶ οἰκόσιτα ζῶα, ὅπως ἡ ἀλώπηξ (=ἡ ἀλωποῦ) ἢ ὁ κάνθων (=τὸ τρανὸ γομάρι), ὁ ἵππος (=τὸ ἀρσενικὸν ἄλογον), ἡ ἵπος (=ἡ φοράδα, τὸ θηλυκὸν ἄλογον), καθὼς καὶ κάποια ἀντικείμενα τῆς καθημερινότητος, που ἔχουν σχέση με τὰ δεύτερα, ὅπως τὸ πέταλον, ἡ φάτνη (=τὸ παθνὶ[sic] ὅπου τρώγουσι ἄχυρα τὰ ζῶα ἢ τὸ ἐπίσαγμα (=τὸ φορτίον ὅπου φορεῖ τὸ ζῶον). Ἡ πανίδα συμπληρῶνεται με τὸ ΙΑ' Κεφάλαιον, «περὶ πτηνῶν

⁴⁵⁶ Σσ. 37-44 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 631-775.

⁴⁵⁷ Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου διακρίνουμε μιὰ νοηματικὴ διολίσθηση τοῦ συγγραφέα, καθὼς ἀπὸ τὸν ὁμοτράπεζο καὶ τὸν ὁμοδαίτο ἀναφέρεται στὸν ὁμόσκηνο (=ἐκεῖνος ὅπου κατοικεῖ εἰς μίαν τένταν μὲ ἄλλους) καὶ τὸν ὁμόστεγο (ἐκεῖνος ὅπου κατοικεῖ ἀντάμα μὲ ἄλλους εἰς ἓνα ὀσπητι), καθὼς εἶναι λέξεις με κοινὸ πρῶτο συνθετικὸ καὶ ἀκολουθοῦν συνειρμικά ὁ σύνοικος(=συγκάτοικος), ὁ συνόμορος(=ὁ γείτων), ὁ συνομαίμων (=ὁ ἀδελφός) καὶ ὁ συνοικέτης (=συγκάτοικος), λέξεις οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν ἀμεσα σχέση με τὸν τίτλο καὶ τὶς ἄλλες λέξεις τοῦ κεφαλαίου.

⁴⁵⁸ Σσ. 44-47 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 776-840.

⁴⁵⁹ Σσ. 48-51 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 841-918.

⁴⁶⁰ Σσ. 51-57 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 919-1023.

τινῶν»⁴⁶¹, το οποίο αναφέρεται στα πτηνά, και περιέχει λήμματα, όπως *ὁ καὶ ἡ ὄρνις* (=τὸ πετούμενον) ἢ *ὁ ταῶς* (=τὸ παβῶνι, τὸ παγῶνι) καθώς και ο ταπεινός *τρήρων* (=το σπορίτι).

Στο IB' Κεφάλαιον, «περὶ τινων ὄπλων»⁴⁶², περιλαμβάνονται τα όπλα που χρησίμευαν κάποτε στον άνθρωπο για κυνήγι ή για πόλεμο, όπως *ἡ ασπίς*, *τὸ τόξο*, *ἡ ῥομφάνα* (=ἡ χαντζιάρα), *τὸ βέλεμνον* (=ἡ σαγγίτα, ἡ σαῖτα) ή στη σύγχρονη με το συγγραφέα εποχή, όπως *τὸ πυρεκβόλον ἡχεῖον* (=τὸ τουφέκι) ή *τὸ πυρεκβόλιον ἡχεῖον* (=τὸ πιστόλι) κλπ.

Τα επόμενα δύο κεφάλαια έχουν σχέση με το εμπόριο. Στο ΙΓ' Κεφάλαιον, «περὶ τινων ἐπαγγελμάτων»⁴⁶³, περιέχονται λήμματα που έχουν σχέση με αξιώματα (πχ. *ἡ βασίλισσα*, *ὁ στρατάρχης*, *ὁ ναύκληρος* (=ὁ κυβερνήτης τοῦ παραβίου ὁποῦ ὀνομάζεται *πατρῶνος*) καθώς και με αντικείμενα που σχετίζονται με κάποια πρόσωπα που κατέχουν τα αξιώματα αυτά, όπως, για το προαναφερθέν παράδειγμα, σχετικά με τα καράβια, αναφέρεται η λέξη *ἐφορκίς* (=κυρίως λέγεται ἡ λέμβος, ἡγουν τὸ μικρὸν καράβι ὁποῦ σέρνεται ἀπὸ τὸ μεγάλο). Στη συνέχεια παρατίθενται επαγγέλματα και οι επαγγελματίες που τα εξασκούν. Το συγκεκριμένο τμήμα του κεφαλαίου μπορούμε να πούμε ότι παρουσιάζει ιδιαίτερο λαογραφικό ενδιαφέρον καθώς περιέχει έναν μακρύ κατάλογο επαγγελμάτων που δεν υφίστανται σήμερα. Ανάμεσα στα επαγγέλματα που χάθηκαν στο χρόνο αναφέρονται *ὁ ὑφάντης*, *ὁ κεραμεὺς*, *ὁ χυτρεὺς* (*ὁ τζουκαλᾶς*), *ὁ χυτροπώλης*, *ὁ πλινθουργὸς* (=ἐκεῖνος ὁποῦ φθιάνει πλιθιά), *ὁ πλινθοπώλης*, *ὁ πλινθοπτουργὸς* (=ὁ τουβλᾶς, ἐκεῖνος ὁποῦ ψένει τὰ πλιθία), *ὁ γναφεὺς καὶ ὁ κναφεὺς* (=ἐκεῖνος ὁποῦ λευκαίνει τὰ πανία, ὁ λευκαντζῆς), *ὁ κιστοποιὸς* (=ἐκεῖνος ὁποῦ φθιάνει τὰ σεντούκια, ὁ σεντουκᾶς), *ὁ ἀναρῥάπτης καὶ ὁ ῥακιῶρῥάπτης* (=ἐκεῖνος ὁποῦ ῥάπτει τὰ παλαιοφορέματα, ὁ ἀμπαλωτῆς), *ὁ διφθεροποιὸς καὶ ὁ δερματομαλάκτης* (=ἐκεῖνος ὁποῦ φθιάνει ταῖς κοζιούχαις), *ὁ πιθοποιὸς καὶ πιθουργὸς* (=ὁ βαγενάς), *ὁ ὀνηλάτης* (=ἐκεῖνος ὁποῦ διώκει τὰ γαιδούρια), *ὁ ὀνοφορβὸς* (=ἐκεῖνος ὁποῦ βῶσκει τὰ γαιδούρια), *ὁ ιπποφορβὸς* (=ὁ βοσκητῆς αλόγων), *ὁ νητοκόμος καὶ ὁ νητοβοσκὸς* (=ὁ βοσκὸς τῶν νησσαρίων), *ὁ νητοφύλαξ* (=ὁ παπιοφύλακας) κ.ά.

⁴⁶¹ Σσ. 57-59 και αρ. λημμ. από 1024-1082.

⁴⁶² Σσ. 60-61 και αρ. λημμ. από 1083-1115.

⁴⁶³ Σσ. 62-69 και αρ. λημμ. από 1116-1240.

Το ΙΔ΄ Κεφάλαιον, «περὶ τινων εὕρισκομένων ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ»⁴⁶⁴, περιλαμβάνει λήμματα που ἔχουν σχέση με την αγορά και το ἐμπόριο, ὅπως ὁ ἔμπορος (=ὁ πραγματευτῆς), ὁ περιαιογοαῖος ἔμπορος (=ὁ πραγματευτῆς ὁποῦ περιέρχεται ὁλόγυρα εἰς τὸ παζάρι διὰ νὰ πωλήσῃ τι, καθὼς εἶναι εἰς τὴν Οὐγγαρίαν οἱ ἔβραῖοι), τὸ ἐμπόρευμα, ἡ συναλλαγή (=ἀμοιβή, ἡ συμβίβασις, ἡ κοινωνία), τὸ ἐμπόλημα (=τὸ κέρδος τῆς πραγματείας), ἡ γέλη (=τὸ πρᾶγμα, ἡγουν τὸ τουρκιστὶ λεγόμενον σπάπι ἐκείνου τοῦ πραγματευτοῦ ὁποῦ περιέρχεται ἀπὸ χωρίον εἰς χωρίον, διὰ νὰ πωλήσῃ φορτώνοντάς το εἰς τὸ ἄλλογόν του. 2 μεταφορικῶς καὶ κάθε ἄλλου πραγματευτοῦ τὸ πρᾶγμα ὅθεν), ὁ γελοπώλης καὶ ὁ ῥωποπώλης (=ὁ μαρκατζιάνος, ὁ κατζάνος), τα εἶδη των αγορῶν που δραστηριοποιούνταν οἱ ομογενεῖς των παροικιῶν, ὅπως ἡ δημοτελῆς ἀγορὰ (=τὸ δημόσιον παζάρι, εἰς τὸ ὁποῖον κάθε ἕνας ἡμπορεῖ νὰ πωλήσῃ ὅ,τι θέλῃ), αἱ ἐτήσια ἀγοραί (=τὰ χρονιάτικα παζάρια) καὶ αἱ ἐβδομαδικαὶ ἀγοραί (=τὰ ἐβδομαδικὰ παζάρια). Τα λήμματα του κεφαλαίου, ἔτσι ὅπως εἶναι ομαδοποιημένα, δίνουν την ἐντύπωση ὅτι καταγράφηκαν ἀπὸ το Μιχαὴλ Παπαγεωργίου σε κάποιες ἀπὸ τις περιηγήσεις του στα παζάρια τῆς πόλης. Διαβάζοντάς τα, εἶναι πολὺ εὐκόλο νὰ σχηματίσουμε εἰκόνες, κάτι που μας δίνει τὴ δυνατότητα νὰ ἀναπλάσουμε μέρη που δεν υφίστανται σήμερα. Μποροῦμε ἔτσι νὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ ἀπομνημόνευση ἦταν εὐκόλη ὑπόθεση γιὰ τοὺς τότε μαθητὲς ἢ κατόχους τοῦ βιβλίου. Καταγράφονται ἀντικείμενα που συναντούσε κανεῖς στα πάσης φύσης ἐργαστήρια ἢ σε κάποιο πρᾶτήριο (=τόπος παζαρίου, 2. τὸ πωλητήριον) τῆς ἐποχῆς. Αναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὸ ὕφος καὶ τὸ ὕφασμα (=ἡ ματέρια), ἡ σινδὼν (=γγιότζι), τὸ πέπλον (τὸ φάκιολ), ὁ χάλυψ (τὸ τζιλίκι. 2 καὶ ὁ πυροβόλος, ὁ πυροβόλος), τὸ λίνον (=τὸ λινάρι), τὸ ἔριον (=τὸ μαλλί), τὸ γωσσύπιον (=τὸ βαμβάκι), τὸ σκέπαρνον (=τὸ σκεπάρι), τὸ τρύπανον (=ἡ ἀρίδα), ὁ σίδηρος, ὁ μόλυβδος, ὁ χρυσὸς, ὁ μάρσμππος (=τὸ σακκούλιον, τὸ βαλάντιον, τὸ πουργὶ ὁποῦ βάνομεν ἄσπρα, χρήματα (=τὰ ἄσπρα), ἡ πήρα (=ὁ τουρβάς), τὸ κοράλλιον, ὁ μάργαρος (=τὸ μαργαριτάριον), ὁ ἀδάμας, ἡ σμάραγδος κ.ά. Βέβαια, στο γρυτοπωλεῖον (=παζάρι ὁποῦ πωλοῦσι παλαιὰ καὶ οὐτιδανὰ πρᾶγματα) θα συναντούσε κανεῖς καὶ γρυτάρια (=παλαιὰ καὶ οὐτιδανὰ πρᾶγματα).

Το τελευταῖο, ΙΕ΄ Κεφάλαιον, με τίτλο «περὶ διαφορῶν πραγμάτων»⁴⁶⁵, περιέχει στὴν ἀρχὴ λήμματα που ἀναφέρονται στα οὐράνια σώματα (πχ. ὁ ἥλιος, ἡ ἀκτὴν καὶ ἡ

⁴⁶⁴ Σσ. 69-77 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 1241-1407. Στον πίνακα περιεχομένων τοῦ ἔργου λανθασμένα ἀναγράφεται ἡ σελίδα 69 ὡς 99.

⁴⁶⁵ Σσ. 77-84 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 1408-1545. Στα περιεχόμενα λανθασμένα ἀναγράφεται ἡ σελίδα 77 ὡς 71.

ἀκτις, ἢ σελήνη) και στα φυσικά φαινόμενα [τὸ νέφος, ὁ σκηπτὸς (=τὸ ἀστροπελέκι)], ενώ στη συνέχεια περιλαμβάνονται κάποια λήμματα, που δεν είχαν ενταχθεί σε κάποιο από τα προηγηθέντα κεφάλαια, μολονότι θα μπορούσαν, αφού ταίριαζαν θεματικά. Αυτό μπορεί να συνέβη, γιατί αποφασίστηκε η προσθήκη τους λίγο πριν εκδοθεί το βιβλίο, οπότε η ένταξή τους στα σχετικά κεφάλαια θα δημιουργούσε μεγάλες αλλαγές στη στοιχειοθεσία και τη σελιδοποίηση, και γι' αυτό, πιθανόν, να προτιμήθηκε η λύση της παράθεσης των νέων λημμάτων στο τέλος.

Ως συμπλήρωμα του «Ὄνοματικοῦ» παρατίθενται⁴⁶⁶ σε δύο σελίδες Αἱ ἡμέραι τῆς ἐβδομάδος⁴⁶⁷, Οἱ δώδεκα μῆνες τῶν Ἀθηναίων⁴⁶⁸, Τὰ δώδεκα ζώδια, Αἱ ἐξωτερικαὶ αἰσθήσεις⁴⁶⁹, Αἱ ἐσωτερικαὶ αἰσθήσεις⁴⁷⁰, Τὰ τέσσαρα μέρη τῆς Γῆς⁴⁷¹, Οἱ τέσσαρες καιροὶ τοῦ χρόνου⁴⁷².

Β' Μέρος: Περίοδοι

Το Β' μέρος (Περίοδοι) του *Οἰκιακοῦ καὶ προχείρου διδασκάλου* ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου το χωρίζει σε τρία κεφάλαια παραθέτοντας τα λήμματα πάλι σε δύο στήλες. Στην αριστερή στήλη με τον τίτλο «Ἑλληνιστί», παρατίθενται κάποια ουσιαστικά, όχι μόνο τους αλλά μαζί με επίθετα που λειτουργούν ως προσδιορισμοί. Στη δεξιά στήλη, παρατίθενται τα «Ῥωμαϊκά» που είναι η απόδοση των «ἐλληνικῶν» λέξεων σε πιο δημώδη γλώσσα⁴⁷³.

Το Κεφάλαιον Πρῶτον ἔχει τίτλο «Ἐνωσις οὐσιαστικῶν μετὰ ἐπιθέτων» και περιλαμβάνει τα εξής:

⁴⁶⁶ Αρ. λημμ. 1526-1544.

⁴⁶⁷ Στην αριστερή στήλη παρατίθεται η αρχαία ελληνική ονομασία των ημερών και στη δεξιά η κρατούσα, του Γρηγοριανού Ημερολογίου.

⁴⁶⁸ Κι εδώ στην αριστερή στήλη παρατίθεται η αρχαία ελληνική ονομασία των μηνών και στη δεξιά του Γρηγοριανού ημερολογίου.

⁴⁶⁹ Δηλ. η όραση, ακοή, όσφρηση, γεύση και αφή.

⁴⁷⁰ Πρόκειται για τις έννοιες που συναντάμε στο έργο του Αριστοτέλη *Περὶ Ψυχῆς*, τις οποίες έχουν υιοθετήσει και οι Πατέρες της εκκλησίας (βλ. περισσότερα Μελετίου μοναχού, *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, PG 64, 1105D).

⁴⁷¹ Αναφέρονται τα σημεία του ορίζοντα και οι τέσσερις από τις έξι ηπείρους. Η εποχή που γράφεται το βιβλίο είναι σύγχρονη με τα εξερευνητικά ταξίδια προς την Αυστραλία και τα άλλα νησιά της Ωκεανίας, επομένως τα ευρήματα ακόμη δε στοιχειοθετούν την ύπαρξη ηπείρου. Η Ανταρκτική δε, δεν έχει ακόμα ανακαλυφθεί

⁴⁷² Δηλαδή οι εποχές. Από το σημείο αυτό και μέχρι το τέλος του «Ὄνοματικοῦ» σταματά η αρίθμηση των λημμάτων.

⁴⁷³ Βλ. και Εικόνα 19 στο Παράρτημα Εικόνων.

α. «Τὰ μεθ' ἐνὸς ἐπιθέτου οὐσιαστικὰ»⁴⁷⁴, όπου παρατίθενται ονοματικά σύνολα⁴⁷⁵. Περιλαμβάνονται τὰ χρώματα, οἱ χυμοὶ, αἱ ὀσμαι καὶ τὰ παρώνυμα⁴⁷⁶. β. «Τὰ μετὰ διοῖν ἐπιθέτων οὐσιαστικὰ, διὰ τοῦ καὶ»⁴⁷⁷, όπου δύο επίθετα προσδιορίζουν ένα ουσιαστικό, πχ. ὁ ἄνθρωπος θνητὸς καὶ ἐπικηρος, ἡ ψυχὴ ἀθάνατος καὶ ἄφθορος.

γ. «Τὰ μετὰ διοῖν ἐπιθέτων οὐσιαστικὰ, διὰ τοῦ ἥ»⁴⁷⁸. Εδώ τα δύο επίθετα που προσδιορίζουν ένα ουσιαστικό έχουν μεταξύ τους αντίθετη σημασία, πχ. ὁ ἀήρ ὑγιεινὸς ἢ νοσηρὸς, ἡ γυνὴ γεννητικὴ ἢ στεῖρα, ὁ βότρυς πέπειρος ἢ ἀπέπειρος [=τὸ σταφύλι φθασμένον (ὥριμον) ἢ ἄφθασθον (ἄωρον)].

Το επόμενο, Κεφάλαιον Β', που τιτλοφορεῖται «Ἀνώμαλα συγκριτικά»⁴⁷⁹, περιέχει τα ανώμαλα παραθετικά των επιθέτων, μαζί με ένα ουσιαστικό ως παράδειγμα, ώστε να γίνονται πιο εύκολα αντιληπτά, όπως λ.χ. ἡ Κωνσταντινούπολις ἐστὶ παλαιὰ, ἡ Ρώμη παλαιτέρα, ἡ Βαβυλὼν παλαιάτη καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶττα ἐστὶ ραδία, ἡ Λατινικὴ ράων, ἡ Ἰταλικὴ ράστη (=ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶναι εὐκολή, ἡ Λατινικὴ εὐκολώτερη, ἡ Ἰταλικὴ εὐκολωτάτη).

Το Κεφάλαιο Γ', που εἶναι καὶ το τελευταῖο περιλαμβάνει δύο τμήματα:

α. «Ἑτεραι περίοδοι διηρημέναι, εἰς δωδεκάδας»⁴⁸⁰. Εδώ παρατίθενται δεκαεπτὰ ομάδες που καθεμιά περιέχει δώδεκα φράσεις. Κάθε ομάδα περιλαμβάνει φράσεις με νοηματικὴ συνάφεια ἐνῶ παρατηροῦμε ὅτι μερικὲς ἀπ' αὐτὲς διατυπώνουν τὸ ἴδιο πρᾶγμα με διαφορετικὸ τρόπο. Ἡ ομαδοποίηση σε δωδεκάδες δε φαίνεται να ἔχει κάποιο ἐσωτερικὸ ἢ ἐξωτερικὸ λόγο κι ἐνδέχεται να συνδέεται με τὴν εὐκολότερη ἀποστήθιση καὶ τὴν διάνθιση τοῦ προφορικοῦ καὶ γραπτοῦ λόγου τῶν ἀναγνωστῶν.

⁴⁷⁴ Σσ. 85-91 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 1-109.

⁴⁷⁵ Ονοματικὸ σύνολο εἶναι ἓνα οὐσιαστικὸ που συνοδεύεται ἀπὸ ἄρθρο, ἐπίθετο ἢ ἀντωνυμία. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικά: νήπιον ἄκακον, βρέφος ἀθῶον, γραῖς δεισιδαίμων.

⁴⁷⁶ Σ. 88, σ. 89 καὶ σ. 90 ἀντίστοιχα.

⁴⁷⁷ Σσ. 91-92 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 110-132.

⁴⁷⁸ Σσ. 93-102 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 133-285.

⁴⁷⁹ Σσ. 102-104 καὶ ἀρ. λημμ. ἀπὸ 286-315.

⁴⁸⁰ Σσ. 104-124.

Ενδεικτικά, παραθέτουμε αυτούσια την πρώτη ομάδα :

«Δωδεκάς πρώτη»

Τί καινὸν ἡμῖν προσφέρεις;	Τί καινούριον μᾶς φέρεις;
Τί καινὸν ἡγγελται;	Τί καινούριον ἐμηνύθη;
Τί νέον ἀκοῇ παρείληφας;	Τί νέον ἤκουσες;
Τί καινὸν ἀνέγνως ἐν ταῖς ἐφημερίσι;	Τί καινούριον ἀνέγνωσες εἰς τὰς ἐφημερίδας;
Τί νέον ἡμῖν προσφέρεις;	Τί νέον μᾶς φέρεις;
Τί ἀγαθὸν ἡμῖν διηγῇ.	Τί καλὸν μᾶς διηγείσαι;
Διήγησαι ἡμῖν τί νέον.	Διηγῆσου μας κανένα καινούριον.
Πόθεν ἡμῖν ἀφίξει; (ἢ ἀφίκται;)	Πόθεν μᾶς ἦλθες; (ἢ ἦλθεν;)
Τίνες ἀφίκοντο, ἢ παρεγένοντο πρὸς αὐτόν;	Ποῖοι ἐφθασαν (ἦγουν ὑπῆγαν) εἰς αὐτόν;
Πόθεν παρεγένετο; (ἢ ἐλήλυθεν;)	Πόθεν ἦλθεν; (ἢ ἦλθεν;)
Οὐπω ἐλήλυθεν ἡ ὥρα.	Ἀκόμι δὲν ἦλθεν ἡ ὥρα.
Οὐκ ἐπανεστρεψεν. (οὐκ ἐπανεκάμψεν.) ὡς ἔοικεν ἐπιστρέψαι πρὸς ἡμᾶς ἐπιλέλησται.	Δὲν ἐγύρισεν ὀπίσω. (δὲν ἐγύρισεν ὀπίσω.) -ὡς φαίνεται ἀλησμόνησε νὰ γυρίσῃ ὀπίσω εἰς ἡμᾶς.

β. «Παροιμίας τινές»⁴⁸¹, όπου παρατίθενται γνωμικά με την απόδοσή τους στην καθομιλουμένη. Σε κάποια απ' αυτά παρέχονται επεξηγήσεις.

Αναφέρουμε ενδεικτικά μερικές⁴⁸²:

*Ὁ δύο πτωχὸς διώκων, οὐδέτερον καταλαμβάνει. (Εκεῖνος ὅπου κυνηγᾷ δύο
λαγούς, οὐδὲ τὸν ἕνα, οὐδὲ τὸν ἄλλον πιάνει.).*

*Τὸ ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ νήφοντος, ἐν τῇ γλώσσει τοῦ μεθύοντος. (Εκεῖνο ὅπου εἶναι εἰς
τὴν καρδίαν τοῦ ἀμεθύστου, εἶναι εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ μεθυσμένου.).*

*Ἐλέφαντα ἐκ μυίας ποιεῖς, καὶ θάλασσαν ἠχήεσαν, τὴν ψεκᾷ. (Ἀπὸ μύγαν
ἐλέφαντα κάμνεις. καὶ θάλασσαν ἀχολογητικὴν, τὴν σταλαγματιὰν (τὴν δροσιὰν.) ἤγουν
τὰ μικρὰ μεγάλα κάμνεις.).*

*Ἐνὸς χανόντος, μετέσχηκεν ὁ ἕτερος. (Ὁ ἕνας χάσκοντας, ἀπόλαυσεν ὁ ἄλλος.
ἤγουν ἄλλος ἐκαρτεροῦσε νὰ τὸ ἀπολαύσῃ καὶ ἄλλος τὸ ἀπέλαυσεν.*

*Αἶψ οὐπω τέτοκεν, ἔριφος δὲ ἐπὶ δώματα παίζει. (Ἡ γίδα ἀκόμι δὲν ἐγέννησε, καὶ τὸ
κατζίκι της χορεύει ἐπάνω εἰς τὰ ἀνώγεα.).*

⁴⁸¹ Σ.σ. 124-128.

⁴⁸² Στην παρένθεση παρατίθεται η απόδοσή τους στην καθομιλουμένη.

Κάμηλος ψωριῶσα, πολλῶν ὄνων ἀνατίθεται φορτία. (Καὶ ἡ ψώραβη καμήλα, ἀπὸ πολλὰ γομάρια βαστᾷ φορτία.).

Γῆρας λεόντων κρεῖσσον ἀκμαίων νεβρῶν. (Τὸ γηραττεῖον τῶν λεονταρίων, εἶναι καλλίτερον ἀπὸ τὰ ἐλαφόπουλα ὅπου εὗρίσκονται εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς νεότητος.).

Τὸν καπνὸν φεύγων, εἰς τὸ πῦρ ἔπεσον. (Φεύγοντας τὸν καπνὸν, ἔπεσα εἰς τὴν φωτιὰν. λέγεται διὰ ἐκείνους ὅπου φεύγουν ἀπὸ μικρὰ κακὰ, καὶ πίπτουν εἰς μεγαλύτερα.).

Δὺς παῖδες οἱ γέροντες. (Δύο φοραῖς εἶναι παιδία οἱ γέροντες. μίαν ὅταν ᾤτον παιδία καὶ ἄλλην ὅταν γηράσουν.).

Γ' Μέρος: Διάλογοι διαφόρων ὑποθέσεων

Στο τρίτο αὐτό μέρος περιέχονται δεκατρεῖς διάλογοι μεταξύ διαφόρων προσώπων. Ἡ ἀρίθμηση τῶν σελίδων δε συνεχίζεται ἀπὸ ἐκεῖ που τελείωσαν οἱ παροιμίες, ἀλλὰ ἀρχίζει μια ανεξάρτητη ἀρίθμηση ἀπὸ τὴ σελίδα 1 μέχρι καὶ τὴ σελ. 40, πιθανόν γιὰ νὰ διαφοροποιηθεῖ ἢ γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ αὐτοτέλεια τοῦ τρίτου αὐτοῦ μέρους.

Ὁ Διάλογος Πρῶτος, «Πόσων λογίων ἤθελεν ἡμπορέση τινὰς νὰ χαιρετήσῃ τοὺς ἄλλους, καὶ ἀπὸ αὐτοὺς νὰ ἀντιχαιρετηθῇ»⁴⁸³, περιλαμβάνει προσφωνήσεις, οἱ ὁποῖες διακρίνονται ἀπὸ ευγένεια. Ὅσον ἀφορᾷ στὰ πρόσωπα που προβάλλονται, εἶναι αὐτὰ τοῦ δασκάλου καὶ τοῦ μαθητῆ, συμμαθητῶν, φίλων, καθὼς κι ἐνός ἐμπόρου. Τέλος, παρατίθενται καὶ «συνηθισμένοι, καθημερινοὶ χαιρετισμοὶ» καθὼς καὶ «ἐσπερινοὶ ἄσπασμοι».

Παρόμοιο θέμα ἔχει καὶ ὁ Διάλογος Δεύτερος, με τίτλο «Ἄσπασμοι ἀναχωρητικοί, ἡγουν ὅποταν θέλῃ νὰ μισεύσῃ τινὰς»⁴⁸⁴, ὅπου περιέχονται ἀπὸ τὴ μια χαιρετισμοὶ που ἀπευθύνονται σὲ κάποιον που ἀναχωρεῖ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ ἀντιφωνήσεις αὐτῶν.

Στον Διάλογο Τρίτο με τίτλο «Πόσων λογίων ἤθελεν ἡμπορέση διὰ νὰ ἐρωτήσῃ τινὰς, διὰ τὴν υγείαν»⁴⁸⁵, περιλαμβάνονται φράσεις που χρησιμοποιοῦνται, γιὰ νὰ πληροφορηθεῖ κάποιος γιὰ τὴν υγεία, τὴ διάθεση κάποιου ἢ γενικὰ γιὰ τὴν κατάσταση τῶν πραγμάτων.

⁴⁸³ Σσ. 1-3.

⁴⁸⁴ Σσ. 4-5.

⁴⁸⁵ Σσ. 6-9.

Χωρίς κάποια συνάφεια με το προηγούμενο ή το επόμενο θέμα, ο Διάλογος Τέταρτος περιέχει τρόπους που μπορεί κάποιος να ρωτήσει το συνομιλητή του, αν κατέχει και σε ποιο βαθμό την ελληνική γλώσσα και έχει τίτλο «Πόσων λογίων ἤθελεν ἡμπορέσῃ τινὰς διὰ τὰ ἐρωτήσῃ τὸν ἄλλον, ἂν ἰξεύρῃ ἑλληνικὰ τὰ ὀμιλῇ, ἢ ὄχι; καὶ πῶς ἤθελεν ἀποκριθῇ»⁴⁸⁶.

Ακολουθούν δύο «συνομιλίας». Η «Συνομιλία δύο φίλων καὶ ἑνὸς τρίτου ἀνθρώπου»⁴⁸⁷ στο Διάλογο Πέμπτο και η «Συνομιλία ἑνὸς πατρὸς, μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, καὶ δούλης· περὶ διαφόρων ὑποθέσεων»⁴⁸⁸ στο Διάλογο Ἑκτο. Στον πρώτο απ' αυτούς, διαβάζουμε μια υποθετική συνομιλία κάποιου που πήγε στη Βιέννη και ζητά από ένα γνωστό του να τον ξεναγήσει στην πόλη. Εκείνος του αρνείται ευγενικά και τον παραπέμπει σε ένα τρίτο πρόσωπο, το οποίο εν τέλει δε βρίσκεται κι εκεί τελειώνει ο διάλογος. Στον άλλο διάλογο, γινόμαστε μάρτυρες μιας σκηνής που εκτυλίσσεται στο σπίτι ενός αστού. Τα πρόσωπα που συνδιαλέγονται είναι ένας πατέρας, ο γιος του -ο οποίος αργεί να ξυπνήσει-, η παραδουλεύτρα και μια ομάδα φίλων που έφτασαν στο σπίτι, για να γιορτάσουν τα γενέθλια του γιου. Μέσα από τα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα, ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου φροντίζει να εντάξει στερεότυπες φράσεις, να διδάξει την προστακτική και να παραθέσει πλήθος ουσιαστικών, ώστε το περιεχόμενο να εναρμονίζεται με τους στόχους του βιβλίου του.

Ο Διάλογος Ἑβδομος με τίτλο «Ἀπὸ τοῦτον τὸν διάλογον μανθάνει τινὰς, πῶς πρέπει νὰ ἐρωτᾷ μερικὰς ἐρωτήσεις, καὶ νὰ ἀποκρίνεται πάλιν, καθὼς πρέπει εἰς αὐτὰς»⁴⁸⁹, δεν έχει κάποιο συγκεκριμένο κεντρικό θέμα. Τίθενται γενικές ερωτήσεις και πιθανές απαντήσεις πάνω σε θέματα που αφορούν τον τόπο, το χρόνο, τη σειρά κλπ.

Ο Διάλογος Ὀγδοος, «Διὰ τὴν ἐρώτησιν τοῦ καιροῦ, ἂν εἶναι δηλαδὴ καλὸς, ἢ κακὸς καιρὸς»⁴⁹⁰, περιέχει τις πιθανές απαντήσεις στην ερώτηση «Καὶ τί λογῆς καιρὸς εἶναι σήμερον;»⁴⁹¹. Ἐτσι, οι δοθέντες απαντήσεις περιγράφουν τον καιρό και τα καιρικά φαινόμενα με τη χρήση επιθέτων, ουσιαστικών, ρημάτων, επιρρημάτων κλπ.

⁴⁸⁶ Σσ. 9-10.

⁴⁸⁷ Σσ. 11-14.

⁴⁸⁸ Σσ. 14-22.

⁴⁸⁹ Σσ. 22-25.

⁴⁹⁰ Σσ. 25-26.

⁴⁹¹ Μ. Παπαγεωργίου, *Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος*, ὁ.π., σ. 26 του Γ' μέρους.

Τι μπορεί να αποτελέσει την αφορμή για να καταγγείλει κάποιος μαθητής στο δάσκαλο ένα συμμαθητή του; Παρατίθενται μερικές αφορμές, στο Διάλογο Ένατο, «Πῶς ἤθελεν ἡμπορέσῃ ἕνας συσχολαστῆς, νὰ ἐγκαλέσῃ τὸν συσχολαστὴν του, (ἢ συμμαθητὴν) εἰς τὸν διδάσκαλον»⁴⁹², όπου απαριθμούνται συνήθεις αιτίες διενέξεων μεταξύ των μαθητών.

Πάλι από το χώρο του σχολείου αντλεί το θέμα του ο συγγραφέας και στο Διάλογο Δέκατο με τίτλο «Ὁμιλία ἑνὸς διδασκάλου, καὶ μαθητοῦ»⁴⁹³. Στο διάλογο αυτό περιέχονται κάποιες δικαιολογίες για την αργοπορία ενός μαθητή, καθώς και η διατύπωση μερικών αιτημάτων, με σκοπό να μάθει ο μαθητής να ζητά ευγενικά τη βοήθεια του δασκάλου του ή την άδεια για προσωρινή απομάκρυνσή του από το μάθημα.

Ο Διάλογος Ένδέκατος, «Ἀπὸ τοῦτον τὸν διάλογον μανθάνει τινὰς, πῶς οἱ παλαιοὶ ὠνόμαζον τὰς φωνὰς, τῶν τετραπόδων ζώων»⁴⁹⁴, περιλαμβάνει ηχοποίητα ρήματα ή ουσιαστικά φωνών των ζώων. Ομοίως και ο Διάλογος Δωδέκατος, «Ἀπὸ τοῦτον τὸν διάλογον μανθάνει τινὰς, πῶς οἱ ἔλληνες ὠνόμαζον τὰς φωνὰς, τῶν πετουμένων»⁴⁹⁵, περιέχει ηχοποίητα ρήματα φωνών των πτηνών.

Με τον τελευταίο, Διάλογο Τρισκαιδέκατο, «ἐνὸς σπουδαίου, καὶ ἑνὸς πραγματευτοῦ σπουδαίου συνομιλία»⁴⁹⁶, στον οποίο περιγράφεται μια σκηνή κατά την οποία ένας υφασμετέμπορος προσπαθεί να πουλήσει σε κάποιο καλλιεργημένο πελάτη την πραμάτεια του ολοκληρώνεται η παράθεση των Διαλόγων και τελειώνει και το τελευταίο έργο, που εξέδωσε εν ζωή ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου.

⁴⁹² Σσ. 27-28.

⁴⁹³ Σσ. 28-29.

⁴⁹⁴ Σσ. 30-32.

⁴⁹⁵ Σσ. 32-34.

⁴⁹⁶ Σσ. 34-40.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο λόγιος, δάσκαλος και συγγραφέας Μιχαήλ Παπαγεωργίου γεννήθηκε το 1727 στη Σιάτιστα κι έζησε κατά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του μακριά από τον τόπο καταγωγής του, στις παροικίες της Αυστροουγγαρίας, όπου και πέθανε (Βιέννη, 1796). Τη βασική παιδεία την απέκτησε στη Σιάτιστα και την μετέβη για ανώτερες σπουδές στα Γιάννενα, όπου ευτύχησε να έχει δάσκαλο τον Ευγένιο Βούλγαρη. Μετά το πέρας των σπουδών του, επέστρεψε στη Σιάτιστα κι άρχισε το διδακτικό του έργο, διδάσκοντας ως οικοδιδάσκαλος αλλά και ως δάσκαλος στη σχολή της γενέτειρας, στην οποία χρημάτισε και σχολάρχης. Δίδαξε, επίσης, στην κοντινή Σέλιτζα και στο Μελένικο, μέχρι που αποφάσισε να μεταναστεύσει στην Κεντρική Ευρώπη, όχι μόνο για να διδάξει στους νέους της εκεί ομογένειας, αλλά και για να συνεχίσει τις ανώτερες σπουδές του στα πανεπιστήμια της Γερμανίας και της Βιέννης. Η ένταξή του, παράλληλα, σε κύκλους διανοητών του εξωτερικού, εκτός των άλλων, του έδωσε τη δυνατότητα πρόσβασης σε σημαντικές βιβλιοθήκες και έτσι, παράλληλα με τις σπουδές του, απέκτησε βαθιά παιδεία και γνώσεις γερμανικής και λατινικής γλώσσας.

Ως διδάσκαλος προσέφερε πολλά διδάσκοντας τους ελληνόπαιδες του ελλαδικού χώρου και των ελληνικών παροικιών. Τη συμβολή του, όμως, στην παιδεία διευρύνει το συγγραφικό του έργο. Προσπαθώντας να το συνοψίσουμε διαπιστώνουμε ότι αυτό είναι επικεντρωμένο σε εγχειρίδια εκπαιδευτικού χαρακτήρα, κυρίως γλωσσικά, με τα οποία συνέβαλε ποσοτικά και ποιοτικά στη βιβλιοπαραγωγή κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Το σημαντικότερο και δημοφιλέστερο έργο του, *Τὸ Μέγα Ἀλφαβητάριον*, αποτέλεσε έργο σταθμό στην ιστορία των διδακτικών βιβλίων, καθώς υπήρξε το πρώτο έντυπο αλφαβητάριο. Γράφτηκε, αρχικά, για να καλύψει το κενό που υπήρχε από την απουσία ενός βασικού εγχειριδίου, το οποίο θα μπορούσαν να χρησιμοποιούν οι οικοδιδάσκαλοι και οι δάσκαλοι στα κοινά σχολεία, τα οποία ήδη είχαν αρχίσει να αυξάνονται. Η ευχρηστία του είχε ως αποτέλεσμα τη γρήγορη διάδοσή του και τη διασπορά του στις ελληνικές παροικίες αλλά και στις περιοχές της οθωμανοκρατούμενης Ελλάδας, γεγονός που αποδεικνύεται από την αυξημένη ζήτησή του και τις συνεχείς επανεκδόσεις. Η παιδαγωγική του αξία ήταν τέτοια, που κατόρθωσε να παραγκωνίσει το *Ψαλτήρι* και την *Οκτώηχο*, εγχειρίδια που για πολλούς αιώνες, και ιδιαίτερα κατά τα χρόνια της τουρκοκρατίας, χρησιμοποιούσαν οι δάσκαλοι ή οι ιεροδιδάσκαλοι, για να διδάξουν στους μικρούς μαθητές γραφή κι ανάγνωση. Όσο για την εποχή της κυκλοφορίας του, ήταν τότε που η γλώσσα είχε

συνδεθεί με την υπόθεση του φωτισμού του γένους και στόχευε στην απαλλαγή των Ελληνοπαίδων από τα δεσμά του πνευματικού σκότους και κατ' επέκταση από κάθε είδους υποδούλωση. Η δομή και το περιεχόμενο του *Μεγάλου Αλφαβηταρίου* το ανέδειξαν ως ένα καινούριο πρότυπο για τα αλφαβητάρια που εκδόθηκαν στη συνέχεια. Το περιεχόμενο του *Μεγάλου Αλφαβηταρίου* εκτός από την καλλιέργεια της δεξιότητας της ανάγνωσης στόχευε και στη διατήρηση της ορθόδοξης πίστης, καθώς το κύριο αναγνωστικό μέρος, ακολουθώντας την παράδοση, περιλάμβανε προσευχές και στοιχεία κατήχησης. Δυο άλλα εκδοθέντα έργα, το *Μικρόν Αλφαβητάριον* (Πέστη 1788) και ο *Οίκιακός καὶ πρόχειρος διδάσκαλος τῶν ἀρχαρίων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* (Βιέννη 1783), σύγγραμμα που απευθυνόταν σε αυτούς που είχαν κατακτήσει το μηχανισμό της ανάγνωσης κι ήθελαν να εμπλουτίσουν το λεξιλόγιό τους, συμπληρώνουν τον κατάλογο των εκδοθέντων έργων, που στόχευαν στη συστηματική διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας.

Πέρα όμως από τα έργα που αφορούσαν στην ελληνική γλώσσα, ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου, έχοντας κατά νου τις δυσκολίες των Ελλήνων που συνέρρεαν στα εμπορικά κέντρα της Αυστροουγγαρίας, χωρίς να γνωρίζουν καθόλου τη γερμανική, θεώρησε ότι μπορεί να συνδράμει αποτελεσματικότερα με δίγλωσσα εγχειρίδια στην ελληνική και στη γερμανική γλώσσα. Αυτά στόχευαν να επιτύχουν το λειτουργικό γραμματισμό των αποδήμων, καθώς θα τους έδιναν τη συμπληρωματική γνώση που χρειάζονταν, για να καλύψουν τις απορίες τους και τα γλωσσικά τους κενά, βοηθώντας τους έτσι να αποκτήσουν την αυτοπεποίθηση που απέρρεε από τη σωστή χρήση της γλώσσας στην επικοινωνία τους με τους κατοίκους των χωρών που μιλούσαν γερμανικά. Έτσι, οι Έλληνες απόδημοι θα ενσωματώνονταν πιο εύκολα στο υπόλοιπο σύνολο, και στη συνέχεια θα μπορούσαν να συμβάλουν ανεμπόδιστα στην παραγωγή υλικών και πνευματικών αγαθών. Ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου, πρωτοπόρος των γερμανικών γραμμάτων, αναγνωρίζοντας ως δάσκαλος την παιδαγωγική χρησιμότητα των ξενόγλωσσων βοηθητικών εγχειριδίων, καινοτόμησε και τόλμησε να προχωρήσει στην έκδοσή τους, σε μια εποχή που το είδος αυτό των δημοσιευμάτων ήταν εξαιρετικά σπάνιο, αναλαμβάνοντας, ταυτόχρονα, εκδοτικό αλλά και οικονομικό ρίσκο,. Η επιτυχία του εγχειρήματός του τον δικαίωσε σε βαθμό που τα έργα του αποτέλεσαν πρότυπο πάνω στο οποίο βασίστηκαν μεταγενέστεροι συγγραφείς ανάλογων εγχειριδίων.

Με το παρόν σύγγραμμα καταβλήθηκε προσπάθεια αναηγήλαφησης της ζωής και αποτίμησης του συγγραφικού έργου του λογίου δασκάλου Μιχαήλ Παπαγεωργίου, ο οποίος παράλληλα υπήρξε ρήτορας με εξαιρετική δεινότητα, συστηματικός ερευνητής, μεταφραστής λατινικών έργων, επιμελητής σημαντικών εκδόσεων, συνθέτης ηρωελεγειακών επών και Ιάμβων εν είδει αφιέρωσης σε εκδόσεις άλλων συγγραφέων. Η ανασύσταση των λεπτομερειών της ζωής του, η οποία βασίστηκε στις λίγες σωζόμενες πηγές και στα λογικά εξ αυτών εξαχθέντα συμπεράσματα, ελπίζουμε ότι φώτισε λίγο περισσότερο την πολυσχιδή προσωπικότητά του. Όσον αφορά στο συγγραφικό του έργο, δώσαμε έμφαση στα έργα εκείνα που αποτέλεσαν σταθμό στα γράμματα, ώστε να αναδειχθεί η παιδαγωγική τους αξία και η καινοτομία που εισήγαγαν κατά την εποχή που εκδόθηκαν και κυκλοφόρησαν. Η συνολική, βέβαια, προσφορά του λογίου, πέραν της αυτονόητης, σημαντικής συμβολής του στην μόρφωση των απανταχού Ελλήνων, θα αποτιμηθεί πλήρως μόνον όταν μελετηθεί το σύνολο των συγγραμμάτων του. Με όσα υποστηρίξαμε ελπίζουμε ότι ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου, ο φιλομαθής, γλωσσομαθής, θεολογικά καταρτισμένος και αρχαιογνώστης λόγιος δάσκαλος, θα μπορέσει να βγει από τη σχετική αφάνεια και να συγκαταλεχθεί μεταξύ εκείνων των επιφανών λογίων, που με το έργο τους συνέβαλαν τα μέγιστα όχι μόνο στη μόρφωση των απανταχού Ελλήνων αλλά και στην πνευματική αναγέννηση του υπόδουλου γένους εν γένει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Buckler Georgina, «Η Βυζαντινή Εκπαίδευση» στο *Βυζάντιο-Εισαγωγή στο Βυζαντινό πολιτισμό* (επιμ. Ν.Η. Baynes - Η. St. Moss), Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1986.
- Caravolas Jean Antoine, *Histoire de la didactique des langues au siècle des Lumières. Précis et anthologie thématique*, Presses de l' Université de Montréal-Gunter Narr Verlag, Montréal/Tübingen 2000.
- Füves Ödön, *Οι Έλληνες της Ουγγαρίας*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1965.
- Horvath Endre, *Magyar-görög bibliográfia - Ουγγροελληνική βιβλιογραφία*, Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ελληνικής Φιλολογίας, Budapest 1940.
- Legrand Émile, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs au dix-huitième siècle*, Tome deuxième, Societe d'Editions Les Belles Lettres, Paris 1928.
- Meusel Johann Georg, *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller*, Band 7, Leipzig 1808.
- Phili Christine, «Greek mathematical publications in Vienna in the 18th–19th centuries», *Mathematics in the Austrian-Hungarian Empire. Proceedings of a Symposium held in Budapest on August 1, 2009 during the XXIII ICHST*, Matfyzpress, Praha 2010.
- Seidler Andrea, «Η ανάδυση του λόγου περί εθνικής ταυτότητας στον ουγγρικό τύπο του 18ου αιώνα», *Διασπορά - Δίκτυα Διαφωτισμός, Τετράδια Εργασίας* 28 (2005) 33-50.
- Stojanovich Traian, «Ο κατακτητής Ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος». Στο Σπ. Ασδραχάς (επιμ.): *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Μέλισσα, Αθήνα 1979.
- Veloudis Georg, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, Hakkert, Amsterdam 1983.
- Vitti Mario, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Οδυσσέας, Αθήνα 2003.
- Αγγέλου Άλκης, *Πλάτωνος τύχαι. Η λόγια παράδοση στην τουρκοκρατία*, [ανατύπωση], Ερμής, Αθήνα 1985.

- , «Η Εκπαίδευση», *Των Φώτων*, Β', *Όψεις του Νεοελληνικού διαφωτισμού*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999.
- Αμοιρίδου Ευαγγελία, «Η συμμετοχή των Δυτικομακεδόνων στην εκδοτική δραστηριότητα κατά τη διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας», Στο Διεθνές Συνέδριο *Η Δυτική Μακεδονία κατά τους Χρόνους της Τουρκικής κυριαρχίας με έμφαση στους Δυτικομακεδόνες Αποδήμους στις Βαλκανικές Χώρες (15ος αι. έως το 1912)*, Σιάτιστα από 3–1/4/2001.
- Αναστασίου Ιωάννης, *Βιβλιογραφία των Επισκοπικών καταλόγων του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως και της Εκκλησίας της Ελλάδος*, [Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής, τόμ. 22, παράρτημα 25], Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1979.
- Αξελός Λουκάς, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Στοχαστής, Αθήνα 2003.
- Αποστόλου Ιωάννης, *Ιστορία της Σιατίστης*, Εκδοτικός οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1929.
- Αραβαντινός Παναγιώτης, *Χρονογραφία της Ήπειρου, τῶν τε όμόρων έλληνικῶν και ίλλυρικῶν χωρῶν διατρέχουσα κατά σειρὰν τὰ έν αὐταῖς συμβάντα άπό τοῦ σωτηρίου ἔτους μέχρι τοῦ 1854*, τόμος Β', εκ του τυπογραφείου Σ.Κ. Βλαστοῦ, έν Αθήναις, 1856.
- , *Βιογραφική συλλογή λογίων της τουρκοκρατίας*, Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1960.
- Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία 1669-1812 - Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους*, τόμος Δ', Θεσσαλονίκη 1973.
- , *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Αρχές και διαμόρφωσή του*, τόμος Α', Θεσσαλονίκη ²1974.
- , *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία 1453-1669, Οι ιστορικές βάσεις της Νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας*, τόμος Β', Θεσσαλονίκη 1976.
- , *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1988.

- Βαλαής Διονύσιος, *Πτυχές από την πνευματική κίνηση στον υπόδουλο και τον παροικιακό ελληνισμό κατά την περίοδο του 18ου-19ου αιώνα*, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2005.
- Βελουδής Γιώργος, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία (1670-1854)*, Χ. Μπούρας, Αθήνα 1987.
- Γεδεών Μανουήλ, *Παιδεία και πτωχεία παρ' ἡμῖν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας*, Τυπ. Νεολόγου, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1893.
- , *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, (εκδοτικὴ φροντίδα Ἀλκης Αγγέλου, Φίλιππος Ηλιού), Νεοελληνικά Μελετήματα, Αθήνα 1976.
- Γκίνης Δημήτριος, Μέξας Βαλέριος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863. Ἀναγραφὴ τῶν κατὰ τὴν χρονικὴν ταύτην περιόδον ὅπου δῆποτε ἑλληνιστὶ ἐκδοθέντων βιβλίων καὶ ἐντύπων ἐν γένει, Τόμος Πρώτος, [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 11]*, Γραφεῖον Δημοσιευμάτων Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἐν Ἀθήναις 1939.
- , *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863. Ἀναγραφὴ τῶν κατὰ τὴν χρονικὴν ταύτην περιόδον ὅπου δῆποτε ἑλληνιστὶ ἐκδοθέντων βιβλίων καὶ ἐντύπων ἐν γένει, τόμος Δεύτερος, [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 11]*, Γραφεῖον Δημοσιευμάτων Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἐν Ἀθήναις 1941.
- Γούδας Αναστάσιος, *Βίοι Παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν*, τόμος Β': Παιδεία, Ἐν Ἀθήναις, 1870.
- Γριτσόπουλος Τάσος, «Γεώργιος Ζαβίρας, ὁ Σιατιστεύς, θεράπων τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ καὶ τοῦ Κερδῶφου», *Πνευματικοὶ ἄνδρες τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1972.
- Δάρδας Αναστάσιος, «Ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς παιδείας στὴ Σιάτιστα - Οἱ δάσκαλοι τοῦ 18^{ου} αἰῶνα», *Εφημερίς* 3 (1988).
- , *Ο Ἱερός Ναός των Ταξιαρχῶν καὶ Τριῶν Ἱεραρχῶν Σιάτιστας καὶ ὁ κτίτορας αὐτοῦ Ἰωνάς μοναχός*, ἐκδοσις τοῦ Συνδέσμου Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν Ν. Κοζάνης, Θεσσαλονίκη 1992.
- , *Ἡ ἰδρυσις καὶ ἡ λειτουργία τοῦ Τραμπάντζειου Γυμνασίου Σιατίστης με τὴ συμβολὴ τῆς Εκκλησίας*, Πατριαρχικὸ Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1997.

—, *Η Επισκοπή Μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης*. Εκδοτική παραγωγή: Γραφικές Τέχνες - Εκδόσεις «Μυγδονία» Αθ. Καγιάς και Σία Ο.Ε, Θεσσαλονίκη 2006.

Δελικάνης Καλλίνικος, *Πατριαρχικῶν Ἐγγράφων Τόμος Τρίτος, ἥτοι τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ ἀποθήκευται ἐπίσημα ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὰς Ἐκκλησίας Ρωσσίας, Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, Σερβίας, Ἀλβανίας καὶ Πεκίου (1564 – 1863) οἷς προστίθεται ἱστορικὴ μελέτη περὶ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀλβανίας, ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Συνογραφείου, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1905: Ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Συνογραφείου, 1905.*

Δημαράς Κωνσταντῖνος, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Νεοελληνικά Μελετήματα 2, Ερμής, Αθήνα 2002.

Δημητρακόπουλος Ανδρόνικος, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς ἥτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, Τύποις Μέτζεγκερ καὶ Βίττιγ, Ἐν Λειψία 1872.

Δημητριάδης Εὐάγγελος, Δρακούλης Δημήτριος, Τσότσος Γεώργιος, «Μακεδόνες της Διασποράς στους οικισμούς της Βόρειας Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης» στο Ιωάννης Κολιόπουλος - Ιάκωβος Δημητριάδης (επιμ.), *Οι Μακεδόνες στη διασπορά (17ος, 18ος και 19ος αἰῶνας): Μια ιστοριογεωγραφικὴ διερεύνηση*, Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 2011.

Δημητρίου Θωμάς, *Ἡ Ἱταλικὴ Γραμματικὴ: Διηρημένη, εἰς δύο Βιβλία, ἀμέλει, εἷς τε Ἑτυμολογικόν, εἷς τε Τεχνολογικόν, καὶ Συντακτικόν, πρὸς εὐχερεστέραν κατάληψιν, καὶ Ραοτέραν εἰσαγωγὴν, τῶν ἐπιθυμούντων μαθεῖν αὐτήν: Ἐρανισθεῖσα, καὶ εὐμεθόδως, εἰς τὴν καθομιλουμένην ἡμῶν διάλεκτον, συντεθεῖσα τέποτε καὶ εἰς φῶς ἀχθεῖσα, παρὰ τοῦ ἐλλογίμου, κυροῦ Θωμᾶ Δημητρίου, τοῦ ἐκ τῆς πόλεως Σιατίστης: Νῦν δέ, ἐπιμελῶς διορθωθεῖσα, ἀναλώμασιν, αὐθις, τοῦ τιμίου καὶ φιλογενοῦς ἐν πραγματευταῖς, κυρίου Κωνσταντίνου Κουσκουρούλλη τοῦ Λαρισσαίου, ἐτυπώθη, μετὰ προσθήκης τοῦ ὀρθογραφικοῦ Βιβλίου τοῦ Κορτιτζέλλου, κτ. Ὡς ἐν τῷ Πίνακι. Κατὰ τὸ αἰῶν. Σωτήριον ἔτος: καὶ ἐν τῇ, τοῦ, κατὰ τὴν τῆς Ἀουστρίας Βιένναν, Βενδῶντου.*

Εὐαγγελίδης Τρύφωνας, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἑλληνικὰ Σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, Τόμος Πρῶτος, Εκδόσεις Α.Π. Χαλκιάκου, Ἐν Αθήναις 1936.

- , *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἑλληνικὰ Σχολεῖα ἀπὸ τῆς Αῤῥώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, Τόμος Δεύτερος, Εκδόσεις Α.Π. Χαλκιάπουλου, Ἐν Ἀθήναις 1936.
- Ζαβίρας Γεώργιος, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, ἐκδοθὲν ὑπὸ Γεωργίου Π. Κρέμου, ἀνατύπωση, Α΄ ἔκδοσης 1872 (Ἐπιμέλεια - Εἰσαγωγή - Ἑυρετήριον Τάσου. Ἀθ. Γριτσόπουλου)*, Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι 1972.
- Ζαφείρης Χρῖστος, *Βαλκάνιος Πραματευτής – Οδοιπορία μνήμης σε ἐλληνικὲς κοινότητες καὶ παροικίες*, Εξάντας, Ἀθήνα 1998.
- Ζυγούρης Φίλιππος, *Ἱστορικά σημειώματα περὶ Σιατίστης καὶ λαογραφικά αὐτῆς*, (Ἐπιμέλεια Θεοδώρα Ζωγράφου-Βώρου), Σιάτιστα 2010.
- Ζωγράφου-Βώρου Θεοδώρα, «Στιγμές καὶ εἰκόνες ἀπὸ τὴν Ἐκπαίδευση στὴ Σιάτιστα καὶ ἡ ἀνέγερση καὶ λειτουργία τοῦ Α΄ Δημοτικοῦ Σχολείου τῆς», διάλεξη ποὺ ἐκφωνήθηκε στὴ Σιάτιστα στίς 11-11-2012 στὰ πλαίσια τῶν ἐκδηλώσεων γιὰ τὰ ἐκατόχρονα τοῦ 1οῦ Δημοτικοῦ Σχολείου Σιάτιστας. Ανακτήθηκε ἀπὸ τὸ διαδίκτυο http://www.siatistanews.gr/3obiblio/05_1o_Dimotiko_100_xronia/index.html (12-11-2014).
- Ηλιαδέλης Στράτος, *Μακεδόνες ἀπόδημοι στὴ Μεσευρώπη (1650 – 1950). Ἡ συμβολὴ τοὺς στὴν οἰκονομία καὶ στὸν πολιτισμὸ*, Ἐκδοση Υπουργείου Μακεδονίας - Θράκης, Θεσσαλονίκη 2005.
- Ηλιού Φίλιππος, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, τόμος Α΄, Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα τοῦ É. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515-1799)*, Νεοελληνικὲς Ἐρευνες Διογένης, Ἀθήνα 1973.
- , *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία τοῦ 19οῦ αἰῶνα Βιβλία - Φυλλάδια: 1801-1818*, Βιβλιολογικὸ Ἐργαστήρι-Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, Ἀθήνα 1997.
- , «Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς», *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ 1770 – 2000, Τόμος Β΄: Ἡ Οθωμανικὴ κυριαρχία 1700-1821 -Διαφωτισμὸς-Ἱστορία τῆς Παιδείας – Θεσμοὶ καὶ δίκαιο*, Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 2003.
- Θεοδόσιος Γραμματικὸς, *Περὶ Γραμματικῆς* (ἐπιμ. Carolus Gulielmus Goettling), Lipsiae, in Libraria Dykiana, 1822.

- Καρακώστα Κωνσταντίνα, «Όταν οι Μοσχοπολίτες ταξιδεύουν στην κοιλάδα του ποταμού Σίνβα. Οι εγκαταστάσεις των Μοσχοπολιτών στο Μίσκολτς μέσα από το κρατικό αρχείο της ουγγρικής πόλης», *Μακεδονικά* 38, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2009.
- Καρανάσιος Χαρίτων, «Επισκόπηση ιστορίας της βιβλιοθήκης της Κοζάνης», *Πρακτικά Β' Συνεδρίου τοπικής ιστορίας Κοζάνη 27-30 Σεπτεμβρίου 2012*, 100 επέτειος της απελευθέρωσης της Κοζάνης, Κοζάνη 2014, σσ. 255-290.
- Καράς Γιάννης, *Οι φυσικές και θετικές επιστήμες στον ελληνικό 18ο αιώνα*, «Ιστορία-Έρευνα», Gutenberg, Αθήνα 1977.
- Καρδάσης Βασίλειος, «Η εκπαίδευση στη διασπορά», *Ιστορία της Νεοελληνικής Διασποράς, Έρευνα και Διδασκαλία – Πρακτικά συνεδρίου Ρέθυμνο 4-6 Ιουλίου 2003*, Τόμος Β', Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Ρέθυμνο 2004.
- Κατσιαρδή-Hering Όλγα, «Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς "θεραπεία" της πολυγλωσσίας», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, σσ. 153-176.
- , «Η ελληνική διασπορά. Το εμπόριο ως γενικευμένη εθνική εξειδίκευση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000, τόμος Α': Πολιτική πραγματικότητα – Οικονομική και κοινωνική οργάνωση. Η Οθωμανική κυριαρχία 1700-1821*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- , «Από την Οθωμανική κατάκτηση στην εδραίωση του Νεοελληνικού Κράτους», *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15ος-21ος αι.*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σσ. 35-52.
- , «Η Ελληνική διασπορά στην Κεντρική Ευρώπη: ο χώρος, η κοινωνία και οι άνθρωποι» στο Νίκος Φωκάς (επιμ.), *Ελληνική διασπορά στην Κεντρική Ευρώπη*, Βουδαπέστη 2012, σσ. 21-40.
- Κεφαλληναίου Ευγενία, *Νεοελληνικά αλφαβητάρια (1771-1981)*, Παρασκήνιο, Αθήνα 1995.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996.
- Κολοβού Χριστίνα, *Το εκπαιδευτικό έργο του Ευγένιου Βουλγάρεως*, Αθήνα 2008.

- Κολτσίδας Αντώνιος, *Η ιστορία του Μελένικου - Η διαχρονική πορεία του ελληνισμού κοινωνία – οικονομία – πολιτισμός - εθνικοί αγώνες*, Εκδόσεις αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005.
- Κούγιας Λεωνίδα, «Η εκπαίδευση στην Γεράνεια», *Σιατιστέων Μνήμη, Λεύκωμα Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης*, Αλτιντζή, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. Α157-Α159.
- Κουμαριανού Αικατερίνη, Δρούλια Λουκία, Layton Evro, *Το ελληνικό βιβλίο 1476-1830*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.
- Κυριατζή Αντωνία, *Πνευματική κίνηση και ιδεολογικά ρεύματα του γένους και του ελληνισμού στους χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας μέσα από τις εκδόσεις των φυλλαδίων*, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2009.
- Λαδάς Γεώργιος - Χατζηδήμου Αθανάσιος, *Ελληνική βιβλιογραφία: Συμβολή στο δέκατο όγδοο αιώνα: Προσθήκες διορθώσεις και συμπληρώσεις στην Ελληνική βιβλιογραφία των Émile Legrand, Louis Petit και Hubert Pernot*, χ.ε, Αθήνα 1964.
- , *Ελληνική βιβλιογραφία: Συμβολή στο δέκατο όγδοο αιώνα: Προσθήκες διορθώσεις και συμπληρώσεις στην Ελληνική βιβλιογραφία των Émile Legrand, Louis Petit και Hubert Pernot*, Τόμος Δεύτερος, χ.ε, Αθήνα 1976.
- , *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791 -1795*, Alfa Press, Αθήνα 1970.
- , *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1796 -1799*, Alfa Press, Αθήνα 1973.
- Λάιος Γεώργιος, *Ἡ Σιάτιστα καὶ οἱ ἐμπορικοὶ οἴκοι Χατζημιχαήλ καὶ Μανούση (17^{ος}-19^{ος} αι.)*, Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1982.
- Λάμπρου Παύλος, *Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι*, Εταιρεία των φίλων του λαού, Αθήνα 1999.
- Λάμπρου Σπυρίδων, *Σελίδες ἐκ τῆς ιστορίας του ἐν Οὐγγαρία καὶ Αὐστρία μακεδονικοῦ ἐλληνισμοῦ: Πρυτανικός λόγος*, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Ἐν Ἀθήναις 1912.
- Λάμπας Κωνσταντίνος, «Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770-1821», *Ιστορία Νέου ελληνισμού 1770 – 2000, Τόμος Β΄: Η Οθωμανική κυριαρχία 1700-1821-Διαφωτισμός-Ιστορία της Παιδείας – Θεσμοί και δίκαιο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Μαλαφάντης Κωνσταντίνος, «Η πολλαπλή συμβολή του Διαφωτισμού στη διαμόρφωση της νεοελληνικής παιδείας», *ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ «Με το βλέμμα στραμμένο στο Μέλλον Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης: Είκοσι χρόνια δημιουργίας και προσφοράς στην Επιστήμη, την Εκπαίδευση και την Κοινωνία»*, Π.Τ.Δ.Ε. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2004.

Μανούσακας Μανούσος, *Οι απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής παιδείας, Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1989.

Ματθιόπουλος Γιώργος, *Ανθολόγιο Ελληνικής Τυπογραφίας. Συνοπτική ιστορία της τέχνης του έντυπου ελληνικού βιβλίου από το 15ο ως τον 20ό αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009.

Μέγας Γεώργιος, «Τα αρχοντικά της Σιάτιστας», *Σιατιστέων Μνήμη, Λεύκωμα Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης*, Αλτιντζή, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. Α80-83.

Μελέτιος, Μητροπολίτης Αθηνών, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Μελετίου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν. Μετενεχθεῖσα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλοελληνικὴν φράσιν εἰς τόμους τρεῖς διαιρεθεῖσα καὶ πλουτισθεῖσα μὲ πολλὰς χρησίμους, καὶ ἀναγκαίας ὑποσημειώσεις, καὶ ἀκριβεῖς πίνακας παρὰ Γεωργίου Βενδότη ἐκ Ζακύνθου, καὶ παρ' αὐτοῦ διορθωθεῖσα. Νῦν πρῶτον. Τύποις ἐκδοθεῖσα δι' ἐπιστάσις, καὶ ἀκριβοῦς ἐπιμελείας Πολυζῶη Λαμπανιτζιώτη τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Καὶ παρ' αὐτοῦ προσφωνηθεῖσα Τῷ Ὑψηλοτάτῳ, Εὐσεβεστάτῳ, καὶ Γαληνοτάτῳ Αυθέντῃ, καὶ Ἡγεμόνι πάσης Οὐγγροβλαχίας Κυρίῳ Κυρίῳ Ἰωάννῃ Νικολάῳ Καραντζᾶ. Τόμος Α΄. Περιέχων πρῶτον μὲν μίαν πολυμαθεστάτην Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, μετὰ ταῦτα δὲ ἄρχεται ἀπὸ Χριστοῦ Γεννήσεως ἕως τοὺς Τετρακοσίους Χρόνους. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας αψπγ, 1783. Παρά Ἰωσήφῳ Βαουμειστέρω, Νομοδιδασκάλῳ, καὶ Τυπογράφῳ.*

Μεταλληνός Γεώργιος, *Τουρκοκρατία: Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Ακρίτας, Αθήνα 2000.

Μουτσόπουλος Νικόλαος, *Τα αρχοντικά της Σιάτιστας*, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1964.

Μπερεδήμας Παναγιώτης, «Η εικόνα του “Πατρός” στην εικονογράφηση των Αλφαβηταρίων της Τουρκοκρατίας. Ο Πόλεμος των εκκλησιών, η

εικονογράφηση των βιβλίων, οι “χάρτινες εικόνες” της Διασποράς και οι δημιουργοί τους», *Εικαστική Παιδεία*, 23 (2007) 32-37.

Μπόντας Γεώργιος, «Ιωνάς Μοναχός», *Σιατιστέων Μνήμη, Λεύκωμα Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης*, Αλτιντζή, Θεσσαλονίκη 1972, σ. Γ104.

Μπούλιος Νικόλαος, *Θυσίες στο βωμό του Χριστού και της Πατρίδος (Μεγάλοι Έθνικοί Εύεργέτες)*. *Ελεύθερο παιδικό ανάγνωσμα*, Τεύχος Α΄, Αθήνα 1908.

Μπόκος Γεώργιος, *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της «καθ’ ημάς ανατολής» (1627-1827)*, Αθήνα 1998.

Ντίνας Κωνσταντίνος, *Κοζανίτικα επώνυμα (1759-1916)*. Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης (Υπουργείο Πολιτισμού-Δήμος Κοζάνης), Κοζάνη 1995.

—, «Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το γλωσσικό ζήτημα», Στο *Πρακτικά Πανελληνίου συνεδρίου Νεοελληνικός Διαφωτισμός του Ινστιτούτου Βιβλίου και Ανάγνωσης*, Κοζάνη 8-10.11.1996, Κοζάνη 1999.

Παπαγεωργίου Μιχαήλ, *Τὸ Μέγα Ἀλφαβητάριον: Ἐν ᾧ περιέχονται τὰ Εἰκοσιτέσσαρα Γράμματα διαφόρως γεγραμμένα. αἱ Συλλαβαί· αἱ συντείνουσαι πρὸς ὀρθὴν ἀνάγνωσιν Προσφῶδιαι· ἡ ἀνήκουσα τοῖς παισὶ Προσευχή· τὰ ἀναγκαῖα πρὸς Σωτηρίαν· ὁ Πίναξ τῶν Λογαριασμῶν τῶν Ἑλληνικῶν ψηφίων· ὁ Πυθαγορικὸς Πίναξ καὶ τελευταῖον αἱ κατὰ συντομίαν γεγραμμέναι Συλλαβαί. ἐρανισθέντα παρὰ Μιχαὴλ πατρὸς Γεωργίου τοῦ Σιατιστέως. Τύποις δὲ ἐκδοθέντα, προτροπῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ ἐκλαμπροτάτου, καὶ εὐγενεστάτου Ἀρχοντος Κυρίου, Κυρίου, Κωνστ. Ἀλεξάνδ. Φιλιππίδου τοῦ Γαῖου. τοῦ παναγίου, καὶ ζωοδόχου τάφου τῆς Ἱερουσαλὴμ Ἰππέως. Τῆς Κραταιοτάτης, καὶ γαληνοτάτης, Αὐτοκράτορος τῶν Ῥωμαίων, τῆς τε Οὐγγαρίας, καὶ Βοχεμίας Βασιλίσσης, τῆς Ἀουστριακῆς Βουλῆς Συμβούλου. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας. Παρὰ Ἰωσήφ τοῦ Κουρτζβέκ, τῷ Αὐτοκρατορικῷ καὶ Βασιλικῷ Ἀνατολικῷ τε, καὶ Ἰλλυρικῷ Τυπογράφῳ. ἐν ἔτει αψοα΄.*

—, *Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος, τῶν πρωτοπείρων Ῥωμελιτῶν, τῆς γερμανικῆς γλώσσης: τουτέστι, βιβλίον επωφελέστατον, καὶ αναγκαιοτάτον, εἰς ἐκείνους τοὺς Ῥωμελίτας οὐδὲ ποθοῦσι, δια νὰ μάθωσι τῶν γερμανικῶν γραμμάτων τὴν ἀνάγνωσιν, διαφόρων πραγμάτων ονομασίας καὶ συνομιλίας αναγκαιοτάτας ὡσάν οὐδὲ περιέχει πρῶτον, γερμανικὸν Ἀλφαβητάριον, δεύτερον, Ῥωμαιογερμανικὸν Λεξικὸν καὶ τρίτον, γερμανορωμαιοδιαλόγους δια*

περισσότεραν ωφέλειαν των αρχαρίων τῆς γερμανικῆς γλώσσης, συγγραφέντα μεν τα γερμανικά, και με γερμανικά, και ελληνικά γράμματα *Εν τη Βιέννῃ της Αουστρίας, ἐν ἔτει αψοβ' (1772).*

—, *Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος τῶν ἀρχαρίων τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, Τουτέστι Βιβλίον ἀπὸ τὸ ὁποῖον ὁ ἐπιμελής μαθητής, μόνος του δύναται νὰ μάθῃ, οὐ μόνον Λέξεις ἱκανὰς τῆς ἑλληνικῆς Γλώσσης, ὡσάν ὁποῦ περιέχει. Α' ὀνομαστικὸν μικρὸν. ἀλλ' ἀκόμι Β', καὶ περιόδους, ἐν αἷς εἰσι καὶ γνῶμαί τινες καὶ παροιμίαι. καὶ Γ', διαλόγους, ὁποῦ ἕως τὴν σήμερον, ἄλλο τοιοῦτον εἰς τὸ Γένος τῶν Ρωμελιτῶν δὲν ἐφάνη. καὶ πολλοὶ μετὰ προθυμίας τὸ ἐζήτοῦσαν. ἐρανισθέν. Παρὰ Μιχαήλ παπᾶ Γεωργίου, τοῦ Σιατιστέως. τύποις ἐξεδόθη, διὰ κοινὴν ὠφέλειαν ὅλων τῶν Ρωμελιτῶν νέων, δι' ἐξόδων καὶ δαπάνης, τῶν Ἐντιμελλογιμωτάτων ἀνταδέλφων, Κυρίου ΝΑΟΥΜ, καὶ κυρίου Κωνσταντίνου, Μόσχα, τῶν τῆς Οὐγγαρίας Εὐγενῶν. αψπγ'. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας 1783. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ, Ἰωσήπου Βαουμειστέρου, τοῦ Νομοδιδασκάλου.*

Παπαδόπουλος Θωμάς, *Ελληνικὴ βιβλιογραφία (1466ci-1800)*, Γραφεῖον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνῶν, Αθήνα 1984.

Παπαδόπουλος Βρετὸς Ἀνδρέας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία ἥτοι Κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὀμιλουμένην ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, μὲ βιβλιογραφικὰς καὶ κριτικὰς σημειώσεις περὶ τῶν αξίων λόγου συγγραμμάτων, συντεθεῖς ὑπὸ Ἀνδρέου Παπαδοπούλου Βρετοῦ, Μέρος Β', Τύποις Φ. Καραμπίνη καὶ Κ. Βάφα, Ἐν Αθήναις 1857.*

Παρανίκας Ματθαῖος, *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ αλώσεως μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ΙΘ) ἑκατονταετηρίδος, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἀ. Κορομηλᾶ, ἐν Κωνσταντινοπόλει 1867.*

Πάσχος Πασχάλης - Παντελής, «Ερμηνευτικὰ της υμνογραφίας, Α' (Μιχ. Παπαγεωργίου, εἰς το «θέσπιν κατεβρόντησε»), *Επιστημονικὴ Επετηρίδα της Θεολογικῆς Σχολῆς του Πανεπιστημίου Αθηνῶν*, ἐν Αθήναις 1996, σ. 325-359.

Πατρινέλης Χρήστος, *Το ελληνικὸ βιβλίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1474-1820): Περίληψεις φροντιστηριακῶν μαθημάτων*, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1989.

- , «Οι πρώτοι δάσκαλοι της Σχολής Κοζάνης (Από τον Γεώργιο Κονταρή ως τον Ευγένιο Βούλγαρη)», *Ο Εραμιστής*, τ. 20, Αθήνα 1995.
- Πεχλιβάνος Μίλτος, «Οι “φιλογερμανοί” και ο νεοελληνικός Διαφωτισμός», *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων Πρακτικά ελληνο-γερμανικού συνεδρίου, Αθήνα, 16 και 17 Απριλίου 2010*, Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2010.
- Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985.
- Σάθας Κωνσταντίνος, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453–1821)*, Τυπογραφεῖο τέκνων Ἀνδρέου Κορομηλά, Ἀθῆναι 1868.
- , *Βιογραφικὸν σχεδιάσμα περὶ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου Β΄: (1572-1594)*, Τυπογραφεῖον Ἀ. Κτενᾶ καὶ Σ. Οἰκονόμου, Ἐν Ἀθήναις 1870.
- Σειρηνίδου Βάσω, «Πολιτισμικές μεταφορές και ελληνικές παροικίες. Νέες αναγνώσεις μιας παλιάς ιστορίας με αφορμή το παράδειγμα του Δημητρίου Δάρβαρη», *Μνήμων*, τόμος 31, Αθήνα 2010.
- Σιάσιος Δημήτριος, «Η Σχολή Ζωσιμά», *Σιατιστινά*, 7, Σύλλογος Σιατιστέων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1992.
- Σκαρβέλη-Νικολοπούλου Αγγελική, *Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, Σύλλογος Προς Διάδοσιν ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 1993.
- Σκιαδάς Νικόλαος, *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας – Σκλαβιά, Διαφωτισμός, Επανάσταση, 1476-1828*, Τόμος Α΄, Gutenberg, Αθήνα 1976.
- Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, Στάικος Κωνσταντίνος, Κρεμμυδάς Βασίλης, *Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης: Κατάλογος Έκθεσης*, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αθήνα 1999.
- Σπύρου Αναστάσιος, «Η Δημοτική Εκπαίδευσις της Χώρας», *Σιατιστέων Μνήμη, Λεύκωμα Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης*, σ. Α 159.
- Στάικος Κωνσταντίνος, *Τα τυπωμένα στη Βιέννη ελληνικά βιβλία, 1749-1800*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1995.

- Στάικος Κωνσταντίνος - Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, *Πεντακόσια Χρόνια Έντυπης Παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999 Κατάλογος Έκθεσης)*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000.
- Σταματιάδης Επαμεινώνδας, «Γεώργιος Ζαβίρας», *Χρυσαλλίς*, Τόμος 2, Αρ. 44, Αθήνα 1864.
- Τζήκας Χρήστος, *Θέματα Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (Σημειώσεις και Κείμενα)*, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2010.
- Τζώνος Θεόδωρος, «Διεθνές περιβάλλον και Δυτικομακεδόνες απόδημοι στην Τουρκοκρατία» στον τόμο Πρακτικών Διεθνούς Συνεδρίου *Η Δυτική Μακεδονία κατά τους χρόνους της τουρκικής Κυριαρχίας με έμφαση στους Δυτικομακεδόνες απόδημους στις Βαλκανικές χώρες (15ος αι. έως το 1912)*, Μανούσιος Δημόσια Βιβλιοθήκη Σιάτιστας, Σιάτιστα 2003.
- Τσαρουχά Ευαγγελία - Szàbo, «Ουγγαρία», *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15ος-21ος αι.*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σ. -175-182.
- , «Φημισμένες ελληνικές οικογένειες του παρελθόντος», *Ελληνισμός* 6 (2009).
- Τσοπανάκης Αγαπητός, «Το Σιατιστινό ιδίωμα», *Μακεδονικά* 2, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1953.
- Φιούβες Έντεν, «Οι κατάλογοι των πολιτογραφηθέντων Ελλήνων παροίκων της Πέστης και Βούδας στην περίοδο 1687 – 1848», *Μακεδονικά* 6, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1965.
- Φραντζής Γεώργιος, *Χρονικὸν Γεωργίου τοῦ Φραντζῆ τοῦ πρωτοβεστιάριου. Εἰς τέσσαρα βιβλία διαιρεθὲν νῦν πρῶτον ἐκδοθὲν ἐπιμελεία: Φραγκίσκ. Καρόλου Άλτερ, διδασκάλου τῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου. Δαπάνη δὲ καὶ γράμμασι τῶν Μαρκιδῶν Πούλιου. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας: παρὰ Μαρκιδ. Πούλιου, 1796.*
- Χατζηϊωάννου Μαρία Χριστίνα, *Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περι- οχή του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία. Ο κώδικας αρ. 201 της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2000.
- , «Δίκτυα της διασποράς: Μεθοδολογικές παρατηρήσεις», *Τετράδια Εργασίας* 28 (2005).

- Χατζόπουλος Κωνσταντίνος, *Ελληνικά Σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991.
- Χρήστου Παναγιώτης, *Ελληνική Πατρολογία, Εισαγωγή*, Τόμος Α΄, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2004.
- Χρυσοβέργη Ευθαλία, *Η συμβολή των ιταλικών πνευματικών και οικονομικών κέντρων στην εκπαιδευτική κίνηση των Ιωαννίνων (15ος – 18ος αι.)*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2011.
- Χονδρίδου Σταυρούλα, «Συμβολή στη μελέτη της σχεδογραφίας τον 11ο αιώνα», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 15 (2002) 149-159.
- Ψημμένος Νίκος, «Η συμβολή των Σιατιστέων στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Η Σιάτιστα μπροστά στο 2000. Προβλήματα και προοπτικές. Α΄ Αναπτυξιακό Συνέδριο Δήμου Σιάτιστας, 19-21 Αυγούστου 1994*, Σιάτιστα 1995, σελ. 17-35.
- , «Η αρχαιογνωσία του Μιχαήλ Παπαγεωργίου», *Εφημερίς* 317 (2013).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

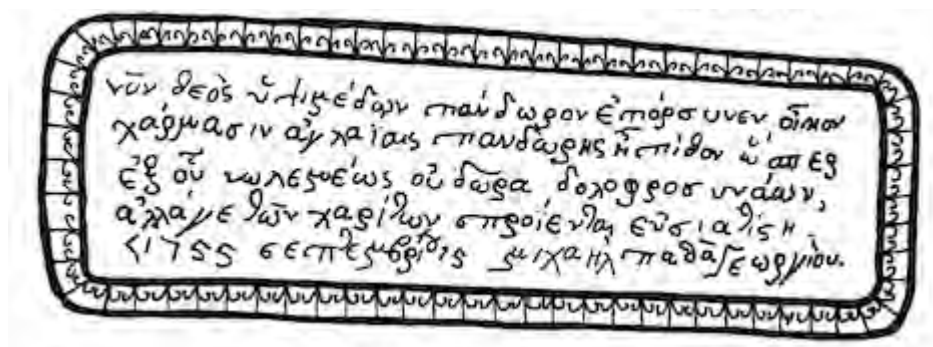
Εικόνα 1. Το πρώτο φύλλο της Έφημερίδος	167
Εικόνα 2. Επίγραμμα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου σε βιτρό (φεγγίτη) στο αρχοντικό του Νεραντζόπουλου	167
Εικόνα 3. Εἴσοδος ραδία εἰς τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν (Βιέννη 1767)	168
Εικόνα 4. Ἀλφαβητάριον Γερμανικὸν (Βιέννη 1768)	169
Εικόνα 5. Λεξικὸν Ῥωμαϊκογερμανικὸν (Βιέννη 1768).....	170
Εικόνα 6. Το Μέγα Ἀλφαβητάριον (Βιέννη, 1771-Α΄ Ἐκδοση)	171
Εικόνα 7. Το Μέγα Ἀλφαβητάριον (Βενετία, 1806, Ἐκδοση Στ΄)	172
Εικόνα 8. Μέγα Ἀλφαβητάριον (Βενετία, 1806). Τα γράμματα «διαφόρως γεγραμμένα»	172
Εικόνα 9. Ἀλφαβητικὸν Βιβλιάριον (Βιέννη, 1766).....	173
Εικόνα 10. Σελίδες ἀπὸ το Ἀλφαβητικὸν Βιβλιάριον (Βιέννη, 1766).....	173
Εικόνα 11. Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης (Βιέννη, 1772, Α΄Ἐκδοση).....	174
Εικόνα 12. Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης (Βιέννη, 1772, Α΄Ἐκδοση). Ἡ πρώτη σελίδα τῆς αφιερωματικῆς ἐπιστολῆς.....	175
Εικόνα 13. Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης (Βιέννη, 1772, Α΄Ἐκδοση). Ἡ τελευταία σελίδα	176
Εικόνα 14. Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης (Βιέννη, 1772, Α΄Ἐκδοση). Ἡ Κυριακὴ προσευχή, ὡς αποτυπώνεται στο Ἀλφαβητάριον τοῦ ἔργου (σ. 12r)	177
Εικόνα 15. Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος (Βιέννη 1772). Τμήματα σελίδων τοῦ λεξιλογικοῦ καὶ τοῦ διαλογικοῦ μέρους τοῦ συγγράμματος.....	178
Εικόνα 16. Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος τῶν ἀρχαρίων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης (Βιέννη 1783, Α΄ Ἐκδοση)	179
Εικόνα 17. Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος (Βιέννη 1783). Ἡ αφιερωματικὴ ἐπιστολὴ τοῦ συγγραφέα με τίτλο: «Τῷ εὐγνώμονι ἀναγνώστη»	180
Εικόνα 18. Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος (Βιέννη 1783). Ἡ πρώτη σελίδα τοῦ «Μικροῦ Ὀνομαστικοῦ», τοῦ πρώτου ἀπὸ τα τρία μέρη στα οποία χωρίζεται το σύγγραμμα	181

Εικόνα 19. Οίκιακός και πρόχειρος διδάσκαλος (Βιέννη 1783). Η αρχή του Β' μέρους με τίτλο «Περίοδος»	182
Εικόνα 20. Οίκιακός και πρόχειρος διδάσκαλος (Βιέννη 1783). Το όνομα του συγγραφέα.....	182
Εικόνα 21. Περί σχεδῶν ἤτοι Γραμματικῇ, του Μανουήλ Μοσχοπούλου.....	183
Εικόνα 22. Επιγράμματα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου στην Ίταλική Γραμματική του Θωμά Δημητρίου (Βιέννη 1779).....	184
Εικόνα 23. Μελετίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Τόμος Α' (Βιέννη 1783). Επιγράμματα Μιχαήλ Παπαγεωργίου	185
Εικόνα 24. Επίγραμμα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου στο Χρονικὸν του Φραντζή (Βιέννη 1796).....	186
Εικόνα 25. Στο βιβλίο του Κομένιου Januae Linguarum Reseratae Aureae Vestibulum ο Γ. Ζαβίρας υπογράφει τη βιογραφία του Μιχαήλ Παπαγεωργίου	187
Εικόνα 26. Ιδιόχειρη αφιέρωση του Μιχαήλ Παπαγεωργίου στον ανιψιό του, Γεώργιο Ζαβίρα	188
Εικόνα 27. Λεπτομέρεια της Εικ. 24, όπου φαίνεται η υπογραφή του Μιχαήλ Παπαγεωργίου.....	188

Εικόνα 1. Το πρώτο φύλλο της Έφημερίδος

Η Έφημερίς εκδόθηκε στις 31-12-1790 στη Βιέννη από τους Σιατιστινούς αδερφούς Μαρκίδες Πούλιου

Εικόνα 2. Επίγραμμα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου σε βιτρό (φεγγίτη) στο αρχοντικό του Νεραντζόπουλου

Νῦν θεός ὑψιμέδων πάνδωρον ἐπόρσυνεν οἶκον
 χάρμασιν ἀγλαΐαις πανδώρης ἧ πίθον ὥσπερ
 ἐξ οὔ νωλεμέως οὐ δῶρα δολοφροσυνάων,
 ἀλλὰ γε θῶν χαρίτων προΐενται εν σιατίστη.
 <1755 σεπτεμβρίου 15 Μιχαήλ παπᾶ Γεωργίου.

ΕΙΣΟΔΟΣ ΡΑΔΙΑ

Εἰς τὴν

ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΝ ΓΛΩΣΣΑΝ.

ἥτοι,

βιβλίον ὠφελιμώτατον, διὰ ἓνα ὅπου ποθεῖ, ἔνκολλαι
διὰ νὰ μάθῃ τὴν Γερμανικὴν Γλῶσσαν. ὡς ἂν
ὅπου περιέχει τὸ

ΠΡΟΪΥΡΟΝ

Τάυτης, καὶ τινὰς ἀναγκαίους

ΔΙΑΛΟΓΟΥΣ.

χάριν τῆς τῶν ἀρχαρίων τῆς Γλῶσσης ταύτης ὠφελείας,
ἐρανισθίεντά τε, καὶ μεταφρασθίεντα, εἰς τὴν ἀπλὴν
ἡμῶν Διάλεκτον, παρὰ τοῦ

ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΓΙΟΥ τοῦ ΣΙΑΤΙΣΤΕΨ.

ἐτυπώθησαν δὲ ἐξόδων, καὶ Φιλανθρωπικῆς δαπάνης, τοῦ τιμιω-
τάτου, καὶ χαριστάτου ἐν πραγματικαῖς, κυρίου,
κυρίου,

ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΔΟΥΚΑ ΔΑΖΑΡΟΥ.

Τὸν ἐκ τῆς ἀντὶς πόλεως

ΣΙΑΤΙΣΤΗΣ.

Εἰς τὴν 1767.

Εν τῇ ΒΙΕΝΝῃ, πρὸς Αὐστρίας.

Παρὰ τῷ Λεοπόλδῳ Καλιξτάδῃ, τῷ τῆς
Αὐστρίας Τυπογράφῳ.

Εἰκόνα 3. Εἴσοδος ραδία εἰς τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν (Βιέννη 1767)

ΑΛΦΑΒΗΤΑΡΙΟΝ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΝ.

χρήσιμον πολλὰ, ἵς ἓν ἐπευ περὶ ἔυκολα διὰ νὰ μάθῃ τῶν Γερ-
μανικῶν Γραμμάτων τὴν ἀνάγνωσιν. συνθεθὲν, καὶ τύποις
ἐκ δευτέρου ἐκδοθὲν,

παρὰ τοῦ

ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ τοῦ ΣΙΑΤΙΣΤΕΩΣ

1768.

Ἐν τῇ ΒΙΕΝΝῃ, τῆς Αὐστρίας,
παρὰ τῇ ΣΟΤΑΤΖΙΝΙΑΝῃ, ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ,

Εικόνα 4. Αλφαβητάριον Γερμανικὸν (Βιέννη 1768)

ΛΕΞΙΚΟΝ ΡΩΜΑΙΟ-ΚΟΓΕΡΜΑΝΙΚΟΝ

χάρει τῶν ἀρχαρίων τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης,

ἐρανισθὲν μὲν,

παρὰ τοῦ

ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ τοῦ ΣΙΑΤΙΣΤΕΩΣ,

ἐτυπώθη δὲ δι' ἐξόδων, καὶ Φιλοτίμου δαπάνης,

τοῦ τιμιωτάτου, καὶ χρησιμωτάτου ἐν πραγματευταῖς, κυρίου,
κυρίου,

ΣΤΑΤΗΡΗ ΔΗΜΟΥ ΣΚΙΑΚΟΥ, τοῦ ὁκ πόλεως

Ἰζαρίτζιανης.

ἰο ΕΤΕΙ 1768.

Ἐν τῇ ΒΙΕΝΝῃ τῆς Αὐστρίας,

παρὰ τῇ ΣΟΥΛΤΖΙΝΙΑΝῃ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ.

Εἰκόνα 5. Λεξικὸν Ῥωμαῖο-κογερμανικὸν (Βιέννη 1768)

Τ Ο Μ Ε Γ Α
Α'ΛΦΑΒΗΤΑΡΙΟΝ.

Εν ᾧ περιέχονται τὰ Εἰκοσιτέσ-
σαρα Γράμματα διαφόρως γεγραμμένα· αἱ
Συλλαβαί· αἱ συντέμνεται πρὸς τὴν ὀρθὴν ἀνάγνω-
σιν Προσφθιά· ἡ ἀνήκουσα τοῖς παισὶ Προσευχή· τὰ
ἀναγκαῖα πρὸς Σωτηρίαν· ὁ Πίναξ τῶν Λογαριασ-
μῶν τῶν Ἑλληνικῶν ψηφίων· ὁ Πιθαγορικὸς Πίναξ·
καὶ τελευταῖον αἱ κατὰ συντομίαν γεγραμμένοι
Συλλαβαί. ἐξανισθέντα μὲν παρὰ

Μιχαὴλ παπᾶ Γεωργίου

τοῦ Σιατιστέως.

Τύποις δὲ ἐκδοθέντα, προτροπῇ καὶ δαπάνῃ
τῶ ἐκλαμπροτάτου, καὶ εὐγενεστάτου Ἀρχοντος

Κυρίου, Κυρίου,

ΚΩΝΣΤ. Α'ΛΕΞΑ'ΝΔ. ΦΙΛΙΠΠΙ'ΔΟΥ
τῷ ΓΑΓ'ΟΥ.

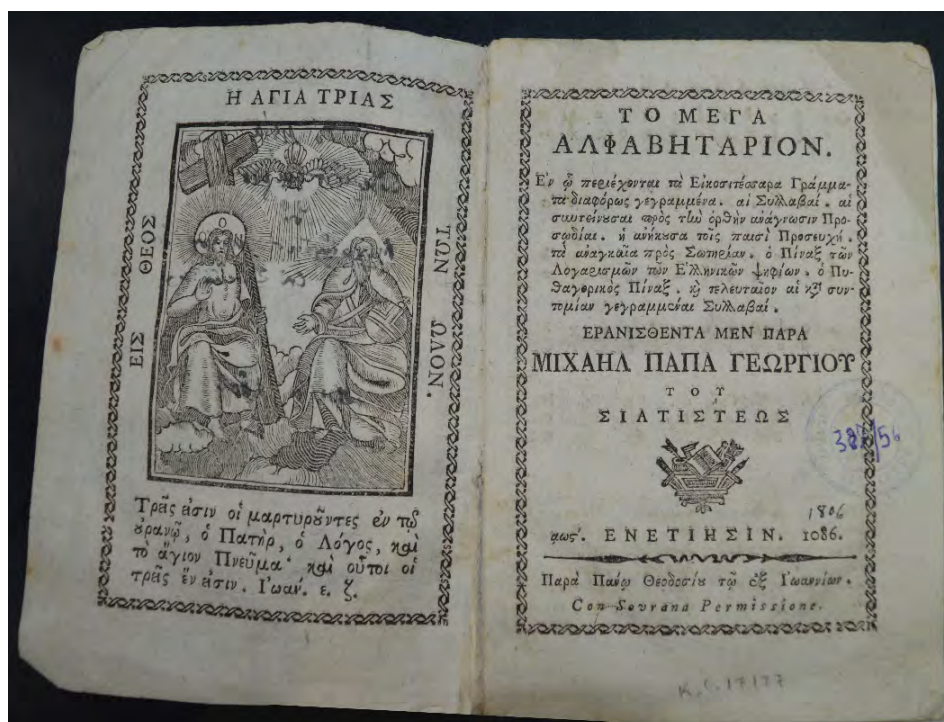
τῷ παναγίῳ, καὶ ζωδόχῳ τάφῳ τῆς Γερουσιαστῆς Ἰππέως.
τῆς Κραταιοτάτης, καὶ γαληνοτάτης, Αὐτοκράτορος
τῶν Ῥωμαίων, τῆς τε Οὐγγαρίας, καὶ Βοχεμίας Βασι-
λείσης, τῆς Ἀυστριακῆς Βελῆς Συμβούλου.

Εν ΒΙΕ'ΝΝΗ, τῆς Ἀυστρίας.

Παρὰ Ἰωσήφ τῷ Κερζέκ, τῷ Αὐτοκρατο-
ρικῷ καὶ Βασιλικῷ, Ἀνατολικῷ τε, καὶ Ἰθρυικῷ
Τυπογράφῳ.

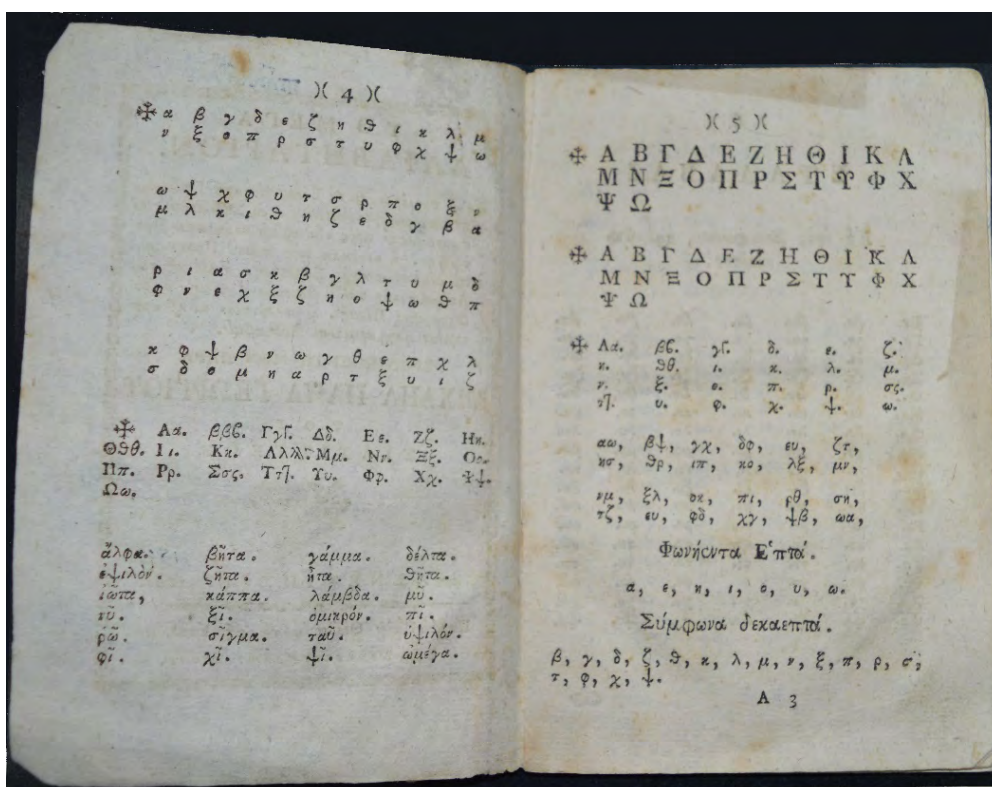
ἐν ἑτα ἀψοᾷ

Εικόνα 6. Το Μέγα Ἀλφαβητάριον (Βιέννη, 1771-Α' Ἐκδοση)

Εικόνα 7. Το Μέγα Αλφαβητάριον (Βενετία, 1806, Έκδοση Στ')

Στην αριστερή σελίδα εικονίζεται η Αγία Τριάδα. Πρόκειται για εικόνα Δυτικής τεχνοτροπίας, αφού στην Ορθόδοξη εικονογράφηση η Αγία Τριάδα αναπαρίσταται μόνο στη «Βάπτιση» και στην «Φιλοξενία του Αβραάμ». Στη δεξιά σελίδα αναγράφεται ο πλήρης τίτλος της έκτης έκδοσης. Παρατηρούμε ότι αναγράφεται λάθος ως ημερομηνία έκδοσης το 1086 αντί του ορθού 1806. Τέλος, η φράση «Con Sovrana Permissione» φανερώνει ότι έχει λάβει τη σχετική προς έκδοση άδεια, μιας και πρόκειται για έκδοση τυπογραφείου της Βενετίας.

Εικόνα 8. Μέγα Αλφαβητάριον (Βενετία, 1806). Τα γράμματα «διαφόρως γεγραμμένα»

Εικόνα 9. Αλφαβητικὸν Βιβλίариον (Βιέννη, 1766)

Εικόνα 10. Σελίδες από το Αλφαβητικὸν Βιβλίариον (Βιέννη, 1766)

Τ Ο Ι Σ

Φιλογερμανοῖς, τὴν τῶν ποθεμένων ἐπίτευξιν.

Αναπολήσας ἐγὼ κατὰ νοῦν πολλάκις, τὰς δυσκολίας ὅπῃ δο-
κιμάζουσι διὰ τὴν μάθησιν τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης, ὅσοι
Ῥωμελίται διαβρίβουσι διὰ τὴν πραγμάτειάν των, τόσον εἰς τὴν
Γερμανίαν ὅποσον καὶ εἰς τὴν Οὐγγαρίαν, καὶ Τρανσυλβανίαν·
εἰς τὸ Μπανάτι, Σερβίαν, καὶ Κροατίαν· ἐκινήθηκα ἀπὸ ἔνθεον
ζήλον, διὰ νὰ ἐυκολύνω εἰς αὐτοὺς, αὐτὰς τὰς δυσκολίας, ὅπῃ μὲ
ευκολώτατον τρόπον, διὰ νὰ ἡμπορῇσι νὰ τὴν μαυθάνωσιν. ὕθεν καὶ
εἰς τὲς ἀπερασμένους χρόνους, εἰς τύπον ἐξέδωκα τὸ βιβλίον ἐκείνο
ὅπῃ ἴδετε. καὶ τώρα πάλιν καὶ τὸ παρὸν ὅπου βλέπετε. διὰ
τὸ ὅποιον, πόσῃν ὠφέλειαν θέλωσι λάβῃ οἱ ἐπιμελεῖς ἐρασταὶ τῆς
Γερμανίδος· ἰδοὺ σοι ἐν συντομίᾳ αὐτὴν ἐκτίθημι. Πρῶτον, ὅσοι ἐκ-
σκονταὶ διατρέβοντες, εἰς πόλεις, ἢ κάμας, ἢ χώρας, ὅπῃ δὲν ἔναι
συγκολλήεις Γερμανὲς, διὰ νὰ ἔυρωσιν ἐπομένως καὶ Γερμανοδιδασκῶ-
καλον, ὅπῃ νὰ τὲς διδάξῃ τὴν Γερμανικὴν Γλῶσσαν· ἀπὸ αὐτοῦ.
τὸ βιβλίον μὲ τὴν ἐπιμελείαν των θέλωσι διδαχθῇ καὶ μόνοι ταῦτα·
ἔχει μόνον τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Γερμανικῶν γραμμάτων, ἀλλὰ καὶ
λέξεις ὅχι ὀλίγας, καὶ Διαλόγους ἀναγκασιότατους. Δεύτερον
* 2 ὅσοι

Εἰκόνα 12. Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων Ῥωμελιτῶν τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης (Βιέννη, 1772, Α' ἔκδοσις). Ἡ πρώτη σελίδα τῆς αφιερωματικῆς ἐπιστολῆς

	✱) ο (✱	
für dankbar er- weisen soll.	ἐμαυτὸν μου εὐχα- ρισον. (εὐχαρί- ν.)	δάνκπαρ ἐρβάι- ξεν σόλ.
Im werde wenig- stens die Ehre haben sie bis an die Thür zu be- gleiten.	Τελάχιστον θέλω ἔχω τὴν τιμὴν διὰ τὰ σὰς ξεπροβοδίσω ἕως τὴν θύραν.	Ἰ"χ βέρδε βέινγγτεν ντὶ ἔρε χάμπεν σι μπὶς αὐ ντὶ τὺρ τῆς μπεγγλάϊτεν.
Die Ehre wird mein seyn, al- lein ich bitte sich nicht zu incom- modiren.	Ἡ τιμὴ θέλει εἶσαι ἐδι- κὴ μου, ὅμως σὰς παρακαλῶ μὴ δώ- σητε ἐνόχλησιν εἰς τὸν ἑαυτὸν σας. (μὴ λαμβάνητε κόπον.)	Ντὶ ἔρε βέρδ μάϊν σάϊν, ἀλλάϊν ἔχ μπίττε σὶχ νίχτ τῆς ἰνκομοδίρεν.
Es wird keine In- comodität seyn, sondern ich thue nur meine Schul- digkeit.	Δεν θέλει εἶσαι κάμ- μία ἐνόχλησις, ἀλλὰ κάμνω μένον τὸ χρέος μὲ.	Ε"ς βέρδ καίϊνε ἰν- κομοδιτάϊτ σάϊν, σόνδερεν ἔχ τῆς νέρ μάϊνε σρέλδιγγ- καίϊτ.
Es ist vielmehr eine Uebermaß dero Höflichkeit.	Εἶναι πολὺ περισσό- τερον μία ὑπερβολὴ τῆς πολιτικοῦ σας.	Ε"ς ἔς φίλμῆς αἶνε ὑμπερμάς ντέρο χεφλιχκαίϊτ.
Sie beschämen mich mit so viel Com- plimenten.	Μὲ ἐντροπιάζετε μὲ τόσην πολλὴν φι- λοδεξίῳσιν.	Σὶ μπεστῶμεν μὲχ μίτ σὸ φίλ κομ- πλιμέντεν.
Oder sie vielmehr mich; und dan- ke für alle mir erwiesene Güt- tigkeiten.	Ἡ ἢ αὐθεντεία σας πολὺ περισσύτερον ἐμένα· κ' εὐχαριστῶ διὰ ὅλα τὰ καλὰ ὅπῃ μοι ἐδειξέτε.	Ο"ἷερ σὶ φίλμῆς μὲχ, ἐνδ ντάνκε σὶς ἀλλε μὲς ἐρβίξεν γγυτιγκάϊτεν.
END.	ΤΕΛΟΣ.	Ε" Ν Δ Ε.

Εικόνα 13. Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης (Βιέννη, 1772, Α' ἔκδοσις). Ἡ τελευταία σελίδα

Τοῦτο εἶναι, τὸ, Πάτερ ἡμῶν ὃ ἐν τοῖς Οὐρανοῖς.

(1) Vater unser, der du bist in den Him- meln, geheiligt werde dein Name. (2) Zu kom- me uns dein Reich. (3) Dein Wille geschehe, wie im Himmel, also auch auf Erden. (4) Gib uns heu- te unser tägliches Brod. (5) Und vergieb uns unser re Schulden, als auch wir vergeben unseren Schul- digern. (6) Und führe uns nicht in Versuchung. (7) Sondern erlöse uns von dem Uebel, Amen.	(1) Φάτερ ἐν σερ, ντέρ ντὲ μπίς ἰν ντὲν Χίμμελν, γγέχάιλιγγετ βέρ- δε ντάιν Νά με. (2) Τὲ νόμ με ἔνς ντάιν ῥάιχ. (3) Ντάιν βίλ λε γγε σέ χε, βί ιμ Χίμ μελ, ἄλ σο ἄεχ ἄεφ Ε'ρ δεν. (4) Γγίμπ ἔνς χάι- τε ἐν σερ τέ γγλι χεσ Μπρόδ. (5) Οὐνδ φερ γγίμπ ἔνς ἐν- σε ρε Σιέλ δεν, ἄλς ἄεχ βίε φερ γγέ μπεν ἐν σε ρεν Σιέλ δι- γγεν. (6) Οὐνδ φύ ρε ἔνς νίχτ ἰν φερ σέ χενγγ. (7) Σόν δερν ἐρ λέ ρε ἔνς φόν ντέμ ὕ μπελ, Ἀ' μεν.
---	--

Εικόνα 14. Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος τῶν πρωτοπείρων ῥωμελιτῶν τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης (Βιέννη, 1772, Α' Ἐκδοση). Ἡ Κυριακὴ προσευχή, ὅπως αποτυπώνεται στο Ἀλφαβητάριον τοῦ ἔργου (σ. 12r)

ΚΕΦ. Α΄.

Περὶ Θεοῦ, καὶ τινων ἄλλων ἁγίων Πραγμάτων.

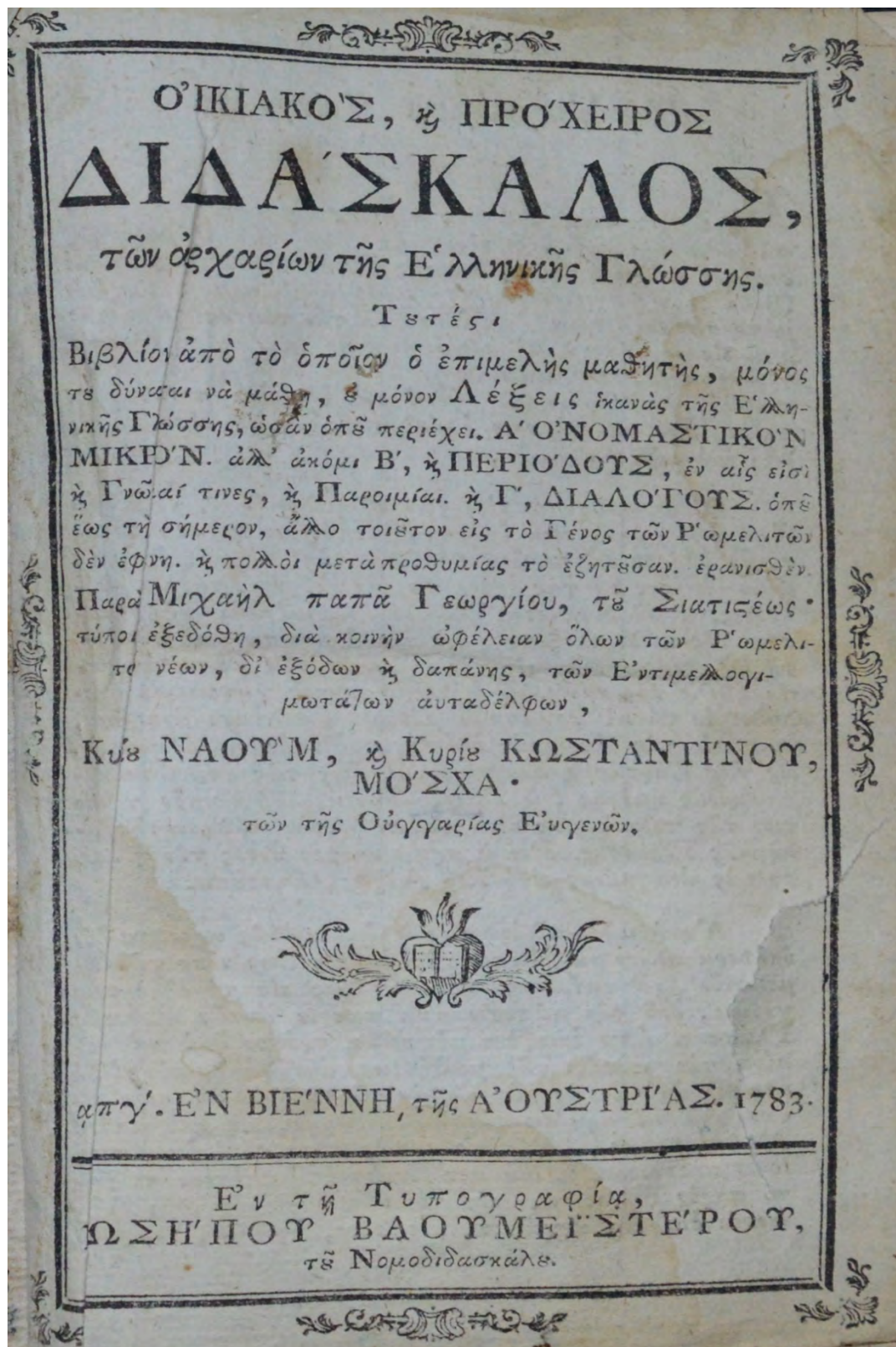
Θεός.	Γγὸτλ.	Θtt.
Θεὸς ὁ Πατήρ.	Γγὸτλ ντὲρ Φάτερ.	Θtt der Vater.
Θεὸς ὁ Υἱός.	Γγὸτλ ντὲρ Σόν.	Θtt der Sohn.
Θεὸς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα.	Γγὸτλ ντὲρ Χάιλιγγε Γγάϊς.	Θtt der Heilige Geist.
5. ἡ Ἁγία τριαδικὴ Μονάς.	ντὶ Χάιλιγγε τρεῦ Ἀϊνκάϊτ.	die Heilige Dreieinigkeit.
ἡ τριάς.	ντὶ τρεῦ Φαλτικαϊτ.	die Dreyfaltigkeit.
τὰ τρία Πρόσωπα)	ντὶ τρεῦ Περσόνεν.	die drey Personen.
ἓνας μόνος Θεός.	Ἀϊν Ἀϊνγγε Γγὸτλ.	ein einiger Θtt.
ὁ Ἀΐδιος (αἰώνιος) Πατήρ.	ντὲρ ἔβιγγε Φάτερ.	der ewige Vater.
10. ὁ Παντοκράτωρ (καὶ ὁ παντοδύναμος.)	ντὲρ Ἀλμέχτιγε.	der Allmächtige.

ΔΙΑΛΟΓΟΙ ΕΚΛΕΚΤΟΙ,
ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΤΠΟΘΕΣΕΩΝ.

§. Α΄. Πόσων λογιῶν λέγεται ἡ καλὴ ἡμέρα.

Guten Morgen mein Herr.	Καλὴ ταχυὴ αὐθέν- ται μου.	Γγῆτεν μόργγεν μάϊν χέρε.
Ich wünsche des- gleichen.	Τὴν ὁμοίαν σᾶς ἐυχό- μαι.	Ι"χ βύνσε ντὲς Γγλαϊ- χεν.
Guten Tag meine Herren.	Καλὴ ἡμέρα αὐθέν- ται μου.	Γγῶτεν τάγλ μάϊν χέρεν.
Seyn sie willkom- men.	Καλῶς ὀρίσατε (ἤλ- θετε.	Σαϊν σὶ βιλκόμμεν.
Unterthänigster Diener.	Υποκλινέσατος δῶ- λος.	Ο'ντερτάνιγγε ντί- νερ.
Gehorsamster Die- ner.	Εὐπαθέσατος δούλος.	Γγσχορσάμπε ντίνερ.

Εἰκόνα 15. Πρόχειρος καὶ εὐπόριστος διδάσκαλος (Βιέννη 1772).
Τμήματα σελίδων του λεξιλογικοῦ καὶ του διαλογικοῦ μέρους του συγγράμματος

Εικόνα 16. Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος τῶν ἀρχαρίων τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης (Βιέννη 1783, Α΄ Ἐκδοση)

Τῷ Εὐγνώμονι Ἀναγνώστη.

Εγὼ ἰξεύρωντας διὰ τῆς πείρας, τὴν ὅσῃ δυσκολίαν πάσχουσιν οἱ εὐφυσάτοι νέοι, ἀπάντων τῶν Ρωμελιτῶν, διὰ τὴν μάθησιν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης. ἐπεχειρίσθηκα (θεῶν ζήλω κινέμενος, καὶ ὑπὲρ τινῶν ἀναρρήσιμος) διὰ μέσσω τινῶν Βιβλίων, νὰ ἐυκολύνω τὴν ταύτης μάθησιν. ὅπως εἰς τὸ ἐξῆς καὶ μὲ μεγάλην ἐυκολίαν, καὶ μὲ ὀλιγώτερον καιρὸν, νὰ μανθάνωσιν ἐκεῖνα ὅπως μετὰ δυσκολίαν πολλήν, καὶ πολυκαιρίαν (διὰ τὴν ἑλπίσιν τοῖσιν βιβλίων) ἕως τὴν σήμερον ἐμάνθανον, διὰ τὸ αἴτιον τῆτο, ὅπως ἰδὲ ἐκδέτω.

Οἱ ἀσχινέσασθαι νέοι τῶν Ρωμελιτῶν μὲ τὸ ἔμην εἶχον ἕως τώρα, τινὰ εὐαγα, καὶ εὐπόριστα βιβλία, τὰ εἰς τὸ ἓν Μέρος νὰ περιέχωσιν Ἑλληνικὰς Λέξεις, καὶ εἰς τὸ ἄλλο Μέρος νὰ τὰς ἐξηγῶσιν ἀπλᾶ. ἠναγκάζοντ' ἐξελόντες, καὶ μὴ θέλοντες, διὰ νὰ προσμένωσι τὴν ἡμασίαν τῆς καθ' ἑκάστης Λέξεως, νὰ τὴν ἀκίσσωσιν ἀπὸ τοῦ ὅμα τῶν διδασκάλων, εἰς τὴν ἐξήγησιν τῶν μαθημάτων ὅπως ἤθελε τὰς κάμη, ὡς καὶ πόσῃ ἀδίκῃ χασομερία ἀκολοθεῖ ἐκ τῆτος! σοχάσῃ καὶ μόνος σε φίλτατε ἀναγρίσκα, διὰ τὴν εἰς τὰς Κυριακάς ἐξήγησιν, δὲν ἀκείει ὁ μαθητής. εἰς τὰς Ἑορτάς καὶ ἀναπαύονται. εἰς τὰς ἐπιλόπιςκαθημερινὰς ἡμέρας, καὶ ὀλίγας ἀκείει. ἰδὲ λοιπὸν τοῦτον τῆς πολυκαιρίας ὅπως κάμνεις διὰ τὴν μάθησιν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης. ὅθεν καὶ προβεβηκότες ὄντες τὴν ἡλίαν, πολλὰς ἀναγκάιας εἰδήσεως Λέξεις, ἀγνοῶσιν.

Αὐτὰ μὴ λανθάνοντας καὶ ἐμὲ καθὼς προσῆτα, ἐν ὑπερέρεα πλέον νὰ βλέπω τὰς εὐφυσάτους νέους τῶν Ρωμελιτῶν, νὰ καταδαπανῶσι ματαίως εἰς τὸ ἐξῆς τὰς χρόνας, διὰ τὴν μάθησιν τῆς πατρὸς αὐτῶν Ἑλληνικῆς Γλώσσης. ὅθεν ἐκινήθην μὲ καθ' ἑκάστην τρόπον διὰ νὰ ἐυλύνω τὴν μέθοδον τῆς μαθήσεως αὐτῶν. λοιπὸν ἐπὶ ἐπείπευ ἀπὸ αὐτὰς τὰς ἀρχὰς τῆς μαθήσεως τῶν παιδῶν, διὰ νὰ ἀρχίσω τὴν διδασκαλίαν, δηλαδή ἀπὸ τῆς Ἀλφαβηταρίου, διὰ τῆτος καθὼς ἴδετε τὸ ἐτύκωσεν καὶ ἰδίαν προτιήτερα. καὶ ἰδὲ μετ' ἐκεῖνο ὅπως βλέπετε τώρα, τὸ παρὸν Βιβλίδιον, εἰς τὸ ὅποσον περιέχονται Λέξεις ἐκκαὶ διὰ ἓνα ἀρχαίον, Περίοδοι, Γνώμαι, Παροιμίαι, καὶ

Εἰκόνα 17. Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος (Βιέννη 1783). Ἡ αφιερωματικὴ ἐπιστολὴ τοῦ συγγραφέα με τίτλο: «Τῷ εὐγνώμονι ἀναγνώστη»

ΜΙΚΡΟΝ
ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΟΝ.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ, Α΄.

Περὶ Ἀνθρώπου, καὶ τινων Μερῶν αὐτοῦ.

Λέξεις

Ἑλληνικάι.

Ἀπλάϊ.

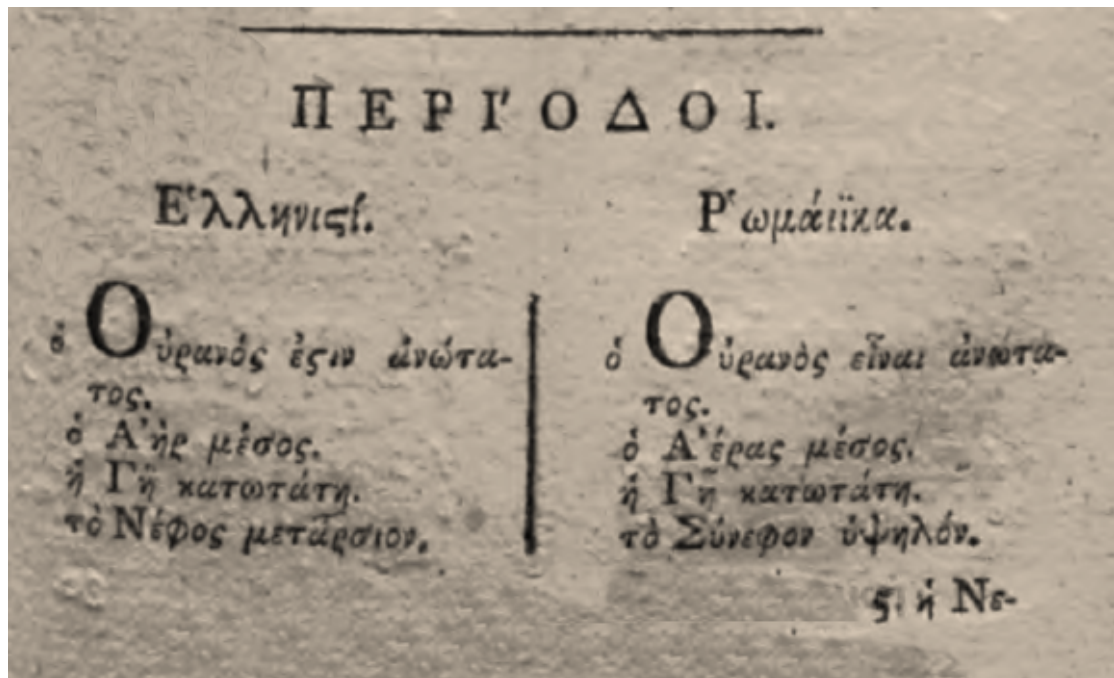
Ὁ ἢ Ἀνθρωπος, τῆς ἢ
τῆς ἀνθρώπου.
ὁ Ἀνὴρ, τῆς ἀνέρος, ἢ ἀν-
δρός.
ἡ Γυνή, τῆς γυναικός.
ὁ Γαμέτης, τοῦ γαμέτε.

Ὁ Ἀνθρωπος ὁ ἀρσενικός
ἢ ἡ γυναῖκα.
ὁ Ἀνδρας. 2 ἢ ὁ ἀνδρετός.
ἡ Γυναῖκα.
ὁ Ἀνδρας τῆς γυναικός.

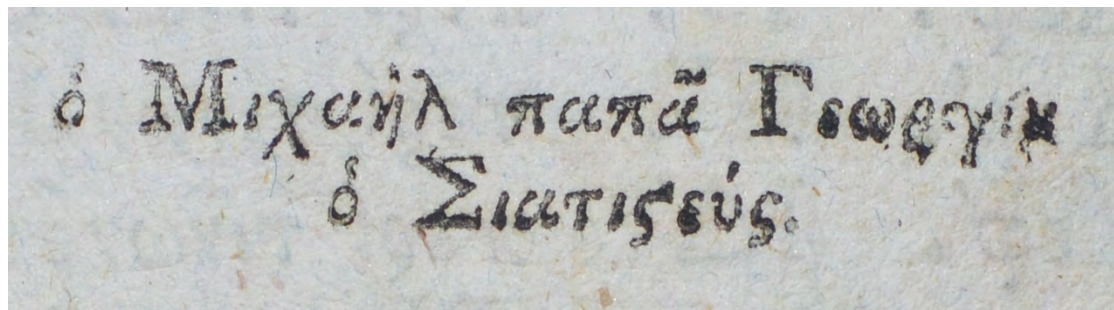
Α

5.6

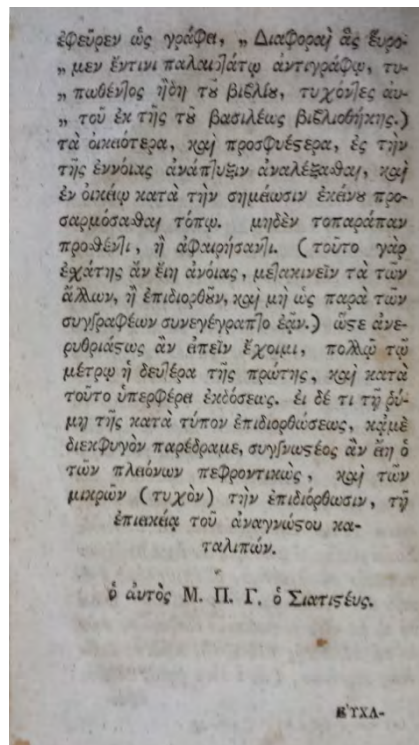
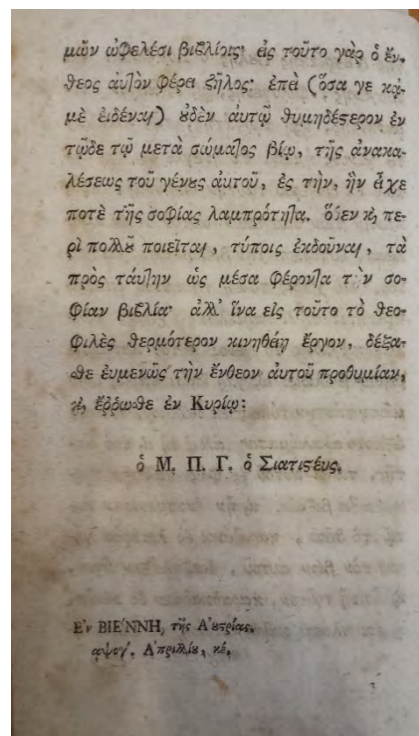
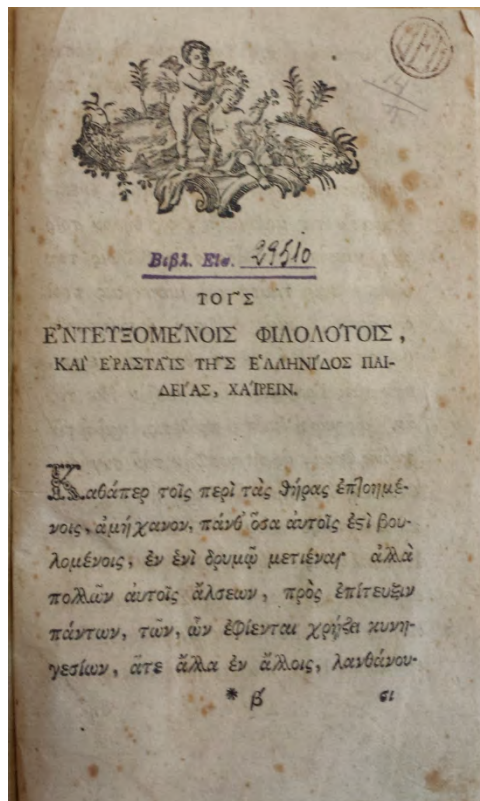
Εικόνα 18. Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος (Βιέννη 1783). Ἡ πρώτη σελίδα τοῦ «Μικροῦ Ὀνομαστικοῦ», τοῦ πρώτου ἀπὸ τα τρία μέρη στα οποία χωρίζεται τὸ σύγγραμμα

Εικόνα 19. Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος (Βιέννη 1783). Η ἀρχὴ τοῦ Β΄ μέρους με τίτλο «Περίοδοι»

Εικόνα 20. Οἰκιακὸς καὶ πρόχειρος διδάσκαλος (Βιέννη 1783). Το ὄνομα τοῦ συγγραφέα

Εικόνα 21. Περί σχεδὼν ἦτοι Γραμματικῇ, τοῦ Μανουὴλ Μοσχοπούλου

Η πρώτη και τελευταία σελίδα της προλογικῆς επιστολῆς και της βιογραφίας του συγγραφέα αντίστοιχα, τα οποία ἔχει συντάξει ο Μιχαὴλ Παπαγεωργίου.

Ἐπιγράμματα Διαφόρων.

Βαιὸν φίλης ἀπλῆτα τέκμαρ φέρει,
Οἱ Μιχαῆλες, τῷ Γεωργίῳ θύτου·
Οἱ Σιατισεὺς, τῷ Σιατίσης γόνυ·
Τετὶ τὸ δῶρον, τὸ πρὸς ᾧ ἀναγνώσῃ.

Ἐπίγραμμα Ἡρωελεγεῖον εἰς τὸν Ἀναγνώσῃ.

Θῆσσι τὸν μίτον ἢ Ἀριάδνη ὥπασε κείνη,
Ἐξελθεῖν τ' ἄντρε, ῥηιδίας μὲν ἀπαξ.
Γραμματικὴ δ' αὐτῇ, τῆς τῶν Ἰταλῶν διαλέκτου·
Νωλεμέως παρέχει, σοὶ ὁδὸν ἣν ποθέεις,
Ῥηιδίην ἴσχειν, ἢ ἴδμονα εἶμιναι ὄντως,
Θελξινὸς τῆς γλώττης, ἰδὲ ἢ πινυτῆς.
Δίξω ἂν θεάμων, τὸ σοὶ ἦκον τὴν βιβλὸν ὥκα,
Ἢν ποτε λῆς ἀπόνως· ἰδοὺς εἶμιν ταχέως.

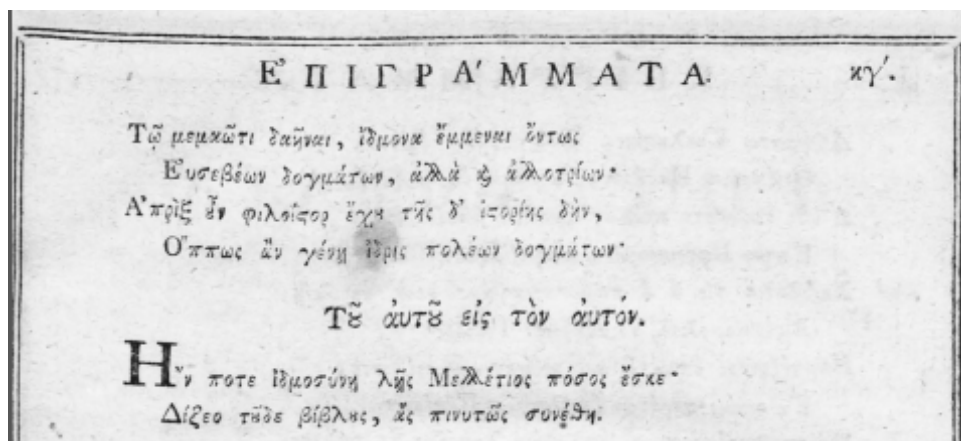
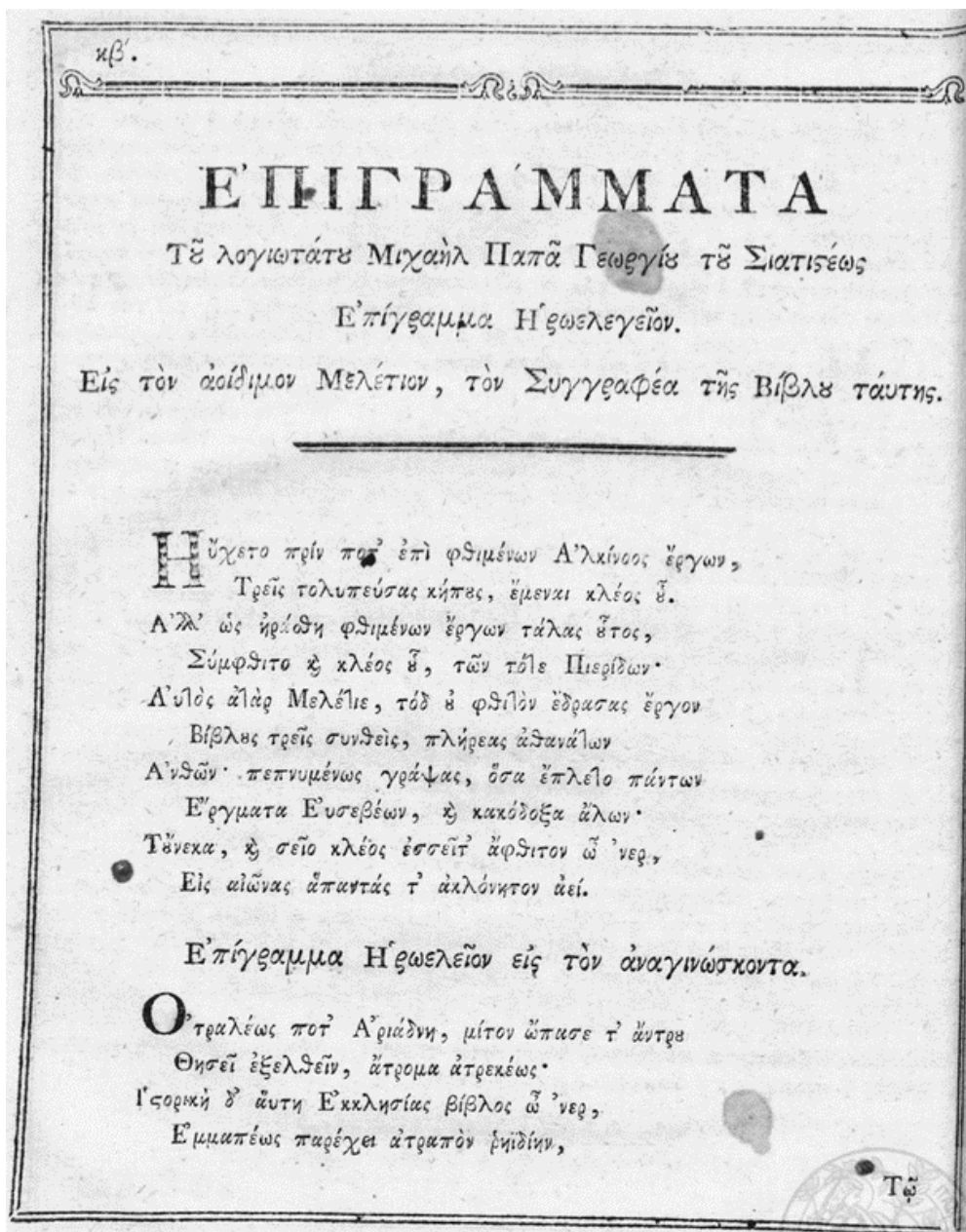
Ἄλλο Ἡρωελεγεῖον,

Τῷ πρὸς τὸν Συγγραφεὰ ἑξαποσειλαντός, τὴν
ἐπιστολήν.

Εἰς τὸν Ἀναγνώσῃ.

Τίπτε γε ὦ θεάμων βρενθνόμενος, σέο αἰρεῖς
Οἶφους; τὸν γενέτην διζόμενος μάθαιμιν;
Θωμάς τῷ Δημητρίῳ τελέθει, Σιατισεὺς
Τὴν πάτρην· ἰδοὺς ἐμπορίας τε λόγων.
Εἰ μὲν ἂρ ἦς πινυτός τις, ἀγάπας ἐργασι τῷ δέ
Εἰδέγες τῶν κρειπτόνων, κάλαμον λάβ' ἄνερ,
Καὶ γράψον σὺ ἀρεστον ταύτης· κῆρα ἔχῃς ἂν
Εἰπεῖν τι ξένης· Εἰ δ' αὐτὸς ἄπειρος εἶμι
Γλωττῶν, ἢ δὲ ἢ ἰδομένης· τίπτε ἂν τοῦ ὦ τῶν
Κῆρ, βασκανίᾳ τήκεις, ἰδ' ἀμύσσεις ἄλως;
Οἶδας γὰρ τὸ καλὸν τῆς βασκανίας, ὅτι τήκει
Ὀμματα, ἢ καρδίην φθονερῶ, ἐπίσης.

Εἰκόνα 22. Ἐπιγράμματα τοῦ Μιχαῆλ Παπαγεωργίου στὴν Ἱταλικὴ Γραμματικὴ τοῦ Θωμά Δημητρίου (Βιέννη 1779)

Εἰκόνα 23. Μελετίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Τόμος Α' (Βιέννη 1783). Ἐπιγράμματα Μιχαὴλ Παπαγεωργίου

ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΠΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΤΟΥ ΣΙΑΤΙΣΤΕΩΣ.

ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ ἩΡΩΕΛΕΓΕΙΟΝ,

ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΝ.

Φραγκίσκος Φραντζῇ, ἐπιτάχουτος ἔπλετο Ἄλτερ·

Φραντζῆς μὲν γράψας ἦν· ὁ δὲ δῶκε τύποις.

Ἐς Φῶς ἄξας, κρυπτομένην ἐν βιβλιοθήκῃ,

Ἐσπερίης κλεινῇ. ᾧ χάριν Ἑλλὰς ἔχει,

Κυδαλίμῳ Φραντζίσκῳ, ἐκδόσεως πέρι ταύτης,

Ἴσορίης κεδνῆς, Ἀντολικῶν ἀνέρων.

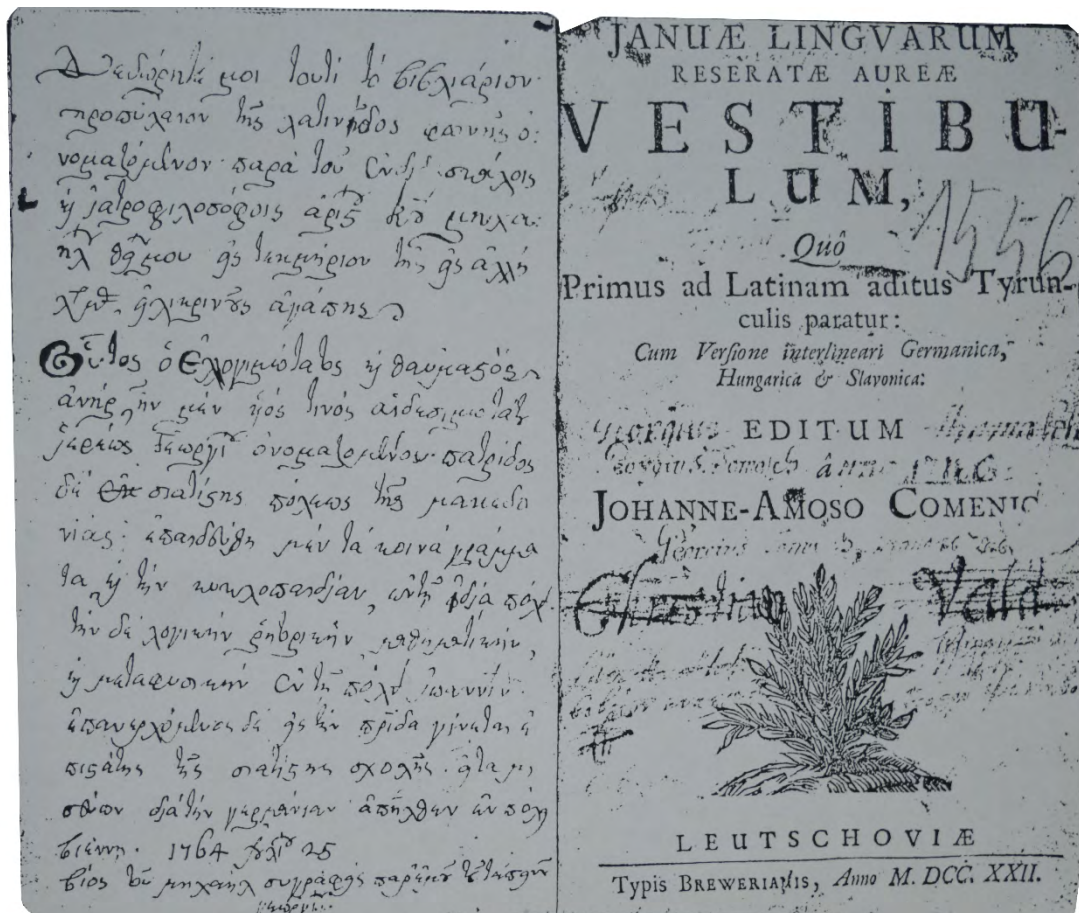
Δίξο ἂν φίλε, ἀμφοτέραις ταύτην θαμινῶς γε·

Ἦν ποτε λῆς, ἴδεις ἔμμεναι ἰσορίης·

Ἀντολικῶν, ἢ δ' ἄλλων, ὧν σὺ ἱμείρο γνῶναι.

Φραγκίσκῳ δ' εὖχε, ὅλβια πάντα ἔχειν.

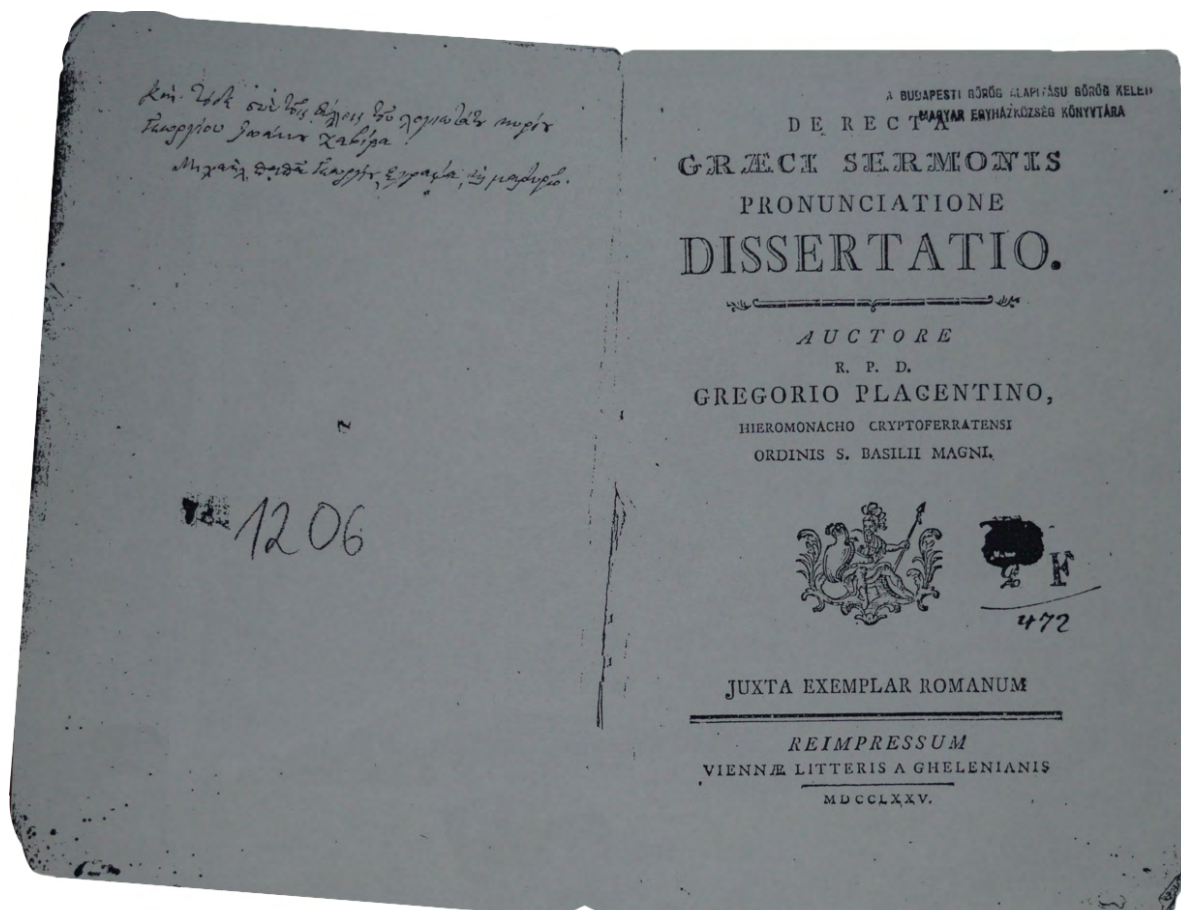
Εικόνα 24. Επίγραμμα του Μιχαήλ Παπαγεωργίου στο Χρονικὸν του Φραντζῆ (Βιέννη 1796)

Εικόνα 25. Στο βιβλίο του Κορμένιου *Januae Linguarum Reseratae Aureae Vestibulum* ο Γ. Ζαβίρας υπογράφει τη βιογραφία του Μιχαήλ Παπαγεωργίου

Το κείμενο του Γ. Ζαβίρα έχει ως εξής:

«Δεδώρητέ μοι τουτὶ τὸ βιβλίариον/
 προπύλαιον τῆς λατινίδος φωνῆς ὁ-/
 νομαζόμενον παρὰ τοῦ ἐν διδασκάλοις/
 καὶ ἱατροφιλοσόφοις ἀρίστου κυρίου μηχα-/
 ῆλου θείου μου εἰς τεκμήρον τῆς εἰς ἀλλή-/
 λους εἰλικρινοῦς ἀγάπης./
 Οὗτος ὁ ἐλλογιμώτατος καὶ θαυμαστότατος/
 ἀνὴρ, ἦν μὲν υἱὸς τινὸς αἰδεσιμωτάτου/
 ἱερέως Γεωργίου ὀνομαζομένου πατρίδος /
 δὲ σιατίστης πόλεως τῆς μακεδο-/
 νίας· ἐπαιδεύθη μὲν τὰ κοινὰ γράμμα-/
 τα καὶ τὴν κυκλοπαιδίαν, ἐν τῇ ἰδίᾳ πόλει /
 τὴν δὲ λογικὴν ῥητορικὴν, μαθηματικὴν, /
 καὶ μεταφυσικὴν ἐν τῇ πόλει ἰωαννίνων /
 ἐπανερχόμενος δὲ εἰς τὴν πατρίδα γένηται ἐ-/
 πιστάτης τῆς σιατίστης σχολῆς· εἶτα μι/
 σεύων διὰ τὴν γερμανίαν ἀπῆλθεν ἐν πόλει/
 βιέννῃ 1764 Ἰουλίου 25/
 βίος τοῦ μηχαήλ συγγραφῆς παρ' ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ /
 γεωργίου»

Εικόνα 26. Ιδιόχειρη αφιέρωση του Μιχαήλ Παπαγεωργίου στον ανιψιό του, Γεώργιο Ζαβίρα

Το αφιερωματικό κείμενο γράφει τα εξής:
 «Καὶ τότε συν τοῖς ἄλλοις τοῦ λογιστάτου κυρίου
 Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα
 Μιχαὴλ πατὴρ Γεωργίου, ἔγραψα καὶ μαρτυρῶ»

Μιχαὴλ πατὴρ Γεωργίου,

Εικόνα 27. Λεπτομέρεια της Εικόνας 26, όπου φαίνεται η υπογραφή του Μιχαήλ Παπαγεωργίου

